

32854.

215

В. ВИННИЧЕНКО.

ПОВІСЬ

ПОМ

БОРОТЬБА

й інші оповідання

35048

ДРУЖ

37²

№ 14682

Бережіть книгу

Не перегинайте книги читаючи

Не загинайте сторінок

Не робіть написів на книзі

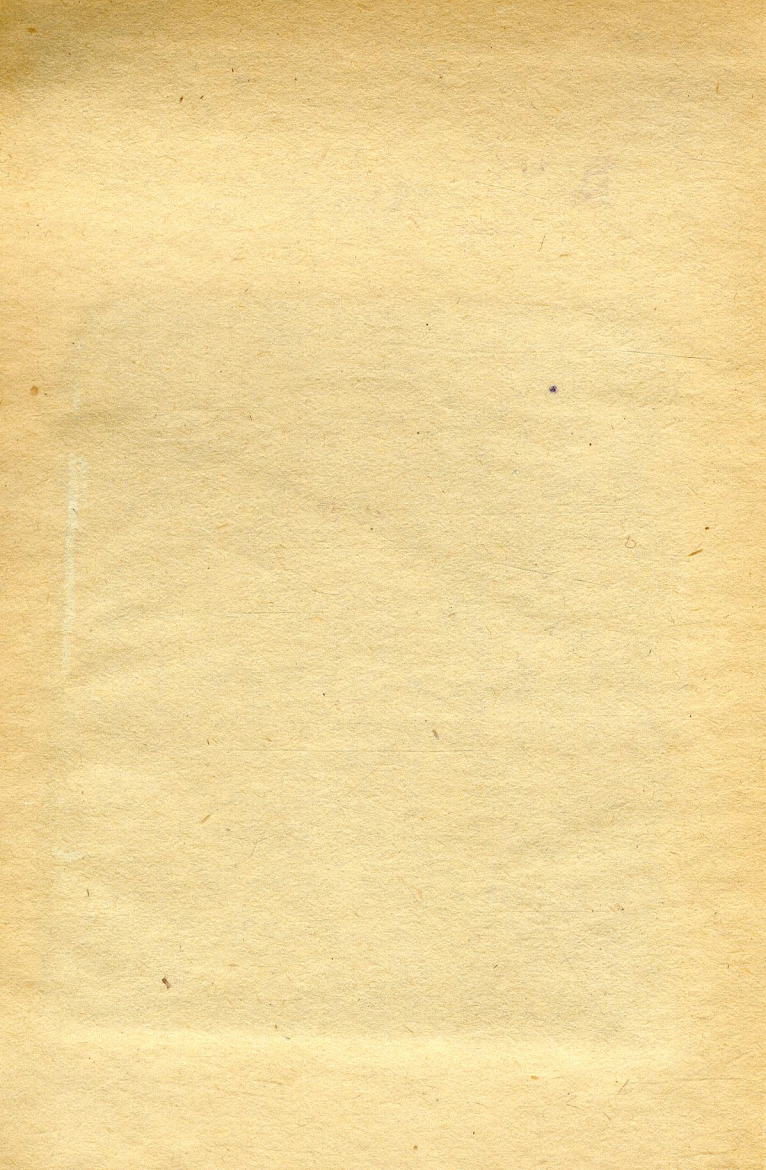
Не мочіть пальців сли-

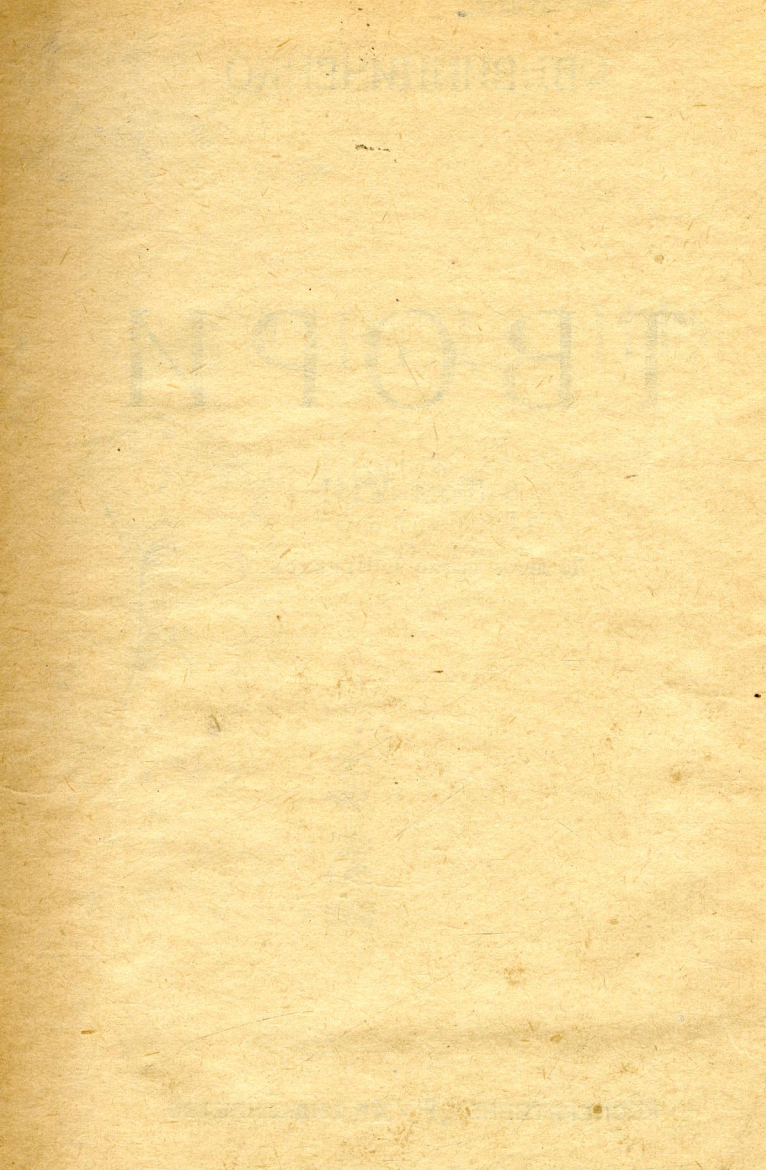
ною, перегортаючи книгу

Загортайте книгу в папір.

Видання Книгоспілки—ХАРКІВ

3-48. 4410

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том VIII

До друку зібрав Т. Черкаський

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Примхас Українськості 1946р 1215

~~32851~~
В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ

БОРОТЬБА. РОБОТИ! „САЛДАТИКИ!!!“.
СУД. НАРОДНИЙ ДІЯЧ.
ХОМА ПРЯДКА.
ХВОСТАТІ.

~~35048~~

45/2-46/5-6 944 дописати
Бібліографічний опис та
шифри для бібліотечних
каталогів на цю книгу вмі-
щено в „Літоп. Укр. Друку“
та „Картковому реперт.“
Укр. Книжк. Палати,

Львівська державна
наукова бібліотека

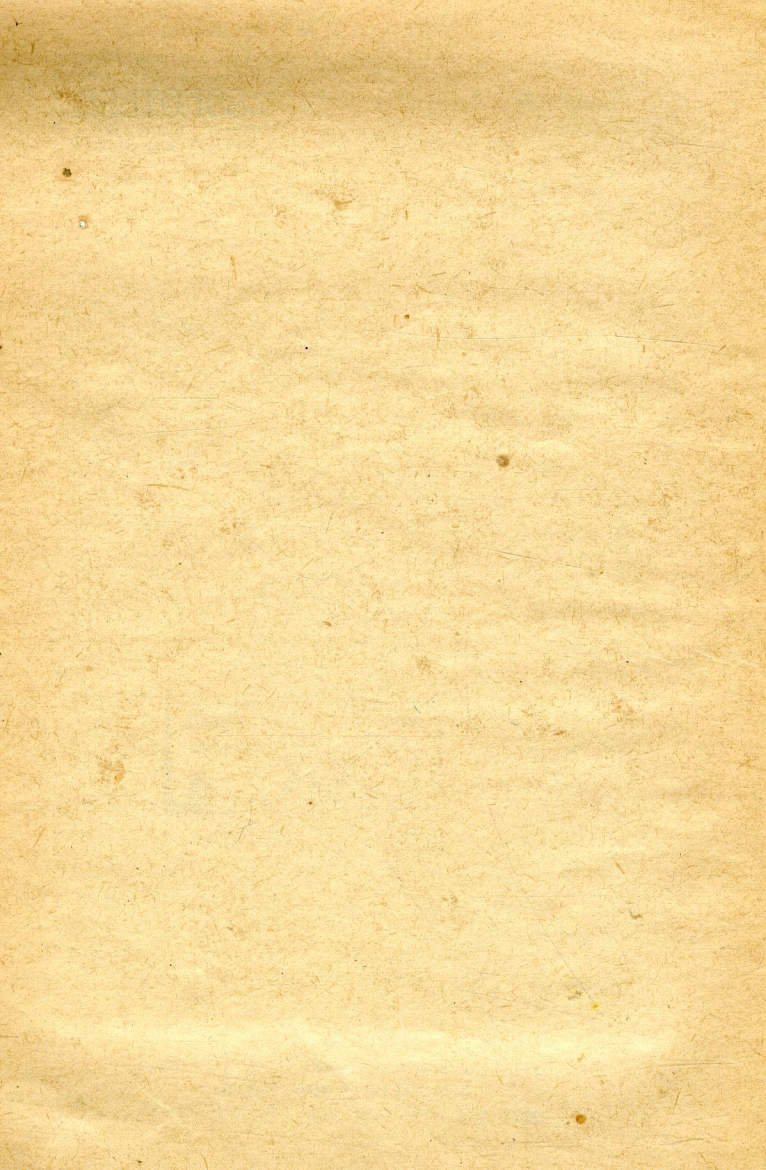
807

КИЇВ.—1928.

Державний Трест „Київ-Друк“, 8-ма друкарня,
вулиця Льва Толстого, № 5.

Укрголовліт 1057 (576). 1928. Зам. 1094. 4.000.

БОРОТЬБА

Боротьба

З листів студента, засланого в салдати.

«Не бійтеся тих, що
тіло убивають,—душі не
можуть убити».

ЛИСТ ПЕРШИЙ

Широ прохаю вибачення, що так довго не писав, але, прочиташи цей мій зшиток, що посилаю тепер, зрозумієте все. Та ще вибачайте, що про самого себе, не дивлячись на ваше прохання, пишу мало; але мушу сказати, що зомною тепер мало чого й трапляється цікавого. Ну, не буду розмазувати,—із зшитка про все довідаєтесь.

У нас іде тепер досить цікава боротьба. З одного боку—дисципліна, «кнут», карцер, голод, холод, і командир роти; з другого—дух народу, сила віри, сила вистражданих народнім життям ідеалів і «рядової» салдат Микита Кравчук. Кожного дня ми чекаємо з якимось холодом у грудях кінця боротьби, й боїмось, і бажаємо його невимовно. Всі інтереси зсунулись кудись убік і хіба тільки традиційна «порція» має ще свій інтерес, але й то вже не такий, як уперед. Навіть ненажерливий Мазюрин, про якого я вже писав вам, не з таким

запалом віддається тепер процесу наїдання; буває навіть що й не зразу з'їдає свій шматок розвареного смердючого м'яса, а захопившись загальною балачкою, бережно засуває «порцію» в кешеню і аж увечері витяга її звідти й разом зо всім сміттям, що поналипало на неї, з смаковитим чваканням провадить у рот.

Напруження що-дня в казармі страшенне. Чується, що боротьба ця повинна скінчитись, але як, чим вона може скінчитись—важко уявити собі.

«Салдатики» вже на всі боки обсуджують це питання, але розв'язати його не можуть. Не раз чуєш де-небудь у кутку свого «взводу» таку розмову:

— Уб'є!... Мабуть уб'є,—задумливо кидає високий, довготелесий Макуха, мій сусід по койці.—Побачите!

— «Уб'є»? Голова!—З погордою, палко шепочучи, повертається до нього маленький, тос-стенський Шабатуров.—Як же він може вбити, коли його віра не дозволяє вбивати... Та й не то що вбивати, а, братця мої, і торкнути когось не можна. «Уб'є»! А закон? Він, брат, тобі від закону он як (показує на кінчик чорного, зашмаленого цигаркою пальця) не одступить. Штунда! Мальованець, одно слово! Він і мухи не вб'є, а то... «Статую»! Сказав!...

— Ну, а як же?

— «А як же»... А чорт його зна як!... Коли ж їм не можна кров проливати. Такий закон!... Он пам'ятаєш, як він ненароком якось шттовхнув Крисина, а той у кров носа розбив? Бачив, як перелякався?

«Бра... бра... братіку»,—дуже подібно до «Штунди», товстим голосом перебиває Дудка Шабатурова.—«Я... не... хотів»...

Інтонація «Штундового» голосу остільки удається, що всі проти волі регочуться і задоволено лають Дудку. (Це той самий Дудка, що, пам'ятаєте, написав гостру сатиру незграбним віршем на салдатський обід і якого не тільки наш «взвод», але й уся рота слухає завше з реготом. Він же і капітанові дав це дотепне назвисько «Статуя» після одного якогось полкового свята, коли всю роту водили в музей.)

— Ну, а що ж він зробить?—знов кидає Макуха з якоюсь пильною думкою на своєму довгообразому лиці, не дивлячись на Шабатурова.

— Ось що зробить!—раптом проводить Дудка всею долонею йому по лиці й хутко ховається за Шабатурова.

— Ану!... К чорту! Бо як дам!... Ану?—сміючись і піддразнюючи його, виставляє своє рябовате і гостреньке лице Дудка.

Іншим часом Макуха напевне не витримав би, кинувся б спершу за Дудкою сердито, потім десь би за щось, ганяючись, зачепився, впав, весело зареготався разом з усіма і, сміючись, піймав би нарешті Дудку й уся рота втішалась би їхнім борюканням, доки б їм самим не надокучило, або не розігнало якесь «начальство».

Тепер же Макуха тільки сердито й похмуро дивиться кудись убік і пильно думає.

Провадиться оця боротьба з потайним, невидним зверху, але глибоким завзяттям. Почалась вона уже з тої самої хвили, як із рідного повітря Київських лісів Кравчук уступив у цю прокляту, мертву атмосферу дисципліни, муштри та кулака. «Салдатики» оповідають (мене ж тоді ще не було), що, коли його ввели в казарму

високого, могутнього, з кужелем жовтого волосся на широкій голові, їм «аж плакати, братця мої» захотілось.

Чого саме «плакати», ніхто не міг сказати, але навіть троє підтвердили.

Звичайно «старі» салдати зустрівають некрутів глузуючи, з насмішками, ніби-то істинково висловлюючи ненависть до всіх «вольних», навіть до тих, що тільки-що були такими. А Кравчука «якось язик не повертався зачіпати». Дивно було бачити його спокійну, поважну постать серед несмілих, наляканих, змучених морально й фізично некрутів, що завше, як вівці, товпляться і туляться одне до одного. Дивно побачити чоловіка, який іде на певну смерть і спокійно, ясно дивиться їй в очі. Таке, я певен, робив вражіння і Кравчук своїм спокійним і твердим виглядом серед юрби переляканих, жалких некрутів. Це, розуміється, зараз же і не подобалось «Статуї».

— Як звуть?—оглядаючи їх, зупинився він біля нього й озирнув усього неприхильним і холодним поглядом.

— Микита Кравчук.

— Кравчук Микита!—поправив капітан.

— Все одно!—спокійно згодився Кравчук.

— Не «все одно», а треба говорити, як слід.

Звідки?

— З Київської губернії.

— Хахол?

— Малоросіянин.

— Все одно!

— Не все одно, бо то лайка «хахол»,—усміхнувся спокійно Кравчук.

Капітан знов пильно озирнув його й строго промовив:

— Мовчать!... Твоє діло відповідати, що питають. Православний?

— Мальованець.

— Хто?

— Мальованець.

— Я не розумію. Католик? Магометанин?

— Не католик і не магометанин, а мальованець.

— Що він говорить?—не розуміючи повернувся капітан до фельдфебеля.

— Мальованець, ваше високоблагородіє, то все одно, що штунда. Такі штунданти собі, ваше високоблагородіє, — злегка усміхнувся фельдфебель і трошки вирівнявся...

— Он я-ак?—здивовано протягнув капітан.— Так ти ще це смієш заявляти мені прямо в очі? Та ти не знаєш, що я тебе під суд віддам за твою штунду?

— Я не штунда, а мальованець,—спокійно одповів Кравчук.

— Все одно!

— Не все одно, бо штунда...

— Та що ти, слухай,—перебив його страшенно здивований капітан,—дурний чи божевільний? Та як ти смієш говорити зо мною так?

— А як же я говорю?—здивувався Кравчук.

— Еге-ге! Та з тобою, я бачу, прийдеться «балакати»?... Ти, видно, з тих, що хоч дурні та хитрі... Взять його на увагу!—перестерігаючи повернувся він до фельдфебеля і, ще раз озирнувши Кравчука пильним, сталевим своїм поглядом, рушив далі.

І «балачка» почалась і ведеться ще й тепер, але вона вийшла не такою вже легкою, як, певне, гадав собі спочатку капітан. Чи ви

знаєте, що це—«балачка»? Це—муштра; уважна, пильна муштра. А знаєте, що таке муштра? Це—гіпноз; систематичний, постійний, чисто науковий гіпноз. А гіпноз (говорить наука) є рабство одної волі у другої, цілковите, безроздільне рабство, через яке можна примусити загіпнотизованого на найстрашніше злочинство для користи свого гіпнотизатора. А найелементарніший підручник психології говорить, що для гіпнотизування індивіда найкращим засобом є забиття всяких думок, бажань, почувань; забиття всього живого, надзвичайного, ріжноманітного: все повинно бути одноманітним, рівним, правильним і мертвим. Це все в муштрі є! Починаючи з одежі й кінчаючи чим хочете—все цілком відповідає цим науковим вимогам.

І починаючи з одежі, гіпноз вступив до боротьби з здоровою, живою силою Кравчука.

Чого вимагає гіпноз від одежі? Щоб вона не викликала думок, не зачіпала бажань, не порушила життя, щоб ні кольором, ні формою не зупиняла погляду, не перешкоджала його впливові. І Кравчук зараз же запротестував проти затягування поясом до задихання, зараз же висловив своє незадоволення сірими одноманітними шинелями, чорним мундиром і перепічкуватими картузами. І хоча його зараз же за це посадили під «строгий арешт на 5 суток», але й досі ні унтера, ні капітан е можуть вибити з нього цієї огидливості до казенної одіжі. Кожного разу перед муштрою його пильно оглядає фельдфебель і, тикаючи кулаком у живіт, підтягує й засупонює його.

Чого вимагає гіпноз від рухів? Вони повинні бути рівні, постійні, правильні й одноманітні.

Всякий рух неправильний будить прибиту цією одноманітністю думку й вадить гіпнозові.

І Кравчук із самого початку інстинктивно запротестував усею своєю здоровою натурою проти цього постійного убивання життя. Ось мало не чотири місяці, як тягнеться гіпнотизування, а Кравчука все-таки не можуть ні карами, ні хитрощами примусити рівно зо всіма ступати, не повертати голови в строю, коли його кусає, наприклад, комар, не кашлянути, коли йому потрібно.

Чого вимагає гіпноз від обстанови життя? Воно повинно бути без змісту, без кольору. Помешкання, наприклад, повинно містити в собі тільки те, що найпотрібніше для того, щоб не померти. Все, що більше цього, гіпнозові перешкоджає.

І Кравчук інстинктивно протестує проти цих товстих, сірих, голих стін, проти рівного, одноманітного ряду ліжок із вивісками над кожним і більше любить бувати на дворі, ніж у казармі. Що ж до ліжка, то за нього він завше має або штовханів і ляпасів по лиці, або арешт за те тільки, що не кладе рушника на подушку, як роблять «по правилам» усі.

Куди, словом, не киньте, все зарані продумано, обмірковано, все пристосовано до того, щоб убити всяке життя й покорити волю до останку. Дозволяється тільки те, що не вадить головній меті всього гіпнозу—убиванню людей. Тут уже й навішані скрізь малюнки, на яких одна яка-небудь сіра, правильна юрба ріже, рубає другу, синю або чорну, дозволяються пісні з такими, наприклад, думками: «бийте, ріжте, не жалійте бусурменів ворогів», і читаються книжки, в яких оповідається, що

який-небудь ловкий гіпнотизатор або просто божевільний в одну ніч перебив тисячі людей і дістав за це велику славу; і навіть штука-музика іде на послугу й утворює такі мелодії, які підіймають нерви й забивають розумну думку. Дозволяється і дурман ріжного роду: тютюн, горілка. Чи дозволило б, наприклад, начальство напиться юрбі горожан і з дикими піснями, з безчинствами, з галасом та бійками ходити по вулицях серед ночі й п'яно зачіпати всіх і вся?

А некрутам можна, бо це—дурман, перший грубий дурман, без якого важко приступати до наукового гіпнозу. Все, все носить дух і печать його, все контролюється, провіряється як треба, ніщо не сховається від погляду гіпнотизатора. Та й де там сховатись, коли «по правилам» кожний салдат повинен всяке своє бажання, всяку свою думку передавати своєму «отдельонному», а той уже далі старшому гіпнотизаторові, а той ще далі. Балачки про щось, що не торкається убивання людей, зобороняються по спроможі.

І Кравчук одним навіть видом своїм протестує проти цього всього. Скільки, наприклад, уже за моєї пам'яті кар дістав він за те, що не вміє відповідати «по правилам». Салдатові ж дозволяється з начальством говорити тільки казенними готовими виразами; їх усього, здається, дев'ять; ось вони: «так точно; нікак нет; слухаю; віноват; не могу знать; рад стараться; покорно благодарю (але це дуже рідко); здоров'я желаю і счастливо оставайтесь». Більше цього—уже вільнодумство, а вільно думати є дуже шкідливим гіпнозові, через це карається. І Кравчук завше помиляється, говорячи

до начальства звичайною людською мовою, завше забуває додавати чин начальства, якому відповідає.

Чи свідомо бореться Кравчук, чи ні—напевне не скажу вам, бо він ні з ким не балакає, завше похмурий, суворий, мовчазний.

Він навіть рідко сміється на жарти Дудки, який чогось любить його дражнити й зачіпати. Вільними часами щось пильно й глибоко думає або читає Євангелля, яке капітан боїться однімати. Не знаю також, чи захоплений він хоча би так цею власною боротьбою, як ми нею, чи ні. Про капітана можу сказати, що він навіть живе тепер тою боротьбою. Нема вже тепер ні одного руху, ні одного погляду Кравчукового, якого б він не знав, не продумав і не освітив перед ротою, яка хилитається то туди, то сюди після «інспекторського огляду».

Вийшло це так. Ви знаєте, що таке цей «інспекторський огляд»? Не знаєте, певно. Це, після свят звичайно, коли вплив гіпнозу може десь поменшився за короткі часи гуляння з «вольними» людьми, приїжджає якийсь генерал або щось подібне до цього і відновляє його. Приїжджає, розуміється, генерал ніби для того щоб милостиво розпитати «братиків» (яких уперед вимуштровують, як відповідати), чи не мають вони на кого «жалоби», чи не обіжав їх хто з начальства, чи не мають вони якої потреби. Розуміється, «жалоби» майже ніколи не буває, всі бувають вдоволені, а як і знайдеться коли такий сміливий, що за тиждень наперед скаже якомусь начальникові, що має на нього скаржитись, коли витримає всі можливі муки за цей тиждень, то його «жалоба» матиме тільки ті наслідки, що йому витягнуть потім усі жили,

а тому, на кого він скаржився, найбільше прочитають для виду нотацію.

Вже за тиждень ми не мали покою. Кожного дня ми щось скребли, мили, чистили, кожного дня ми десь ганяли по «цейхавзах», канцеляріях, з ранку до вечора ми щось шили, стругали, їли на-швидку і падали мертві від втоми. Спали не більше чотирьох годин, схоплювались, знов мили, скребли, чистили, знов десь ганяли і знов вимучені падали на ліжко. За цілий тиждень я не мав вільного часу прочитати листа. Ви можете думати, що це гіпербола, але я вам серйозно це говорю. Коли наставав вечір, я вже нічого не бажав, як упасти де попало і хоч годину заснути. Досить того, що ми не обідали, а на ходу глтали «порції» й ще діставали в потилицю, коли довго жували. Якби й був справді який вплив «вольних» людей, то за цей тиждень, я можу ручитись, він вилетів, як дим.

Аж ось настав цей величний день. Ще з вечора ми розклали свої розібрані до останнього гвинтика рушниці, повикладали свої салдатські річі (щітки, молотки, ваксу, білизну, чоботи), а рано о сьомій годині вже ходили з напруженими нервами і страхом у серці. «А що—д малось кожному—як у мене буде десь на мундирі плямка, а я не побачу її, а побачить інспектор». І холодно ставало. Розуміється, «Статуя» прибїгла вже о п'ятій годині і зараз же почала робити з нами різні проби: як стояти, що говорити, як кричати і, навіть, як сміятись, коли цього треба буде. «Жалоб» ніхто ніяких не думав виставляти інспекторові.

О дев'ятій ми вже стояли в мундирах «першого строку»; що смерділи невимовно нафта-

ліном, у нових картузах, які топірчилися на головах, як сковороди, і «в повній амуніції», себ-то: на плечах—скочена шинеля, ранець, повний всякої дряні, з боку мішок і з ним же лопата, сокира, підсумок і в руці рушниця.

Довго ми так стояли. Аж ось о десятій годині гримнув оркестр і з'явився інспектор. З маленькою старенькою голівкою, подібною до підмерзлої картоплини.

— Здорово, братці, — прорипіло тоненько із картоплі.

— Здрав... желей... ваш... всок... прев... ство-о, — дружно, гучно одповіла сотня молодих, здорових голосів.

Картопля пожувала губами, озирнулась до ротного, що трохи блідий ішов позаду, і зупинилась. Зупинилась і вся юрба офіцерів, які несміло товпились довгим рядом за ними. Поговоривши щось, вони знов рушили.

А по довгому, рівному як нитка ряду салдатської маси хоч би вам заворушилось що.

Почалось обдивляння усього; картопля х - дила, дивилась у лорнет, рипіла щось, але очевидячки не тямил нічого і навіть не старалась удавати, що тямить. Вона робила те, що їй наказали робити: ходила, дивилась і видом своїм гіпнотизувала роту. Вона б і не зуміла грати комедії.

Довго вони ходили. Зробили для виду деякі помітки, накричали на когось, потім цинічно розгляділи кожного з нас до голого тіла й спочили трохи. Потім інспектор попрохав усе начальство вийти з роти в канцелярію. Це ніби для того, щоб залякані, забиті істоти не соромились скаржитись про тих, хто їх залякав і забив. Ми zostалися з генералом на самоті.

— Ну, е... е... братци, я... е... та підійдіть ближче,—скомандував він, поводячи і носом, і тим місцем, де бувають брови, примостивши лорнета.

Ми вже раніше повторяли цей «номер», а через те дуже рівним і правильним колом обступили його.

— Ітак... братци, ми зібрались тут... ем... ем... І ви... еп... еп... і я... Тепер ви—діти, а я... еп... еп... батько... Не начальник, а батько.

«Картопля» заморгала місцем над бровами, задвигала сухим, кістлявим гудзиком-носом умостила пенсне, що почало з'їжджати, на майже білих оченятах і, пожувавши синіми губами, зарипіла далі:

— Так що ви мене братці, ем... еп... не бійтесь... Коли вас хто... еп... еп... із начальників ваших обидив... ви говоріть... Як батькові... ем... говоріть... По правді... е... е... не ховаючись. За богом служба... еп... еп... а за царем... молитва... чи як то... ем... ем... не пропадають. Зрозуміли?

— Так точно, ваш... всок... прев... ство-о!—громом розкотилось дружно і весело.

— Дуже... е... е... дуже мені це... еп... еп... приємно. Хто ж із вас... ем... ем... має жалобу?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о!—ще веселіше ревнули ми як один і знов картопля, пожувавши губами, хотіла щось вимовити, але раптом із заднього ряду густо й глухо почулось:

— Мене обижали.

Наче громовина пройшла по всіх салдатських головах, так вони зразу повернулись на той грубий, суворий голос,

— Що?—не розчув і не зрозумів генерал, здивовано дивлячись навкруги.

— Мене обижали,—голосніше і ще наче густіше почувся голос.

— Обижали... Кого?—ще таки не розумів інспектор, якому десь і на думку не могло прийти, що його слова мають якийсь зміст і що хтось може серйозно прийняти їх.

— Мене... Я хочу жалобу подати,—виступив трохи вперед Кравчук, суворо дивлячись перед себе своїми твердими невеличкими очима.

«Картопля» навіть злякалась трохи.

— Стій... стій... Куди ж ти? Стій... еп... еп... собі на місці... Жалобу? Ем... ем... на кого?

— На фітьфебеля і на ротного командира... Сильно б'ють... А бити не можна, не...

— Б'ють? ем... Ротний командир?

— І фітьфебель.

Дідок розтерцяно озирнувся і, певне, не знав, як бути. Нарешті, він ще раз подивився на Кравчука, що стояв, не стуливши тісно ніг, не випнувши грудей, і наче знайшов вихід.

— А ти ем... ем... братіку, салдат.... Чи... А ти, братець, е... е... не по формі стоїш...! Так... жалобу подавати... еп... еп... Не можна.. Я такої жалоби... еп... братець... еп... не прийму... еп... Іди... е... на місце...

— Мене били, говорю правду... як батькові,—не поправляючись і не звертаючи навіть уваги на його слова, знов бовкнув Кравчук і знов картопля змішалась, але, пожувавши губами, знову знайшлась:

— Я еп... е... запишу... Іди.

І вона, справді, вийняла з бокової кешені якусь книжечку, примостила пенсне, яке два

рази спадало і два рази улаштовувалось на носі, й почала дійсно щось записувати тремтливими червоно-синіми, жиластими пальцями.

Ми ж стояли нерухомо і ні одним рухом не сміли виявити того скаженого напливу думок, гадок і почувань, які вибухли у нас після «жалоби».

— А більше ем... ніхто не жаліється?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о.

— Усім задоволені?

— Так точно, ваш... прев... ство-о.

Але на цьому «батьківський огляд» і скінчився. Зараз же було викликано ротного, офіцерів (які, розуміється, все чули і бачили), прочитано їм «жалобу» і... перш усього запроваджено Кравчука під арешт за «неформеное подання жалоби». Потім ще його покарали за те, що він не сказав наперед, — фельдфебелі й ротному, що хоче на них скаржитися, — перевели «в разряд штрафованих», дякуючи чому він мав уже тепер право діставати за якусь провину різки: «жалоба» сховалась під сукном, а боротьба з того часу закипіла на смерть, вибухами своїми хвилюючи і дратуючи всю роту.

Тепер застається місяця півтора до «присяги», себ-то до того дня, коли вже «молоді» салдати будуть до того загіпнотизовані, що їх можна вже буде більш-менш спокійно посилати вбивати людей («усміряти») і берегти своїх гіпнотизаторів та озброєння смерті. За всі півтора місяця треба зломити, убити всякий живий рух, всяке життя. І капітан приклада всі сили, напружує всі нерви свої, ось-ось, здається, рота заснула, на віки заснула, але одна яка історія з Кравчуком і думка прокинулась,

буяє, б'ється і чогось шукає, чогось допитується. І знов кара суворому, похмурому Кравчукові. Знов ніби стихає і знов рота хвилюється.

Чим, як скінчиться ця боротьба—знов кажу, й уявити не можу. Знаю, що це напруження, це глухе електризування повинно знайти собі якийсь вихід. Чий верх буде, також важко сказати. І з того, і з другого боку сили великі. Одно скажу, що більшість роти стоїть на боці Кравчука.

На цьому поки-що й кінчаю. Певно, хутко пришлю ще зшиток, бо так «без історії» не обійдеться.

ЛИСТ ДРУГИЙ

Пишу вам просто із карцера. Останніми часами я більше перебуваю тут, ніж у казармі. Наказавши роті не балакати зо мною, присудивши мене на постійне мовчання, капітан все-таки боїться, що я одним своїм видом перешкоджатиму його маніпуляціям, а через те за найменшу дрібницю засаджує мене під арешт. Розуміється, мені тільки того й треба і я користуюсь тепер усяким випадком і спішусь сюди. Тут я тільки й можу і читати, і писати вам. (Природна річ, що це все робиться потайно від ротного і куплено у «фітьфебеля» по «полтиннику» за кожне сидіння). Тепер я сиджу ось за що. Розкажу вам весь той день.

Ранок. Тільки не гадайте, що це звичайний, людський ранок. Ранок по-тутешньому це та доба, коли на дворі ще темно і до світання має бути ще годин зо дві. Це та доба, коли жовтеньке, ледве помітне світло лампочки боязко

крадеться з стіни по брудній, чорній підлозі, з великою натугою проникає в повітря, повне диму з тютюну, копоти з ламп, людського дихання, ріжних міязмів, несміло торкається передніх койок, що двома правильними рядами стоять понад стінами, і збесилівши, зупиняється й лишає кутки темними і сумними. Тихо в казармі. Майже не чути ні хропіння, ні сонних балачок, навіть дежурний безсило куняє на варті, схиливши голову на брудний стіл. Солодко, смаковито спиться тоді. Вмить там десь у коридорі щось несамовито починає гупати, торохкотіти, з болем стукаючи по стурбованих нервах, і через хвилину розкочується по казармі.

«Барабан уже», пробігає в сонній ще голові і відчуваєш, як холодне, тяжке почуття зразу надавлює груди.

— Вставай! Вставай! Перший звод замітатъ, убиратъ,—чується десь за койками хриплий п'яний голос фельдфебеля. З злісною рішучістю встаєш, ненависно натягаєш «мундъор» і стаєш у ряд сонних, злих товаришів, що йдуть умиватися.

— Вставай, вставай!—з'являється в нашому зводі коротенька, товстенька постать фельдфебеля і загляда нам через голови, чи всі повставали.

— А там хто ще копається,—гукає він, забачивши у кутку на койці щось велике, біле.— Хто там.

— Кравчук, Сидір Максимович... Богу молиться....—хіхікаючи, відповідає хтось із салдатиків.

— А вмиватись? Він таки знов за своє?

«Салдатики» хіхікають, а Сидір Максимович

просовується крізь нас і простує прямо на Кравчука.

— Ти! Харя!—штовха він його кулаком в плече.—Умиватись.

Кравчук навіть не поверта голови і видно тільки при жовтенькому світлі лампи, як він трохи ворухиться від штовхання та губи щось шепочуть.

— Я кому говорю, Кравчук!

Могутній, суворий профіль Кравчука, освічений жовтеньким світлом, не ворухиться.

— От дивіться на цього чорта,—з нотками сміху, дивування й гніву розводить фельдфебель руками, злегка звертаючись до нас. Дехто хіхікає, а більшість напружено слідить, що буде далі.

— Ти! Штунда чортова,—знов штовха він «Штунду» долонею в лоб. Похмура широка голова трохи одкидається назад і знов уперто дивиться просто себе пильним суворим поглядом.

— Богу молиться... Спасається... Ач, святий який! А до ікони? А встать? Ти!—мацає він пальцем по губах Кравчукові, так що вони аж хлипають, викликаючи між нами нервовий хвильовий регіт.

— Сидить таки. Хоч би ж поворухнулись... Ви! Ясновельможний пане,—хватаючи двома пальцями за носа і повертаючи до себе, нахиляється трохи Сидір Максимович над Кравчуком.—Погляньте ж хоч на нас... О!—держачи за носа і повертаючи його голову сюди, сміється він.—Який хороший.

Картина, справді, до того гостро гидка і разом смішна, що проти волі регіт із якимсь, нервовим, болісним дрижанням розкочується

між нами. А Кравчук, так само не ворушачись, навіть не двигнувши зложеними на колінах руками, з задертою проти волі головою суворо шепоче щось губами і дивиться кудись через наші голови.

— А до ікони молитись, до ікони, до ікони! — водячи за носа то вправо, то вліво, повчаюче хрипить фельдфебель. — До ікони, штунда проклята. Ну, — однімаючи руку від носа, серйозно вже гукає він і вмить з огидливістю дивиться на свої пальці й витирає об штани.

— Фу! Харя! Чисто замазав пальці об носа. Щоб тебе чорт узяв, стерво... Вставай, тобі говорю, бо я тебе підніму!

Вмить Кравчук глибоко зідхає, перестає шепотіти і встає. Мовчки натягнувши з сопінням мундира, він незграбно повертається і, зневажливо-суворо подивившись на фельдфебеля, важко ступає до нас.

Це мовчання і особливо погляд, повний мовчазної зневаги, як огнем запалює фельдфебеля.

— Стій! — ревкає він злісно.

— Стій, тобі говорю! — аж хрипить він, бачачи, що Кравчук навіть не озирається. Той зупиняється і поважно повертається до нього, чекаючи.

— Ти що ж це?! — хутко підходить Сидір Максимович, важко дихаючи і злісно моргаючи своїми вилупленими очима. — Що ж це ти собі гадаєш, я з тобою жартувати буду? Га? Ти знаєш (московська лайка), що молитись по православному треба, всім разом.

— Я не вмію по команді... Гріх по команді молитись... Фарисеї так робили, — гудить по-

хмуро Кравчук і, одвернувши голову вбік, замовкає.

— Та-а-ак?!—сказано-злісно шипить фельдфебель.—Ми фарисеї? Начальство (московська лайка) фарисеї?! Га?!

Кравчук хоче щось сказати, але в той мент хутко піднімається коротка, товста рука Сидора і з гучним лясканням пада на щоку йому. Між нами проходить глибоке, важке, задержане зідхання, ніби всі ми падаємо глибоко-глибоко. Кравчук же тільки хитається, з сопінням зідхає й мовчки стоїть, дивлячись кудись убік.

— Ми фарисеї?! Га?! Фарисеї?, — шипить фельдфебель.—Я тобі покажу «фарисеї»... Марш умиватись! Будеш ти сьогодні ще з командиром балакати. От він тобі ще покаже, які ми фарисеї. Марш!

Ми круто повертаємося, знов глибоко, але вільно зідхаємо й, спершу мовчки, а потім раптом палко балакаючи всі разом, ідемо умиватись.

Умиваємося поспішки, недбало на-швидку витираємо гарячі обличчя і, поглядаючи на двері, розмовляємо з нервовим напруженням запалом.

Кравчук також умивається, але мовчки хлюпає холодною водою по червоній щоці й навіть не повертається до нас.

До нашої купки підходить Дудка з рушником на плечі.

— Погано ти, брат, зробив,—підходячи до Кравчука, серйозно промовляє він, ляскаючи того зо всеї сили по спині. Кравчук мовчки поверта своє мокре лице з одною яскраво червоною щокою й, похмуро вижидаючи, дивиться на нього. Ми теж трохи замовкаємо.

— Їй-богу, погано...—навіть не усміхається Дудка.—Коли він тебе узяв за ніс, було б шмаркнуть йому повну руку. Не брав би...

Регіт заглушує його слова й навіть сам Кравчук проти волі сміється і, одвернувшись, умивається далі.

— А їй-богу!—скрикує Дудка.—Що ж він бере тебе за делікатне місце. Ти не винoven був би. Само.

— Ні,—палко перебива його салдатик із сережкою в усі, прозваний у нас Рлапорлтом за те, що вимовляє «рл»—замість р.—Хіба він має прлаво заборлонять йому молитися? Га? По якому такому прлаву? А як я не вірлю по-вашому.

— Та не може бу-у-уть,—злегка насмішкувато протягає, повертаючись до нього, Дудка.—А ти з узе забув те прлаво, як тебе били по морлді? Га-а?

— Іди к чорлту, дурлню!—огризається незадоволено Рлапорлт.—Ти, як дитина та, нікторлого поняття... Я говорлю по серлійозному—серлійозно.

— Ша!—вмить торжественно підніма руку Дудка.—Рлапорлт буде рлапорлтувати.

— Дурлак і більш нічого,—сердито повертається Рлапорлт і, плюнувши, іде у казарму під сміх товаришів.

— А я б, накажи мене господь, дав би колись здачі фітьфебелю, якби він так чіплявся до мене, як до Кравчука,—задумливо дивлячись перед себе, промовляє Шабатуров, стоячи з рушником на плечі.—Прямо мучать та й годі (московська лайка)... І кожного дня, кожного дня.

— Що, Кравчук,—знов ляскаючи по спиці,

поверта Дудка своє худеньке, рябеньке лице до того.—Чуєш, що говорить наша Шабатурка.

— Не можна проливати чужої крові,— глухо гудить Кравчук з-понад корита. «Кров брата вопіє»—сказано.

— Еге...—не знаючи, що сказати, маха рукою Дудка.—Що там брата...

Але всі чогось зразу задумуються, потім зразу наче прокидаються й спішають у казарму.

— А того... идола ще нема?—зустріча фельдфебель останніх.

— Умивається, Сидір Максимович.

— «Мордасію» вимиває?

— Так точно.

Кравчука кличуть. Він, не хапаючись, іде, склада свій рушник на подушці й стає в ряди. По команді фельдфебеля глотки одчиняються і дикий спів розлягається по казармі, вигукуючи: «Царю небесний», «Спаси Господи» та інші казенні молитви.

— Стій! — вмить кричить фельдфебель. Всі разом замовкають і здивовано поводять очима.

— Ти ж чого не молишся?—підходячи до Кравчука, хрипить фельдфебель.—Чого не співаєш?

Кравчук мовчить.

— Молись мені зараз, харя штундарська, бо я тебе розірву проклятого!

— Хоч з'їжте,—байдуже бовкає Кравчук, дивлячись на нього.

Фельдфебель на хвилину стовпіє і не знає, що сказати. (До речі, правда: він мало не завше так стовпіє, коли чує щось таке, що думка його не звикла пережовувати.)

— Ага! Ти так?!—розшолопавши, тихо промовляє він,—Ну, добре... Ось придуть командир, я доложу їм, як ти відповідаєш начальству... Добре, добре... Начі-най!—знов командує він, одходячи, і перервана мелодія знов невимовним дисонансом лунає по казармі, драгуючи і так роздратовані нерви.

Після молитви десять хвилин спочинку, потім починається муштра. Тут також не обходиться без інциденту і, коли вже підходить час, в який звичайно з'являється в казармі ротний, фельдфебель уже кипить ненавистю до Кравчука.

— Смирно-о! Вста-а-ть!—вмить як опарений кричить «дневальний» і в казармі стає тихо-тихо.

То «сам іде. Я не раз в таку хвилину дивлюсь на Кравчука, сподіваючись побачити, яке вражіння робить на нього появлення його головного ворога; але скільки не придивляюсь, лице його завше суворо-спокійне і кам'янотверде.

— Ваше високоблагородіє, в третей роті...—тимчасом рапотує діжурний, вискочивши на зустріч ротному з блідим і зляканим лицем...—суздальського пехотного полка....—і, запутавшись, перелякано замовкає й широко розплющеними очима дивиться прямо на «батька», який холодно, не перебиваючи його, слуха, держачи «під козирьок». Хвилину обидва мовчать і в казармі настає тиша, як у домовині.

— Ваше високоблагородіє... В третей роті...—знов починає спочатку діжурний й чути, як голос його переривається й вискакує шматками із горла.—В третей роті суздальського пехотного полка... во время... дежурства... проісше-ст

вій... нікакіх не... случилось... здоровія желаю, ваше високоблагородіє.

— Перш усього,—спокійно, холодно починає, здіймаючи руку з козирка, ротний,—ти нікчемний діжурний. Розумієш? Ти не можеш своєму ротному одрапортувати, як слід. За це ти підеш на п'ять суток під арешт. Потім, ти нікчемний салдат. Ти не вмієш правильно стояти. Як ти стоїш? Подивись, як ти стоїш? Як носки у тебе?

Діжурний нахилиє голову й з жахом бачить, що носки йому розійшлись і певно на палець, як не більше. Він підводить голову і знов мовчки дивиться в холодні карі очі ротного, що сталевим поглядом пронизують його з ніг до голови?

— За це ти підеш ще на п'ять суток під арешт. І третє, ти—боягуз. Розумієш? За це підеш не в чергу в караул. А тепер повернись, зроби десять кроків, вернись назад і одрапортуй знов. Тільки гляди: маленька хиба—ще п'ять суток.—Марш!

Діжурний повертається, робить дев'ять, а не десять кроків і йде назад. Не доходячи п'яти ступнів, зупиняється і, взявши під «козирьок», починає:

— Ваше високоблагородіє....

— Одставить!—перебиває його ротний.

Діжурний замовкає.

— Ти скільки зробив кроків?

— Десять, ваше високоблагородіє.

— Значить, ти ще до того всього і дурень: не вмієш до ладу десяти порахувати; за це ти підеш іще на двоє суток. Ступай ще раз. Марш.

Той повертається і знов іде. І мені виразно видно його веснянкувате, несимпатичне лице,

яке дрижачими губами пильно рахує ступні й по десяти кроках круто зчезає і від мене, похитуючись, одходить вирівняна вузька спина його.

На цей раз рапорт кінчається щасливо й ротний іде далі.

— Здорови, братці!—як брязкотіння ножа об камінь, чується за його ходом біля кожного зводу і після кожного разу двадцять п'ять грудей разом вигукують;

— Здрав.... желей... ваш... висок... бродіє.

— Ну, Кравчук, готовсь,—штовхаючи того ліктем у бік, шепоче Дудка, дивлячись, як фельдфебель зникає за ротним у канцелярії.

Кравчук глибоко зідхає, як віл, і ніби справді готується.

Проходить дві хвилини, три, п'ять,—ні фельдфебеля, ні ротного не видно.

— Рлапорлтує,—шепоче Дудка, але ніхто й не усміхнеться.

Аж ось двері з канцелярії рипають і в роті з'являється командир, а за ним фельдфебель. Ми витягуємося і кам'яніємо.

— Кравчук,—не дуже голосно і занадто спокійно промовляє капітан, зупиняючись проти нас.—Ходи сюди.

Кравчук робить декілька важких, незграбних кроків і зупиняється перед ротним. Той хвилину стоїть задумливо і дивиться нам під ноги, ніби не добачаючи велетенської постати. Очі його, обведені жилистими торбинками, не одводяться від наших ніг і наче дають нам можливість, не зустрічаючись з його поглядом, роздивитись на знайоме нам до найдрібнішої бородавки, гидке, ненависне лице.

Любі мої! Не можу не признатися вам, що в такі хвилини я боюся себе. Якби ви знали, як

хочеться кинутись на цю суху, тонку постать з усією тою ненавистю, яка кипить у грудях. З якою, здається, злорадністю я різав би шматочок за шматочком це жовте, гарне лице з цією делікатною гострою борідкою.

Не раз у такі хвилини він хутко підніма голову і дивиться на мене. Чи не чує він мого погляду на собі?

— Бачиш, Кравчук, поволі підводячи голову і обзираючи того пронизуючим поглядом, тихо починає «батько Ключкін».—Ти знов не покався...—і пильно-пильно вдивляється в його. Кравчук стоїть і дивиться через голову ротному, немов і не до нього річ.

— Коли до тебе говорить начальство, треба дивитись на нього,—не повишаючи голосу, додає Ключкін. Кравчук переводить свій суворий погляд на ротного і сміливо дивиться йому в очі.

— Стояти треба рівно.

Кравчук вирівнюється і трохи випинає живіт.

— Живіт сховати треба.

Живіт ховається, зате спина схиляється.

— Груди вперед.

Мундир злегка тріщить і могутні груди колесом виступають наперед.

— Руки по швам.

Руки мов прилипають до ніг.

Ротний знов обводить пильним поглядом з голови до ніг і починає:

— Ти не послухав наказу свого начальника фельдфебеля. Він казав тобі встати, а ти не звернув уваги на його слова. Діло не в тому, що ти не встав, а в тому, що ти не послухав. Розумієш? Ти, значить, можеш не послухати і мене, і полковника, і самого царя. Так?

Кравчук мовчить.

— Так, я тебе питаю? Одповідай же.

— Я молився богу,—знехотя цідить Кравчук.

— Значить, коли ти будеш молитись богу, а я тобі щось накажу зробити, то ти не зробиш? Коли прийдуть, наприклад, вороги і будуть нас убивати і я накажу тобі боронитись, а ти в той час молитимешся, то ти не послухаєш?

Хоча «салдатики» стоять нерухомо, але я по кліпанню очей бачу, що цей аргумент зробив те, чого бажав капітан. Він і сам це бачить, хоча тільки раз і зиркає на нас гострим поглядом.

— Ну? Одповідай же.

— Я все одно... не можу убивати нікого.

— Тоді тебе розстріляють.

Кравчук двигає лицем, мов кажучи: «ну, що ж»!

— Хм!—очевидячки трохи змішавшись перед такою мовчазною відповіддю, але не показуючи а ні одним рухом цього, усміхається ніби з жалем до Кравчука ротний.—Не боїшся? Ну, що ж, колись побачиш... Це одне... А друге... Ти от стоїш передо мною, ніби страдаєш, ніби тебе мучать, ніби я даремно до тебе чіпляюсь... Так, мабуть, і всі твої товариші думають. Бідний, такий маленький, обижають його!...

Якби в строю можна було сміятись, я певен, що ті «товариші», у яких на губах грає усмішка, захіхікали б. Але ротному досить і усмішок (хоча й цього в строю не дозволяється).

— І ніхто не вступиться за його, ні тато, ні мама. Хоч би братік був.

— Він, ваше високоблагородіє, — хіхікаючи, насмілюється виступити наперед

фельдфебель,—так і говорить, що його, значить обиджають.

— А як же!—згоджується ротний.—Такий нещасний. Ось подивіться на нього!—повертаючи його до нас, ледве усміхається він холодною блідою усмішкою.

Справді, чи можна назвати величезного слона нещасним? А мені раз-у-раз при таких сценах уявляється слон, покритий увесь великими кайданами, спутаний зо всіх боків канатами, але страшний і могутній. Здається, ось ревне він, здригнеться і полетять пута, і горе всім фельдфебелям та ротним. Не знаю, чи знає це сам ротний. Чи може дуже вже покладається на кайдани, сплетені із дисципліни? Здається, ні. Коли що надає йому сміливости дратувати цю силу, то, десь, більш усього його упевненість у тому, що пута штундарського світогляду міцно сковують її. Але все-таки я не можу не сказати, що мене завше трохи дивує, як він не боїться ходити біля цієї сили, як не боїться так скажено дратувати її. Я почуваю навіть, що починаю поважати його за це, як тільки можна поважати того чоловіка, що навмисне ходить по краєчку безодні й упивається цим холодним замиранням серця, цим божевільним дратуванням нервів. Бувають іноді навіть страшні хвилини. Тоді робиться в казармі так тихо, що, заплющивши очі, можна подумати, що стоїш десь у мертвій пустині сам самотою.

Повернувшись за рукою ротного до нас, Кравчук байдуже дивиться то на похмурі, то на веселі обличчя товаришів і, схилившись, застигає.

— Кравчук!—скрикує ротний,—як стоїш? Рівно стань.

Кравчук знехотя повертається до нього і вирівнюється.

— Я тобі хіба говорив повертатись? Повернись назад... Ну?... Тепер повернись до мене... Так... Тепер повернись до ікони... Куди, куди? До ікони...

Кравчук кидає в нього пильним похмурим поглядом і повертається до рядка темних, якогось брудного кольору ікон, на яких можна побачити тільки червоні губи святих та чорні собольові брови св. Миколи. Я не раз бачив, як іронічна усмішка грала на губах Кравчука, коли він дивився на них.

— Тепер склади пальці для хреста і перехрестись.

Кравчук поверта до ротного своє широкі, чотирьокутне лице і мовчки дивиться на нього, не піднімаючи руки і не складаючи пальців.

— Куди дивишся? Перехрестись, я тобі наказую... Кравчук!

— Я не вмію,—глухо говорить Кравчук.

Ротний мовчки повертається до нас, пролітає по всіх поглядом і зупиняється на мені:

— Іди сюди!—хитає він мені головою.

Я здригаюсь і чую, як в один мент в голові мені пробігає клубок думок. Серце стукає до болю. Але я твердо стукаю чобітьми і рівно підходжу до них. Що я буду говорити, що буду відповідати—я ще не знаю, але, видно, дивлюсь не дуже покірливо, бо бачу, як губи ротного якимось так знайомо злорадно усміхаються і тонкі ніздрі злегка піднімаються.

— Візьми його руку,—не зводячи з мене очей і показуючи рукою на Кравчука, рівно й холодно говорить він,—і навчи його хреститись.

— Я не вмію!—виривається в мене якимось

само собою і я чую, як злість на самого себе зараз же закіпає в мене у грудях за цю недоладну і трусливу, як мені здається в той мент, відповідь.

— Не вмі-і-єш?!—здивовано протягує ротний.—Студент університету не вміє скласти хреста?

— Не можу!—злісно поправляюсь я і, забувши, роблю рукою якийсь рух.

— Як стоїш!? Що за махання руками? Фельдфебель!... На сутки його після учення в карцер....

— Слухаю...—витягується у фельдфебеля пика. (А він, треба вам знати, мій приятель, бо курить мій тютюн, позичає що-дня гроші, їсть мій обід, що купую в городі.)

— Це тобі не університет, а казарма! Чуєш? Казарма. Ніяких махань руками не дозволю. Зараз же візьми руку Кравчука й перехрести його. Чуєш?

І хоча голос його не піднімається ні на одну ноту вище, але в ньому чується така непохитна, тверда рішучість, що мене проймає холодне, страшне непорозуміння. Не жах, не страх, а таки непорозуміння. По голосу тому я чую, що він не одступиться од свого наказу, але ж з другого боку я в той мент не можу собі уявити, чим скінчиться все; а скінчитись, пробігає у мене невиразна думка, повинно якось дуже погано, бо за непослух карається тяжко. Якийсь мент я мовчу, а потім відповідаю:

— Я не можу.

В горлі у мене щось першить, я прокашлююсь і прямо дивлюсь йому в очі.

— Себ-то не хочеш? Не хочеш?

— Не хочу.

— Ага. Чудово. От вам: парочка,—вмить повертається він до роти і киває головою, проводячи рукою від мене до Кравчука (який, треба додати, а ні трошечки не дивувався моїм відповідям і видно було, що й не гадав, що можна було якось инакше зробити «студентові»).—Нещасні обидва. От вам... Тепер ви бачите, що за птиці ці студенти?

Я зразу зрозумів усе. Я зрозумів, для чого він мене, а не кого другого, покликав хрестити; я зрозумів, що мені нічого за це не буде, бо йому тільки цього й треба було. Не криюсь, може це й гидко, на хвилину у мене в грудях стало дуже легко. Не можу вам сказати через що саме: чи через те, що я почув, що мені не буде кари, чи через те, що кінчилось те тяжке непорозуміння. Не знаю. Знаю тільки, що за цим у мене так злісно здавило у грудях, так якось стало обидно, що я боявся, як би не кинутись на цю жовту гарно підстрижену потилицю і не впитись у неї зубами.

— Бачите?...—тим часом говорив той далі,—він не може, не хоче перехрестити чоловіка. Я знаю, що в моїй роті є люди добрі, з чулим серцем. Знаю і хвалю... Це добре. Знаю, що їм було жаль, коли от його (він, не дивлячись на мене, повів у мій бік рукою) привезли до нас... Студент, благородний чоловік і салдат... Правда жаль?... Знаю, знаю. Але не всяке добре почуття корисне. Візьмем такий приклад: піймали мужики вовка в хліві і б'ють. Він кричить, вигинається, нам видно, що йому болить. Але чи скаже хто з тих мужиків, що йому жаль того вовка? Ні. Так і тут. Вам жаль його (він знов махнув, не повертаючись, на мене рукою), це добре. Це добре. Це показує, що ви добрі

люди. Але це знов показує, що ви й дурні. Це вовк. Я навмисне сказав йому перехрестити того другого вовка. Я хотів показати вам, кого ви жалієте. От вам, ви сами бачили. Вони обидва бояться хреста.

— А хто ще боїться хреста? Диявол. Знайте ж, кого ви жалієте... Це одно. А друге, до мене дійшла чутка, що ви починаєте в себе обсуджувати, за що беруть студентів у салдати. (Тут фельдфебель байдуже став дивитись десь по стіні, по стелі, по салдатиках і, нарешті, глянув на мене. Зустрівшись з моїм поглядом, він хутко переніс очі на вікно і знов заблукав по стелі, слухаючи далі.)

— І це теж добре. І це показує, що у вас добре серце. Але знов скажу, що не всяке добре серце до добра веде і не всяке обсуджування потрібне. От ви обсуджуєте і нічого не знаєте. Вам наговорять усього, ви й повірите. А повірите, станете й думати так, а за деякі думки можна й життя позбутись. А все через те, що не звертаєтесь до старших, до начальників, що за батьків вам поставлені, а все лукавством хочете. Я не бороню цікавитись. Цікавтесь, будь ласка; прошу навіть, працюйте мозком, допитуйтесь, але знайте, де допитуватись. Вам цікаво...

Він повернувся до нас, кинув спершу на мене поглядом, потім на Кравчука, знов на мене і, звертаючись до скам'янілих своїх слухачів, почав:

— На небі є бог, на землі цар; бог править людьми з неба, а цар з землі. Це всім відомо і так воно й повинно бути. Так?

— Так точно, ваше високоблагородіє!—не

стрійно, але поспішаючись, здригнулись і крикнули слухачі.

— Так. А знов же, не всі й люди рівні: є багаті, є бідні, є розумні, є дурні. «Іна слава сонцю, іна слава зорям» сказав Ісус Христос. Так?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Так. Отже є такі люди, що цього не розуміють. Такі люди хочять напасти на багатих, забрати собі їхнє добро і так жити. А що за правдою на землі пильнує цар і не попускає їм, то вони бунтують проти царя. А для цього вони підмовляють от таких, як Кравчук, Ви думаете, певно, десь про себе: «От який недобрий наш командир, знущається над Кравчуком, мучить його, переслідує даремно». Правда, думали?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!— дружно ревнула рота, але він ледве усміхнувся і злегка махнув рукою.

— Ну-ну, не кажіть. Ви люди, у вас також є серце. Не кажу, що я не караю Кравчука, навіть б'ю иноді; не хочу неправду говорити, караю і строго караю, але тут... треба подумати ж, за що я його караю. От ви бачили зараз: він не хоче хреститись. Він не признає нічого святого. Що ж можна чекати з такого салдата? Як він служитиме царю і отчизні? Я—ваш батько, мені боляче за кожного з вас, як за свою дитину. Мені й за нього боляче, а сами ж знаєте, що й самий рідний батько не завше вчить своїх дітей поцілунками та годує молочною кашею, а иноді й березовою кашкою почастує.

Він знов блідо, холодно усміхнувся, а дехто навмисне голосно захіхікав. Я глянув на Кравчука. Він стояв собі, байдуже дивлячись у

вікно, через яке нічого, крім стіни казармового муру, цікавого не видно було. Ні обурення, ні тої злости, що кипіли в мені, я не примітив у нього ні в очах, ні на суворому лиці. Певно, він і не слухав капітана.

— Приходиться, що ж робити?—зідхнув ротний.—Хутко до присяги треба вести молодих. Що ж буде, як він і там хреста не схоче покласти на себе? Не він одповідатиме, а я. Який, скажуть, ти ротний, коли у тебе салдати перехреститись не можуть?

— Не хочуть!—прогудів Кравчук несподівано.

Всі раптом перевели на нього очі й замерли. А я мало не кинувся цілувати його: з чверть впливу капітанових слів, я певен був, щезло. Видно, що й той це зрозумів, бо сказано повернувся й навіть підніс голос:

— Мовчать! Як смієш перебивати, коли начальник говорить? Ступай сюди (московська погана лайка).

Кравчук уперед широко хитнувся всім тілом, потім ступив два кроки й зупинився.

— Ближче.

Той підійшов зовсім близько.

— Ти що сказав? Га? Що ти сказав, я тебе питаю.

Кравчук—ані пари з уст.

— Мовчиш?—ніби заспокоюючись, тихіше промовив ротний і, трохи одступивши, розмахнувся й дзвінко ударив того по щоці. Кравчукова голова хитнулась уліво, але зараз же піднялась рука й ударом одкинула її вправо.

В казармі мов замерло, тільки густо й важко сопів Кравчук, та хтось стукнув необережно рушницею.

— Не хочуть? Не хочуть?—прошепотів капітан. Ти проти начальства вже?! Ти ще хочеш перечити?! Заб'ю! Чуєш! Заб'ю, тобі говорю. Не жартую. Знай. Я жартувати не вмію. От вам,—знов наче нічого не було, повернувся він до роти і повів рукою. Я знов подивився на Кравчука. Щоби йому були червоні, навіть кінчик широкого й трохи приплескуватого носа також почервонів і яскраво видно було між червоними блідніші смужки. Але погляд був той же суворий і спокійний, хоч би ж чим-небудь виявив себе. Я не міг вірити, щоб він справді був такий спокійний. Я навіть ненавидів його в ту хвилину, мало не так само, як і себе, й ротного, який вже також зовсім спокійно говорив:

— Тепер ви бачите, кого ви жалієте? Студент і цей—то рідні. Бунтують студенти проти царя, бунтують, значить, і от такі, як цей. Жалієте студента, жалієте, значить, і цього штундаря. А жалієте цього штундаря, значить і сами можете зробити. От до чого ви можете себе довести своїм добрем серцем...

Вплив таких сцен зостався. Цілий день потім уся рота—як наелектризована. Жарти стихають, гармоніка мовчить. Скрізь пошепки й стиха розмови, що вмент перериваються, як тільки побачить хто фельдфебеля.

— А бреше він, що того студенти бунтують!—палко говорить маленький Шабатуров, озираючись своїм звичаєм на всі боки.—Ій-богу, бреше. Їм прав не дають, о...—таємничо випаляє він фразу, яку певно підхопив колись від мене.—Їм, значить, нікотерих прав нема... А що він, значить, не хреститься, так наплювать.

Такий несподіваний кінець трохи дивує слухачів, але ніхто не сперечається й Шабатуров шепче знов:

— Він думає, що ми йому так і повірили! Та-та! Нема дурних, поженились. Ач (московська лайка), у батьки лізе! Пішов вон! «Батько». По морді б'є. Нема таких прав, щоб по морді бити!...

— Еге!—усміхаючись, махає рукою Макуха,—«прав».

— А що? А ось хай пожаліється знов! І нагорить... За що б'є?

— Жалівся вже. Знаємо.

Шабатуров, очевидячки, не знав, що сказати, але не пада духом і шепоче знов:

— А вони хороші! Самі так і те, і те. А салатові так нічого не можна. «Не молитесь». А що, справді, як ми по команді молимося, хіба то добре? Овва!

— Ну, а... той... а хіба то добре, що він не хреститься,—поважно й задумливо промовляє мрійний Макуха.—Диявол значить у йому...

— «Диявол»! — перекиривляє його Шабатуров.—Голова...

— А ну-да!—несміливо дивиться той на всіх.

— А ну-да»!—знов передражнює з погордою Шабатуров, але видно, що й йому це якось не зрозуміло.

— Ну, а що ж справді?—вмішується хтось із купки, озираючись назад.

— Що?... Не хреститься, значить така віра... Аджеж він не вбиває цим нікого. Він не грішить так, як ми. Сам же знаєш. Віра така значить!—вже сміливо додає він.—А як ці, як їх, ну, поляки, так не так же хрестяться, як ми, а християни все ж таки?

— Е... так то ж поляки! А як он студент дак і зовсім не молиться...

— Студент... Що ж студент? Та й про студентів він таки бреше! — перескакує знов Шабатуров.—Що вони ніби підбивають грабити людей... Бреше, бо у мене був знакомий студент, дак капітан йому в підметки не годиться. О! Ненавиджу проклятого,—злісно кінчає він, озираючись.

Всі на хвилину задумливо замовкають та, помовчавши, иноді й розходяться, щоб поодинокі пристати до другої купки й слухати те саме. Тільки де буває Дудка, там завше бренть сміх.

І от так минають дні. Зраня муштра, післяобід «словесність», потім знов муштра, знов словесність, а поміж цим—сценки... Мене капітан, правда, вже залишив, я для нього не такий цікавий і не такий безпечний. Ще якось пожаліюсь, а як-не-як, а все ж таки студент—і нагоріти може. Та й мене все-одно не зламає. Кравчук же служитиме не якийсь рік, а чотири. Кравчук хоч і пожаліється, то те жаління на ньому ж окошиться. Кравчука злсмити можна.

І нема того дня, щоб вони не зчепились у чомусь. То Кравчук не так ногу поставить, то не оддасть чести офіцерові, то, не питаючи нікого, піде собі у місто й приходить опівночі, нікому знов таки нічого не кажучи. І боротьба провадиться завзято, з якоюсь дикою уважністю. Вже не кажу про капітана, який живе тепер цею боротьбою, який впивається нею, але й ми всі не можемо одірвати від неї своєї знервованої уваги. Тільки Кравчук один, здається, не хвилюється: завжди суворість, поважність і якась пильна напружена думка на низь-

кому чолі. «Салдатики» кажуть, що такий він став у казармах тільки. Як лише його привели, він хоча й одзначався поважністю, але був більше й балакучий, і веселіший, а спочатку навіть оповідав про свою віру та ліси. Тепер же хмуриється, коли хто нагадує йому про Київщину.

Минає день і настає ніч, а ніч у цих товстих, сірих мурах починається вже з четвертої години. Знов молитва, на якій Кравчук стоїть нерухомо й байдуже, знов якась сценка з фельдфебелем, і на одинадцяту годину все замирає. От тоді сумно в казармах, сумно до болю. Лежиш на своїй койці і слухаєш непередавану музику сопіння, хропіння сотні намучених, нанівечених істот, музику, яку може розуміти тільки той, хто мав щастя служити царю-батюшці. Тоді нагадується все миле, все рідне, все, що дратує наболіле серце, що робить іще більш самотнім і забутим. Нагадується десь далеко-далеко якийсь інший, живий світ, із живими людьми, з живим життям. Нагадується велика боротьба, нагадуються вороги... Важко зідхаш, злісно повертаєшся на твердому матраці і хочеш заснути. Не спиться. Стукає годинник у канцелярії, шарудять миші в сухарях, десь ходить діжурний рівно й одноманітно. Сумно. Нараз у казармі ясніє. З дивуванням повертаєш голову і зразу щось тепле, ніжне й рідне-рідне проходить по серцю. То місяць якось прокрався в вузьку щілину, що звється тут вікном, боязко зазирнув у цей страшний вертеп. І дивно якось бачити цей світлий, невинний промінь у цьому царстві злоби, ненависти, в цьому царстві знущання над усім хорошим, у царстві катування духу

й тіла. Нерухомо замёртвівши, лежиш, мов боячись злякати його; і дивишся, дивишся й слухаєш той дзвінкий сум, що пронизує душу. А образ за образом, дума за думою вихором летять головою, тягнучи за собою низку теплих, ясних картин. І вмить промінь зникає. Пройшовся казармою, приголубив забитих, торкнувся несміло холодних залізних рушниць і, чи злякавшись, чи згидувавши, хутко сховався десь за вікном. Тільки сіро в казармі стало. І страшно якось. Непорушні, сірі постаті на койках, низька напів круга стеля, голі, брудні стіни нагадують больницю божевільних.

Здається, ось вони схопляться с божевільним криком, схоплять рушниці й по команді «колі!» почнуть бити, колоти один одного. Можуть же вони колоти рідного батька по єдиному слову своїх сторожів-офіцерів, можуть же десь загубити людське обличчя й зробитись напів звірями, напів людьми. В розпаленій голові виразно яскраво уявляється ніч; з далекого неба світять тепер зорі; велично й спокійно там; а тут унизу, по всій землі розкидано ці казарми, а в казармах душно, важко, і важко сплять мільйони задураних істот; і, може, навіть скрізь так само зазирає боязно місяць і так само хутко ховається в цей же час. І страшно робиться перед тою силою, що веде їх темних сюди, що тримає їх тут, що губить і калічить їх.

Я пам'ятаю одну ніч. Так само було важко, так само жовтенько світила десь за рушницями лампочка, сопли й хропіли салдати. Виразно пам'ятаю себе й усю сцену. Я тихо з розплющеними очима лежу і, слухаючи

ущіпливу нудьгу в грудях, дивлюсь у стелю. Місяця вже немає й в зводі сіро й напів темно. Вмить у кутку щось тихо-тихо починає шепотіти. Хутко повертаюся туди й бачу: на койці сидить якась велетенська постать, і повернувши лице до вікна, щось тихо шепоче. Слів розібрати не можна, тільки иноді напружене вухо ловить: «душе моя»... «тяжко» та глибоке, важке зідхання. Потім шепотіння стихає й у казармі на хвилину наче тихіше стає. Вмить глухе, густе ридання вихоплюється з кутка і зараз же ховається в подушці. Хропіння на хвилину стихають і Кравчуків сусід Дудка починає ворухитись. Кравчук змовкає. Проходить хвилина, друга; розбуркані салдати знов заводять свою музику, але Кравчук сидить тихо, уткнувши голову в подушку і не ворухиться.

— Ти знов!—тихо, незадоволено чується від Дудки.

— Соромився б, морда! Чорт! Тільки спати не дає. Поможеться щось. Лягай, спи.

Кравчук покірно закидає ноги на койку, шарудить укривалом і затихає. Якийсь час тихо.

— Знов додому тягне?—похмуро кидає Дудка.

— Тяжко!—хрипло виривається в Кравчука; і знову змовкають.

— Він хоче душу мою погубить...—вмить тихо, задумливо бовкає Кравчук.—Знущається над вірою...

Дудка мовчить.

— Страшно мені, Дудко. Гнів бере.

— Боїшся?

— Боюсь. Гнів великий маю на його.—
Кров проллю...

— Не зачіпай. Розстріляють.

— Душу погублю.

І знов тихо. Мені страшенно незручно лежати на одній руці, але я боюся поворухнутись і напружено слухаю.

— А хіба вже так-таки й не можна перехреститись?—так само похмуро, але з ноткою цікавості шепоче Дудка.—Одмахнув би та й годі. Це ж хрест...

— Значить з страху з хреста глумитись буду?

— Як же глумитись? Ми ж хрестимося?

— Ви сліпі, темні. Не ви одвічатимете, а попи й начальники. А я світ бачу. Не піду во тьму з страху.

— Яка ж тут тьма? Хрест—то тьма?

— Духом хреститись треба. В душі молитись богові. «Познавши світ», у тьму не ідець, токмо біжить із неї...

І вмить замовкає на хвилину, потім знову сумно й навіть з страхом тихіше додає:

— Тьма на душу наводить, Дудко, гнів мутить... Не бачу вже світу. Все він мені стоїть... Душа мутиться гнівом... Страшно мені, Дудко!

— А ти якось так, не думай, чи що.

— Сниться. У сні приходить. Усе хреститься велить і б'є мене. А я гніваюсь дуже. Молитва одходить. Дух божий покидає мене, Дудко...

І щось жалібно до сльоз, щось таке сумне звучить у нього в словах, що я чую, як у мене щемить боляче в грудях і дихати важко.

— Мучать вони нас!—ненависно шепоче Дудка.—Служба...

— Дияволіві, Дудко, служба. Йому служимо.

Сказано: «не убій». А нас учать вбивати. Сказано: «любіть один одного, як я вас возлюбив»,—вчать нас ненавидіти. Гнів дратують, душу убивають. «Будьте рівні, як діти». А в нас начальство. Хто їх настановив? А попи ще присягати велять. Не присягатиму дияволіві!

— То повісять...

— Тіло погублю, душу спасу.

— Говори! А як потягнуть на шибеницю, заспіваєш ти...

— Я?! — хутко підводиться Кравчук на койці.—Заспіваю?! О, не діждуть, прокляті!—виривається з нього диким скаженим гнівом.—Не діждуть, тіло погублю, а...

— Та цить. Побудиш усіх. Чорт!..

Кравчук вмить стихає й видно, як він бережно схиляється й ляга на полушку.

— Бачиш?—помовчавши трохи, знов похмуро починає він.—Не можу. Нема вже у мене душі. Так гніваюсь, що мені голова крутиться. На всіх, Дудко, гніваюсь. І на вас, салдатиків, гніваюсь. На всіх. А на «їх» найбільше. Нема у мене душі, нема в душі, Дудко, прощення. Не можу я вже прощати. Дома міг прощати, а тут не можу. Уб'є він мою душу. За що вони, Дудко, нас мучать?!

Дудка трохи мовчить, потім глухо з ненавистю бовкає:

— Начальство. Пани. А ми що?—мужики... Їм усе можна. Вони он по яких квартирах живуть, а ми як та скотина в хліву. Це за те, що ми їм служимо... Н-ну! Буде колись і на вас день!—злісно повертається він на койці, очевидячки лягаючи на спину.

— Буде, Дудко! Буде!—палко підхоплює Кравчук і підводиться трохи,—Кінець прихо-

дять. Чути голос бога. Возстануть всі убогі й бідні і понесуть свій хрест. І настане царство боже на землі. Ми, Дудко, сини божі. З нами дух святий... Не з ними, не з панами! Бо ми, брате, обременені і труждаючі...

— Тихіше, побудиш. Ляж,—спиняє неспіло Дудка, але Кравчук не лягає й, понизивши голос до шепоту, говорить іще з більшим запалом:

— І настане наше царство. Не буде сильних мира цього. Буде день, коли поклоняться всі, Дудко, духом, а не в церквах...

— Та цить, побудиш!..

— Нічого, нехай. Не мішай, Дудко... Моя душа заспокоюється. Не гони, Дудко. Молися... Не треба хреста, не треба ікони, так молись, душею молись, любов'ю молись, за всіх молись. І розрушаться капища їхні, палати, дворці. Дух божий воцариться на землі...

Шепотіння переходить знов у голосну, повну незмірного чуття, повну якоїсь напів божевільної, палкої віри, імпровізацію. Слова гудуть і наче одрізуються у нього у грудях і вилітають звідти нерівно, нервово...

— Ми зробимо, брате, царство! Вони потопили душу у вині, вони з'їли її з м'яким хлібом. Бо вони забрали наш хліб і взяли собі. Вони взяли наше горе і виточили з його собі меду. Вони взяли наше тіло і зробили булки. Вони настроїли оці казарми нашими руками і убивають душу нашу. Горе їм, брате! Горе їм, фарисеям і митарям! Настане день суда, покажемо ми богові нашому свої руки покалічені й скажемо: «Господи, ти знаєш це...» Горе їм! Молись, Дудко, Молись! Чуєш? Над нами дух божий! Молись...

На Дудковій койці підвелась темна постать і, важко дихаючи, стала хреститись.. Я теж, наче заразившись, сам почуваю, як щось розпирає мені груди, несе мій дух кудись у безкрайню височінь і кидає мене в дрібне нервове дрижання.

— Молись! Не треба хреститись. Не треба церкви. З нами дух! Слава, слава, слава!

Я почував, що ніби божеволію. Ця чадна атмосфера тютюну, людського дихання, цвілих сухарів, ці суворі, сірі стіни, койки, відблиск місяця, розмова наче вдарили мені в голову. Я також підвівся і, здається, щось заговорив.

Зачувши, мабуть, мій рух на койці, Дудка хутко озирнувся й, забачивши мене, раптом зігнувся, хутко ліг на койку і, як мені здалось, шарпнув Кравчука. Але той стояв і не додаючи мене, імпровізував своє.

— Годі! Лягай спать. К чорту!—злісно пробубонів Дудка.—Ти! Кравчук!.. Побудив усіх...

Кравчук затих і, теж певно забачивши мене, повернувся й став моститись. Мені стало ніяково й чогось дуже соромно. Поволі схиливши голову на подушку, я насунув на себе покривало й замер. Біля них стало так тихо, немов нічого й не було. Довго я, замираючи від кожного шарудіння, слухав і чекав. Та так чекаючи, несподівно й заснув.

А другого дня Дудка ще більше глузував з Кравчука, передражнявав його, реготався і смішив роту. Зустрівшись же з моїм поглядом, дивився на мене так пильно, неначе хотів пролізти в мої думки. Навіть щось вороже було в очах. Я певен, що коли б я хоч натякнув кому-небудь про те, що було вночі, він

кинув би мені чим-небудь у голову. Але я мовчав і що-вечора удавав із себе чоловіка, який спить мертвим сном. Та вже більше нічого не чув і не бачив. Не знаю, може я не міг дочекатись і засипав, а може вони, справді, більше вже не балакали.

ЛИСТ ТРЕТІЙ

До присяги всього три дні. В казармі йде іспит гіпнозів. Старих салдат повиганяли з казарми і все начальство возиться з молодими. Ротний з фельдфебелем позаду ходить із «взвода» в «взвод» і провіряють, чи вбито вже все людське в цих «молодих» настільки, щоб можна було дати їм назвисько «старих» салдатів. Молоді поручики та підпоручики з щільно прилизаними чубчиками, з перетягнутими, як у панночок, станами, з бундючними мордочками, також захоплені цим іспитом і навіть приємно заклопотані. Кожному хочеться, щоб його «взвод» був більше задурманений, більше загіпнотизований. Треба тільки подивитись на цих чистеньких розбишак, як вони бояться, щоб не проскочила ні одна іскра життя в цих мертвих, хорих істотах, яких вони так старано убивали ціле півріччя. Мають, правда, рацію клопотатись: ні одна рота не ходить так рівно й мертво, ні одна рота з цілої навіть дивізії не вміє так добре стріляти, як наша: маємо навіть медаль за «отлічну стрельбу»; і ні одна рота не кидалась з таким звірством на робітників, що колись страйкували на

тутешньому заводі. Певно, що таку справу підтримувати не легко, клопотатися є чого. Правда, вони вже тепер клопочуться більше для конкуренції перед ротним, клопочуться, щоб бути першому, а «салдатики» вже досить загипнотизовані. Обличчя їм вимучені, дерев'яні, мертві до всього, крім голосу своїх гіпнотизаторів, рухи рівні, одноманітні, голос холодно гучний, вимуштруваний. Думки, почування? Думок і почувань ніяких. Капітан задоволений.

— Ну?—зупинившись біля якого-небудь москалика з товстим, вигодованим обличчям, екзаменує він.—Ти хто такий?

— Молодий салдат второго отделения, первого взвода, второй полуроти, третьей роты, пятнадцатого пехотного Суздальского полка, четвертой дивизии, Иван Буряк, ваше высокоблагородіє?!—за одним духом випалює «молодий салдат» і, не кліпаючи очима, випнувши груди й задравши голову, «їсть начальника очима».

— Так. А що таке знамя?

— Знамя есть священная хоругва, которую нужно защищать до смерти! Как отец дают свое благословение сыну, так и государ император дают знамя полку, ваше высокоблагородіє!

— Так. А який найголовніший обов'язок салдата?

— Служить царю і престолу, защищать їх до последней капли крови, хотя бы пришлось умереть за них!

— Так. Ну якби, наприклад, твій батько, е... е... щось замислив проти царя? Щоб ти тоді?!

— Убив би, ваше високоблагородіє!—не думаючи багато, «весело і бодро» вигукує Іван Буряк і кам'яно дивиться в вічі капітанові.

— Так. Молодчина!

— Рад старатися, ваше високоблагородіє!

— Добрий салдат буде з цього,—одходячи говорить «Статуя» до фельдфебеля.

— Так точно!—хутко згоджується той.—Старанний салдат. Уважний...

Це чує і взводний офіцер, і «молодий салдат» і на всіх лицях відлискується задоволення.

Правда, не всі відповідають так гладко й до ладу, деякі плутаються, помиляються, але досить подивитись на те горе і розпуку, які обхоплюють такого не «доброго» салдата після іспиту, щоб переконатися, що він вже загіпнотизований як слід, тільки закручені казенні вирази йому ніяк не держаться в голові. Але наш капітан не вузький формаліст. Він не дуже вимагає, щоб промовляли йому до літери самими казенними фразами, він хоче, щоб салдати «ворушили мозками», щоб «не звучали, як сороки», а твердо знали те, що вчать, щоб «своїми словами» могли переказати. Він навіть любить навмисне ставити такі питання, щоб на них не можна було знайти казенної фрази. Наприклад:

— Хто твої вороги?—проходячи «взводом», раптом повертається він до якого-небудь салдата і пильно чекає відповіді. Той спершу трохи мішається, але зараз же широко роззявляє рота і прямо таки кричить, одрубуючи кожне слово:

— Мої вороги внутрішні і зовнішні, ваше високоблагородіє!

— Ё, ні,—хитро усміхається ротний.—Я тебе не питаю, які вороги. Я питаю, хто твої вороги, розумієш?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Ну, так хто ж твої вороги?

Цього в книжці «словесности» нема і салдатик тупо мовчить.

— Ну?

Салдатик мовчить і тільки дивиться.

— От, бачиш, Варфоломеев!—торжествующе хитро сміється «Статуя» до фельдфебеля.—Я говорив, що треба, щоб вони сами думали над тим, що вчать. Мало того, що він випалить мені, як сорока. Треба, щоб він свідомо говорив те.

— Цього нема, ваше високоблагородіє, в словесності,—кидаючи сердиті погляди на бідного «несвідомого» салдатика, відповідає фельдфебель.

— А-а! От того ж бо й є. Треба в'яснити, треба в'яснити... Ну, а буде той, хто ворог цареві, твоїм приятелем?—раптом повертається він знов до салдатика. Той хвилину думає, потім кричить:

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Значить, буде ворог тобі?

— Так точно, ваше високоблагородіє!..

— Голосніше, голосніше відповідай. Голову рівніше держи. Ну, а от ті, що бунтують тепер... Студенти, курсистки всякі, це—приятелі твої.

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Вороги?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— В'яснити треба, в'яснити...—одходячи, знов повертається Статуя до фельдфебеля, не

спускаючи все-таки очей з витягнутих, застиглих салдатиків. Холодні, гарні очі його бігають по одноманітних, чорних мундирах, чоботях, поясах і наче шукають, чи нема де чого, що може якось перешкоджати цій мертвій гармонії.

— Пояс треба підтягнути,—хитає він унтерові головою на якого-небудь салдатика. Той схоплюється, підскакує до салдатика і, щось сердито шепочучи тому в рот, впирається коліном йому в живіт і підтягує.

— Кулаков! Чого пальця виставив? Сховай.

Кулаков від несподіванки здригується й робить страшне злочинство: поверта голову й ворушиться.

— Кулаков! Тобі сказано пальця сховати, а не повертати голову! На сутки його під арешт,—понижаючи трохи голос, кидає «Статуя» до фельдфебеля.

— Слухаю!—підносить той руку до козирка й байдуже дивиться на Кулакова, який не має права слухати цього наказу: його діло стояти нерухомо, без думок, без життя.

Аж ось настає черга і нашого «взводу». Зачувши ходу капітана, наш підпоручик озиррає нас метким поглядом, зупиняється на хвилину на Кравчукові й поверта голову до входу. Ми сидимо на своїх койках і також дивимось у той бік. З-за рушниць з'являється струнка постать «Статуї» і ми напружуємось.

— Встать! Смірно!—командує підпоручик. Ми, як ті китайські болванчики, вмент схоплюємось і кам'яніємо. Я не повертаю голови, але бачу, що підпоручик підходить до ротного й щось стиха говорить йому. Слів не чути, але я догадуюсь, що розмова йде про Крав-

чука. Побалакавши, ротний рушає, і тихо проходячи повз кожного, пильно оглядає зо всіх боків.

— Шабатуров! Живіт сховай.

Шабатуров вбарає в себе повітря і, задихаючись, стоїть з захованим животом,

«Статуя» обходить всіх, потім сіда проти нас на якусь койку і, дивлячись на Кравчука, гукає:

— Кравчук!

Зо три секунди тихо, потім чується густе, поважне:

— Я.

— Треба відповідати швидше,—все-таки не повертаючи до нього голови, промовляє ротний і додає:

— Іди сюди.

Лице його робиться ще холодніше й губи стуляючись якомсь тісно і тонко, що завше буває, коли він має говорити з Кравчуком. Здається, ніби він або наперед смакує той герць, на який кличе того, або збирається до гострої, улюбленої страви.

Кравчук, не хапаючись, виходить і стає перед ним. Лице йому дуже похмуре й бліде.

— Стань так, щоб і я бачин тебе і щоб твоїм товаришам було видно тебе.

Кравчук повертається так, що нам видно його правий профіль, а капітанові лівий.

— Молодчина!—задоволено промовляє капітан, певно не чекавши такого доладного виконання.

Кравчук мовчить.

— Треба казати «рад старатися, ваше високоблагородіє», — строго й холодно додає «Статуя».

— Рад старатися,—бовкає Кравчук.

— «Ваше високоблагородіє»,—додає капітан.

— ... Ваше високоблагородіє.

— Треба завше добавити «ваше високоблагородіє», ти не новичок вже... Ось через три дні старим салдатом будеш. Приймеш присягу, вже треба робити і знати все, як отче наш. Ти тепер хто такий?

— Микита Кравчук.

Ми холодіємо від цього злочинства, але капітан ніби не бачить в цій відповіді нічого страшного й лагідно говорить:

— Не так. По формі треба відповідати. Тебе ж учили... Ну?

Кравчук мовчить.

— Бачиш, Кравчук: я з тобою, як з малою дитиною, я тобі всі гріхи твої прощаю, а ти все-таки такий, як і був. Ну, скажи сам, чи можна вже краще поводитись з салдатом, як я тепер поводжуся з тобою?

Справді, я забув сказати, що ці останні дні перед іспитом він поводить ся з Кравчуком зовсім инакше. Не б'є, не сміється з нього, не карає, майже всі провини прощає, тільки... тільки кожне таке добродійство робить з такими передмовами і так звертає всіх увагу на це, що Кравчук став ще більше похмурий і суворий.

— Ну, що ж ти мовчиш? Кравчук? Не знаєш? Як не знаєш, то прямо скажи: «не могу знать» і тебе ще під'учать. Ну?

Кравчук ще трохи мовчить, потім суворо дивлячись перед себе, починає рівним і товстим голосом:

— Молодой солдат первого отделения, первого взвода, первой полуроти, третьей роты,

п'ятнадцатого пехотного Суздальського полка, четвертої дивізії Микита Кравчук.

— А «ваше високоблагородіє»?

— Ваше високоблагородіє.

— Так. Ну, отже знаєш і добре знаєш... Ну, а що таке «присяга»? Ну, Кравчук.

— Присяга єсть клятва перед богом і євангелієм...—і вмить тісно стуляє губи й замовкає. Мені видно, як око його хутко зиркає на капітана й знов уперто дивиться на рушницю.

— Ну-ну... «Є клятва перед богом і євангелієм», а далі? Ну, а далі що? В чому ж клятва? Ну?... «Служить царю і престолу»... Ну?... «Защитають їх до последней капли крови»... Ну, що ж ти?... «Хотя би пришлось і умереть за них» так?... Кравчук?

— Так.

— Треба говорити: «Так точно, ваше високоблагородіє».

— Так точно.

— «Ваше високоблагородіє».

— Ваше високоблагородіє.

— Ех, Кравчук, Кравчук!—сумно хитає «Статуя» головою,—вводиш ти мене в гріх. Он твої товариші дивляться на нас і певно думають собі: «От які наші командири несправедливі. За такі відповіді певно нас би покарали он як, а Кравчукові нічого».

Не знаю, чи ловиться Кравчук на цю вудку, а по деяких салдатиках бачу, що слова ці роблять своє вражіння.

— А все через твою хворобу. Хворий ти чоловік, Кравчук. Мозком хворий. В голові у тебе немає ладу. А з хворого що ж вимагати того, що від здорового?

Такий несподіваний додаток, такий хитрий

і новий хід аж ворушить дивуванням «молодих». Деякі навіть презираються між собою широко розплющеними очима.

— Смірно!—строго кидає до нас «Статуя» і знов задирає голову до Кравчука, який також спершу здивовано хутко дивиться на нього, а потім блідне, немов щось зразу зрозумівши. Обличчя йому стає ще ніби суворіше.

— Прийдеться тебе в больницу на іспитання одправити. Що ж робити? Ти не можеш... служити...

Мені стає тоскно-холодно: «в больницу на іспитання»—це іншими словами, на катування, на дике дурне знущання і, нарешті, на певну в тяжких муках смерть. Коли ви можете собі уявити здорового чоловіка в «гражданській» божевільні, коли у вас при цій уяві жахом стискається серце, то що можна почувати, знаючи, що цілком здорового чоловіка запроваджують у «воєнну божевільню».

— Що ж робити?—журливо й покірливо тягне далі капітан і пильно-пильно дивиться на закам'яніле, блідо-жовте лице Кравчука.

— Не можеш. Ну, який з тебе салдат? Як я тебе пошлю в караул, або кудись, де треба дисципліни? Ти хворий. У тебе якась твоя віра, що не дозволяє тобі обороняти і себе, і службу свою... Ти от не хочеш, я чув, присягати. Буцім-то війна—гріх. Це хвороба. Карати за це гріх, але ж і на службі держати такого не можна. Ти заразиш усю роту мені. Ти божевільний. Твої товариші—люди темні, неосвічені; вони не можуть розуміти цієї хвороби й думатимуть, що ти здоровий. Та й собі почнуть заражатись. А це вже не жарти. Я й сам перше думав, що ти нормальний,

себ-то такий, як і всі. А я ж усе-таки чоловік з освітою *). І карав тебе за провини. А як це на тебе не впливало, то я й задумався. Почав приглядатись до тебе і бачу тепер, що ти, хлопче, хворий та й годі. Хворий, божевільний.

— Я здоровий, я не хворий!—глухо говорить Кравчук, і я бачу, як він ніби щось ковтає.

— Ні, хворий, хворий, братіку. Мозком хворий....

— У мене нічого... не болить. Усе добре...

— Хе!—з жалем до нього усміхається капітан,—то правда, ти здоровий тілом. І всі божевільні здорові, і не пізнаєш спершу, що він хворий. І говорить ніби розумно, і дивиться як усі, а хворий. І ти от говориш, ніби не хворий. А от я знав одного божевільного—усе як слід: і здоровий такий з себе, і говорить так розумно, а як торкнись до нього, так він зараз починає з страхом кричати, щоб до нього не доторкувались, бо він боїться, щоб його не розбили. Він збожеволів від тієї думки, що ніби зробився скляний. Усе як слід, а як торкнись до твоєї віри, так тут і видно, що ти божевільний...

— Здоровий я!—знов глухо бовкає Кравчук.

— Ну от!—розводячи руками й звертаючись до нас, сумно показує головою на нього «Статуя».—От так вони всі. Здоровий та здоровий. Ну, який же ти здоровий, скажи ти мені? Га? О-он здорові, (хитає на нас головою). Ото люди здорові. Всі вони і начальству від-

*) Скінчив чотири класи гімназії.

повідать як треба, і службу знають, і присягу приймуть, як личить то здоровому салда-тові... Он подивись: усі твої товариші салдати як салдати. Стоять рівно, правильно, одпо-відать розумно й по формі. Ото здорові люди. Їх і в караул послати можна, і на війні вони служитимуть цареві вірно, і присягу вико-нають чесно. А ти? Ти начальство своє не поважаєш, службу справляєш погано, прися-гати не хочеш. Який же ти здоровий чоловік? І один ти на всю роту. Сам же ти подумай: коли ти здоровий, то, значить, тоді ми боже-вільні. Так?

Кравчук суворо мовчить, а мені хочеться не то що на всю роту, а на весь світ гукнути: «Так точно, ваше високоблагородіє».

— Ну... По-твоєму ж так виходить: коли ти здоровий, то тоді ми всі божевільні. Ха-ха-ха!

І сам задоволений таким логічним виводом, капітан озирається на поручика й сміється. Той також регочеться й дивиться на Кравчука. І навіть фельдфебель дивиться з зне-важливою усмішкою на «божевільного». Де-яким салдатам також хочеться засміятись, але інші стоять бліді й серйозні.

— Так?—сміячись дивиться «Статуя» на Кравчука і з тою-ж усмішкою повертається до нас і питає.

— А ви що скажете, так чи ні?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!—ве-село гукають салдатики і ті, що хотіли засмі-ятись, почувають, що тепер саме пора роззя-вити рота й реготнути. Розуміється, реготнути можна на хвилину тільки, бо зараз же треба закам'яніти, хоча б тебе душив найбожевіль-ніший регіт.

— От бач,—серйозно вже звертається капітан до Кравчука,—навіть твої товариші признають, що ти божевільний. Прийдеться одправити тебе в больницу, тобі лічитись треба. Тобі не цареві служити, а голову свою поздоровити треба.

— Я не хочу... в божевільню. Я здоровий,—мало не шепотом, здавленим голосом хрипить Кравчук й хрип цей до того звучить жалібно, до того висловлює весь той жах перед страшною цією больницею, що мені так і хочеться закричати йому що-небудь заспокоююче. Я навіть уже ворущусь і, певно, закричав би щось справді, якби, на моє щастя, мене не врятував сам капітан. Помітивши якийсь непорядок, він озирається, гостро зупиняє на мені свій холодний ненависний погляд і, скипівши чогось зразу, накидається на мене:

— Там що за рух?! Ти! Де стоїш: на базарі чи в строю? На двоє суток під арешт його!—кидає він до фельдфебеля. Той підносить руку до козирка й мовчки, кинувши на мене оком, випрямляється. Я прохолоджуюсь і кам'янію.

— Я, їй-богу, здоровий!—знов бовкає Кравчук, але вже не хрипить, а наче дзвенить густим голосом, в якому вже чується щось ніби злісне.

— Ти таки своє, Кравчук?—зідхає капітан.—Говорю ж тобі, як чесний чоловік, як батько рідний твій, що ти хворий. Ти ж не можеш навіть говорити з начальством. Твоя слаба голова не може, не хоче того зрозуміти, що службу треба сповняти, як богу молитву. Ну от, візьмим, я тебе послав у караул. Тепер ви всі ще молоді салдати, до присяги в караул посилати вас не можна. Тепер ще я тебе в роті

держати можу, а після присяги—то вже годі. Ну, візьмим, я послав тебе в караул. Ти стоїш. Ніч, скажемо. Ти стоїш біля порохового магазину. По правилах до магазину вартувий не повинен нікого підпускати ближче, як на п'ятдесят кроків. Це ти знаєш. Ну, от ти стоїш. Іде, скажемо, чоловік. Ти кричиш йому, щоб він не підходив, він таки йде. Може він глухий, скажемо, і не чує. Це буває. А ти ж того не знаєш, чи він глухий, чи тільки удає з себе такого. Ну, що ти повинен робити? А він вже від тебе не більше, як на двадцять кроків. Стріляти, правда? Служба велить стріляти, а твоє божевілля каже тобі, що не можна сповняти службу. Ну й що ж з того може вийти? Одне нещастя. Бачиш?

— Так я ж зовсім здоровий!—гудить Кравчук.

— Ти так думаєш? Ти певен у тому?

— Йй-богу!

— Ну, добре. Побачимо,—пильно дивиться йому в лице капітан.—Побачимо. Не хочу брати гріха на душу. Нехай. Я тебе до присяги не одправляю в больницу. Зроблю тобі й цю ще уступку. Подивлюсь ще, як ти присягу прийматимеш. Може ти ще не такий хворий, може і в казармі видужаєш. Тільки гляди: присягу треба приймати так, як і всім, і хрестистись, і хрест цілувати, і євангелля. Словом, як всякий нормальний салдат. Подумай. Чуєш?

— Чую.

— О! А «ваше високоблагородіє» таки нема?

— Ваше високоблагородіє.

— Гляди. Я з свого боку роблю для тебе, що можу. Ти сам бачиш, що тебе ні карати не

хочу, ні муштрувати тебе. Хворий, так хворий,—що ж робити, іди в больницю. Ти от кажеш, що ти здоровий. Господь знає. Я хочу тобі вірити, я душею радий був би, щоб моя була помилка, але ж я боюся й за себе. А що, як ти мені зробиш на присязі скандал? Га? Що я тоді? Одвічай за тебе? Мовчиш? Гляди, Кравчук, не підклади мені свині. Краще зараз іди в больницю.

— Я здоровий.

— Ну, як знаєш. От і всі твої товариші бачать, що я навіть ризкую, а роблю для тебе уступку. Гляди. Подумай. Ну, іди на місце.

Кравчук правильно повертається й рівніше, ніж перше, іде назад. Зупинившись «по правилах», він також повертається знов «наліво кругом» і стає в ряд. Капітан пильно дивиться йому вслід і рушає з місця. Лице йому серйозне й поважне.

Як віднесли до «хвороби» Кравчука «молоді» й «старі» салдати на самоті, які балачки шепотіли по кутках—не знаю, бо зараз же за капітаном повели мене в карцер. Той самий салдатик, що потай приніс мені сюди чорнила, паперу й обід з крамниці (шматок твердої, як салдатський каблук, ковбаси й фунт хліба), шепочучи розказав мені, що «одні за Кравчуком, а другі за командиром. Ну, а що до того, що Кравчук божевільний, то це брехня».

— Не сходяться, бачите, в тому, що він не хоче присягати і хреститись. Що штунда він. О!.. — додав він таємничо й зі страхом.

Тепер сиджу й пишу під доглядом того ж таки вартового. Якби капітан довідався про це, то,

певно, й мене і вартового запровадив би у божевільню. Але тепер ніч і може хоч сон прибив його до ліжка.

ЛИСТ ЧЕТВЕРТИЙ

«Свершилось». І хоча «свершилось» це в день присяги, як я гадав, але ж без цього дня напевне б і не «свершилось». Гидкий, мерзенний день.

Ще не було п'ятої години, як у казармі заторохкотів барабан. І ми позскакували, як звичайно, злі й з прокляттям на вустах. (Я й забув сказати: мене випустили з-під арешту тільки в суботу ввечері і я розбитий, весь змучений, «позичив» фельдфебелеві полтинника й за це взяв дозвіл лягти спати. Присяга ж була якраз у неділю). Також, як і перед «смотром», капітан о шостій годині вже з'явився в казармі. Не дивлячись на такий урочистий день, лиця всім були похмурі й ніби чимсь злякані. Сміху й жартів зовсім не було і сам Дудка (треба пам'ятати, що він «старий» вже салдат) ходив сердитий і поважний. Правда, по кутках чулось шепотіння, але невеселі були бесідники щось нервово, жалібно було в їхніх лицах і очах.

— Зовсім, брат, салдатами будемо!—промовив серед одної такої балачки тихо-задумливо Макуха й своїм звичаєм вижидаюче подивився на всіх. Але йому ніхто нічого не сказав.

З восьмої години нас вже поставили довгою, рівною дугою серед казарми, поділивши на дві половини: з правого боку стали «старі»,

а з лівого «молоді». Посередині установили стіл, застелений синьою скатертю, з ротним євангеллям, жовто-білим, мов облізлим, металевим хрестом і такою ж чашею з кропильом та водою. Над столом на стіні поруч з «салдатською пам'яткою генерала Драгомірова» і з малюнком, на якому показано, як вартовий пробиває якогось добродія «штиком», повісили губатого святого Миколу й якусь зовсім нову ікону. На ній був намальований здоровенний парубок у жіночій білій сорочці з широкими рукавами й з велетенською шаблюкою в руці. А під ним великими червоними літерами стояло: «Архангел Гавріїл». Для чого його примостили туди, невідомо. Мабуть через те тільки, що був з шаблюкою і для того, щоб показати, що й на небі є шаблюки, рушниці, нагайки.

О дев'ятій годині повинен був зачатись молебень, а об одинадцятій скінчитись уся комедія, або краще: трагікомедія. І хоча зіставалось вільного часу більш години, нас усе-таки поставили й дозволили тільки «оправитись», себто: водити очима і вправо, і вліво, й навіть угору, кашляти, сякатись, ворухитись.

Але не треба гадати, що ми таки справді так і стояли цю годину. Ми разів зо три мінялись з «старими» місцями і все-таки лишилися на тім самім місці; три чи чотири рази ми вирівнювались і робили пробу вигукування «здрав...же-лай... ваш... всок... бла... грод», разів по п'ять нам підтягували наші унтера пояси, дихаючи нам пахощами цибулі й горілки прямо в лице, безліч разів стояли то «смирно», то «вольно»; словом, думати, або почувати щось крім злости ніколи було. До дев'ятої години

ми вже були до того вимучені, що бажали вже якомога скоріше «присяги». Коли з початку ранку на обличчях ще вітало щось людське й розумне, то тепер уже нічого не було видно, крім дерев'яного, сонного виразу й байдуже-правильних і рівних рухів усіх рук та ніг. Коли капітан робив ці проби навмисне, коли це один з заходів гіпнотизму, то він свого дійшов,—можна було вже навіть і на «усмирення» вести. Навіть і фельдфебель, нарешті, загубив свій козацький, бадьорий вид. Зраня він так поважно й тверезо ходив по «взводах» закрутивши свої товсті коротенькі вуса, які завше мені нагадували вуха kota, що важко було собі уявити, як міг цей самий козак повзти ще вчора ввечері на колінках у роту, верзюкаючи якісь п'яні фрази, з яких можна було розібрати тільки московську лайку. Але до дев'ятої години й він трохи осівся. Один тільки капітан, міцно затягнутий у мундир, ходив по роті й однаково холодно-пильно озирає, немов обливав чимсь огидливим, кожного з голови до ніг, чіпляючись до всякої дрібниці й караючи направо й наліво тижнями арешту за розстібнутий гудзик. Тільки до одного Кравчука не в'язнув. Підійшов усього один раз, уважно подивився на нього з усіх боків, щось поправив і, гостро глянувши просто йому в очі, промовив:

— Ну? Надумався?

Не червоне вже, але жовте, широке лице Кравчука з синяками під суворими все-таки очима глянуло на нього твердо-спокійно й густо одмовило:

— Надумавсь.

Але це було сказано якось так занадто твердо

й рішуче, що і ми, і сам капітан пильно подивились на Кравчука. «Статуя» гмукнула й мовчки одійшла.

І тільки вертаючись знов повз Кравчука, вона тихо докинула вже:

— Гляди! Зробиш скандал, самому погано буде.

Кравчук мовчки дивився на святого Миколу, певно й не бачачи ні його червоних вуст, ні чорних брів. Тоді я почув, що так не минеться присяга. Певно, і всі це почули, бо по всій довгій дузі, мов тихий вітер, прошелестіли якісь слова, що передавались з одного краю в другий.

В канцелярії вже прошипів годинник і дев'яту, і пів до десятої—а ні попа, ні полковника ще не було. Нарешті, вони з'явились. Обидва товсті, однакові на зріст, вони ріжнилились тільки тим, що в одного була борода й паршивенька коса, а у другого і подборіддя, і вся голова були лисі. Ніс, очі, щоки були майже однакові. Не дивуйтесь цьому, бо вони рідні брати, тільки один служить небесному богові, а другий земному, коли ж треба (як от і тепер),—один одному допомагають. Поздоровкавшись з салдатами, вони стали по черзі трясти руки поручикам і підпоручикам, що позбирались звідкись хвилин за п'ять і стояли проти нас також більш-менш правильним рядком. Церемонію задержала якась щупленька «гражданська» постать у комірчиках, безуса і страшенно патлата. Постать несла клуночок, з якого виглядав шматок жовтої ризи. Я догадався, що то був дячок. Мені, правда, можна було б і раніше догадатись, вже хоча б по тому, що він ішов по-заду й не смів простяг-

нути поручикам своєї руки, але мене збили трохи з пантелику його чистенька одіж і білі комірчики.

Перездоровкавшись, посміявшись чомусь з ротним і братом своїм, піп раптом повернувся до дядька і став «облачатись» у ризи. Полковник і капітан одійшли побожно вбік і стали біля стіни.

Почалось. Але перше, ніж «вознести хвалу всемогучому богові за цей торжествений день», «пастир» сказав ще «декілька братерських слів до братів воїнів». Розуміється, не обійшлося тут без «оборони царя і отечества від супостатів зовнішніх і внутрішніх», без пророка Давида, який з мечем у руках «боронив славу божу», без нагадування всіх кар небесних, а також і земних за зраду, або непослух начальству, «яке немов батько піклується про своїх підвласних, направляючи їх на стежку терпіння, покірливості і щастя земного та небесного». Скажу тільки, що, коли я дивився в той час на Кравчука, то я бачив у нього в очах таку гостру ненависть, що у мене в грудях захолонуло. (Він стояв недалеко від краю, як найвищий.) Я подивився на ротного: той не зводив з Кравчука очей і тільки на хвилину одводив їх на другі обличчя, щоб зараз же знов упитись ними у нього. Я до того задивився на них, що аж здригнувся, коли піп заревів якусь молитву. Капітан також ніби прокинувся і почав хутко й недбало хреститись. Молебень потягнувся надриваючим нерви козячим голосом попа і якимсь робленим баском дядька, який ніяк не міг попасти в тон попові і «різав» без усякого жалю.

Тим часом непередливі «вівці» почали ста-

рано хреститись, певно радіючи, що можна хоч помахати зомлілою рукою і нахилити спину, в яку, здавалось, хтось убив кілка. Але, не дивлячись на це, лиця робились поважніші, дехто з «уважних і добрих» салдатів почав навіть шепотіти сам собі слова гіпнозу-молитов. Мене ж почала давити чогось ущіплива злість. Я вже не міг дивитись, як «пастир» з вивченими рухами крутився біля столу, одною рукою хрестячи носа, а другою щось показуючи в «книзі» дячкові й разом з тим щось викрикуючи своїм різким і навмисне «богослужебним» голосом; я не міг слухати шепотіння цих салдатських молитов, не міг спокійно дивитись на курносе, чисто попівське обличчя «небесного слуги», на його байдужі водянисті очі з червоними жилками на баньках, а мусів дивитись, бо він якраз був проти мене. Коли дійшло до вигукування «многих літ» цареві, царенятам і «всьому царствующому дому», мені аж лекше стало. Ще годину самої присяги і кінець.

Прокричавши останній раз «многі літа», піп і дячок замовкли, уклонились на всі боки й стали укладати свої атрибути. Дивлячись на них і на те шепотіння, яке почалось відразу між усіма, мені пригадалися перехожі фокусники, які також, скінчивши свою виставу, складають усякі причандали й, уклонившись на всі боки публіці, закидають на плечі свої клунки та шарманки і йдуть розважать або дурити інші простодушні голови. Оправившись полковник скомандував «Смірно!» і в казармі стало тихо. Піп, що вже скинув ризи, знов виступив уперед з якоюсь книжкою в руці й, опередивши нас, щоб ми говорили за ним

слова присяги, наготовився читати. «Руки вгору підніміть. Отак», скомандував і показав полковник. Я підняв угору два пальці й подивився на Кравчука. Біля нього вже стояв капітан і на власних пальцях показував, як саме треба складати. Кравчук неймовірно слухав, але переконавшись певно, що це не хрест, несміло підняв два пальці й замер.

Знов загугнявив «богослужебний голос» і за ним сотня різних салдатських голосів, що старанно й голосно вигукували за ним кожне слово останнього заклинання. А то було правдиве заклинання. Там було і «відцурання батька й матери», і «муки пекла», і «святий обов'язок», і обіцяння бити, різати, стріляти людей, і багато інших чисто пекельних присягань та обіцянь. В казармі стояв надзвичайний галас. Я знов подивився на Кравчука. Він стояв, піднявши два свої товсті пальці і не ворухив навіть губами, дивлячись пильно перед себе. Я зараз же перевів очі на капітана. Той блідий і з ненавистю в очах дивився на нього, тремтячою рукою щипаючи себе за борідку.

І раптом стало тихо. Піп склав книжку, передав її ад'ютантові, у якого в руках був уже список «молодих», і взяв від дядька хрест і євангеллю.

— Арканов Микола!—вигукнув ад'ютант.

Біля Арканова, жовтенького маленького салдатика, стояв уже фельдфебель; і як тільки почувся виклик ад'ютанта, шарпнув того й мало не випхнув уперед. Арканов, одбиваючи п'ятами по брудній казармовій підлозі, козакувато-смішно підійшов до попа й прикипів.

— Присягаєш, сину мій?—бовкнув піп і,

не чекаючи навіть відповіді, став підносити йому хреста й євангеллю.

— Так точно, присягаю!—Закричав Арканові, широко перехрестившись, гучно цмокнув два рази хрест і євангеллю.

— Бовдур Гаврило!—викрикнув знов ад'ютан.

Арканов повернувся «наліво кругом» і, так само по-козацьки виступаючи, пішов на місце.

На його місце вже йшов Бовдур.

Отак підходячи, цмокаючи й одходячи, пройшло вже з десятків «постарілих» і, нарешті, зачулось:

— Кравчук Микита!

У мене замерло серце й навіть найстараніші «молоді» не могли не повернути до нього голови з гострою увагою. А капітан у цей мент стояв якраз біля полковника й щось тихо говорив до нього, поглядаючи часами на Кравчука й безсило розводячи руками. Полковник мовчки, не показуючи ні дивування, ні цікавості, хитав своєю смуглявою товстою пикою й теж грізно подивився на Кравчука. Потім щось сказав-одрубав капітанові і, підійшовши до попа, став з ним говорити. Коли ад'ютант вигукнув назвисько Кравчука й той, могуче хилитаючись, твердо підійшов і став перед ними, він уже скінчив і одійшов знов на бік.

— Ти чув, сину мій, що тут читалося?—раптом спитав піп, задираючи голову на Кравчука.

— Чув.

— Присягаєш перед хрестом і євангеллям робити все те, що ти чув?

— Ні.

Я почув, як щось надзвичайно могуче, радісне і бадьоре обхопило мене й морозом пройшло по тілі.

Таке саме почування бувало у мене (як і тоді я це подумав) при чудовій музиці, або урочистій великій народній демонстрації під гук і свист козацьких голосів й нагайбок.

Салдатики замерли, поблідли, неначе це вони сказали і, навіть не кліпаючи віками, дивились на начальство. А начальство... Ні, тут слово нічого не скаже, тут навіть фотографія не передасть тих різних тонів і кольорів, якими вкрились обличчя гіпнотизаторів! Треба великої малярської штуки, щоб передати всі ті почуття їхні, починаючи з надмірного дивування й кінчаючи щирим жахом.

— Що ти сказав?!—заревів полковник.

— Я не можу присягати вбивати людей, бо моя віра не дозволяє. «Кров брата вопієт ко мне». «Не убий»,—твердо, рівно і, як зразу чути було, наперед заучено, голосно говорив Кравчук, але йому не дали договорити.

— Отче!—перебив його полковник.—Цей салдат хворий. Благословіть його святим хрестом, може молитва допоможе йому. Хрестись, цілуй хрест і на місце!—повернувся він грізно до Кравчука.

— Я хреститись не можу, бо моя віра не дозволяє. «Настане день, коли поклонятимуться»...

— Хрестись, мерзавець! — заревів полковник.

— ... «поклонятимуться богові не в церквах, а в душі і істині». На смерть піду, а не прийму присяги!—скінчив Кравчук і з таким надхненням це сказав «на смерть піду!», що

між салдатиками повіяв дужий вихор, а начальство аж остовпіло.

— Чи бачили ви божевільного?—криво усміхаючись до всіх, тихо заговорив полковник.— Хрестись, цілуй і йди, тобі говорю! —знов аж зелений весь повернувся він до Кравчука.

— Я на смерть іду.

І в цьому твердому, рівно-спокійному голосі, в цій велетенській постаті було стільки могутньої віри й рішучості, що аж полковник не знайшов зразу, що сказати. Його виручив капітан: хутко підійшовши до полковника, він щось зашепотів йому на вухо і зараз же одійшов. Полковник мов прокинувся.

— Панове!—звернувся він більш до офіцерів, ніж до салдатів.—Ви бачили сами все. Ви бачили також, що цей салдат (він показав рукою на Кравчука) опанований нечистим духом. Ми маємо е... е... ми маємо надію, що це у нього пройде, що він вилічиться від цієї хвороби, а через це треба силою дати йому те, чого він по своїй хворій волі не хоче брати... Трое стариків!—задер він голову до «старих»:— Сюди!

Між старими зашамотіло. Я озирнувся, з мукою догадуючись уже, до чого воно йде, і окинув на-швидку рівну дугу старих. І в той мент мені промиготіло одно лице. Я не розібрав тоді, чие воно, але пам'ятаю, що воно мені врізалось у пам'ять своїм блідим, гостро-злим виразом і чимсь надзвичайно рішучим. То було лице Дудки, як згадав я потім.

Десяток рівно виступив і підійшов до полковника.

— Перехрестіть його його ж рукою і дайте поцілувати хрест!—скомандував він.

Кравчук, я бачив, здригнувся і хотів щось сказати, але «трое» з уважними і блідими лицами схопили його за руки й стали загинати праву для хреста.

— Не хочу! Пустіть!—загудів несамовито Кравчук і тріпонувся на всі боки. «Трое», чіпляючись за його руки, спотикаючись, закрутилися біля нього, перелякано подивляючись то до начальства, то до нас.

— Ще двоє!—гукнув полковник.

Вийшла невимовно гидка сцена. Я добре не пам'ятаю тепер нічого, все мені наче в тумані, але крізь цей туман я бачив, що навіть на деяких офіцерських лицах горів сором і щось таке, чого я ні тоді, ні потім ніколи не бачив. «Трое» й «двоє» скрутили таки велетня, перехрестили його власним кулаком (і то навіть не перехрестили, а поводили якоюсь масою рук біля Кравчукового лоба та грудей) і піп підніс «святе євангеліє» і хрест до Кравчукового лица. «Присягу» прийнято. Спітнілі, червоні, засапані «старики» випустили «божевільного» і по команді полковника мало не побігли назад. Не знаю, що вони почували тоді, знаю тільки, що один з них після того став «штундою».

— А ти на місце!—звернувся полковник до Кравчука.—Присягу прийняв. Не будеш сповняти служби, підеш в дисциплінарний батальйон, або під розстріл. Там уже ти за себе відповідаєш. А за це, що ти не слухав начальства, коли воно веліло приймати присягу, я хотів посадити тебе на місяць под арешт, але (дякуй своєму командирові за те, що він просить за тебе), переменяю це на п'ять гарячих різок, яко штрафованому. На місце!..

Кравчук повернувся і, похилившись, тихо пішов назад. Коли я подивився йому в лице, я ледве пізнав його. Воно було якесь пом'яте, синє, з надзвичайно розширеними очима і ніби мертве. Я певен, що він після того нічого не бачив, не чув. Та я сам також мало вже що пам'ятаю. Знаю тільки, що зараз же після «присяги» Кравчука взяли, кудись повели й через півгодини привели вже прямо в «звод», де унтера й фельдфебель роздавали «чарки горілки» по случаю свята і якісь пиріжки на закуску. Але крім Мазюрина й ще деяких ненажер мало хто хапався на них. Здавалось, ніби ми всі зробили страшне злочинство. Всі ходили, як неприкаяні, бліді, шепочучи й майже не балакаючи про Кравчука, наче не сміючи зачіпати пам'ять мертвої людини. І тільки тоді, коли Кравчука привели вже з езекуції, коли він з тим же лицем, що й до езекуції, повалився на свою койку й замер, тоді тільки розмови закипіли по кутках і на койках. Але я їх не чув; чув тільки, як один з тих, що тримали Кравчука, коли йому давали «гарячих», казав, що «били наче по колоді: ані пикнув, ані крикнув, тільки трошки підскакував за кожним разом». Та ще пам'ятаю одну сценку.

Біля Кравчука зупинився Дудка з червоносиніми плямами на рябуватих щоках і надзвичайно блискучими очима. Тут же балакали Макуха, Шабатуров, Рлапорлт і ще декільки їхніх найближчих товаришів. Постоявши трохи мовчки над Кравчуком, Дудка вмить почав шарпати його за ногу, промовляючи: «Микито!.. Перехрещений!.. Микито!.. Перехрещений!». Коли він шарпнув, я думав, що Кравчук так

і заревена нього, як і на салдатиків, що тягнули його «випити свою порцію», але помилився: він лежав недвижно, мов не чуючи. А Дудка все шарпав.

— Ей, Микито, рило невмите! Вставай, не журись, на чарочку подивись. Запий, пиріжком заїж, та богові помолись. Ха-ха-ха!—зареготався він якимось нервово-гучно.—Ти!..Микито, рило невмите! Вставай!

— Чого б я чіплявся до чоловіка?—здержано, але голосно промовив Шабатуров.—Треба ж і край знати... Совісти нема.

— Хай «порцію» свою візьме!—повертаючись до них, блиснув Дудка очима.

— Ти здається, брлат, і за його вже взяв порцію?—засміявся Рлапорлт.

— А взяв!—весело крикнув Дудка. — Начальство дає, треба брати. Смірно, Микито!—вмить знов повернувся він до Кравчука й шарпнув за ногу.

— Та годі, Дудко!—скрикнув Шабатуров.—Що, в тебе серця нема?!

— А тобі яке діло?—раптом повернув Дудка до нього своє лице, на якому вже не було сміху, а було щось боляче, пекуче й ненависче.—Тобі його жаль? Жаль?

— А жаль.

— А чому ж ти не жалів тоді, коли його мучили, га? Ех! ви! Жалібники! «Жаль». Сволоч!..—він плюнув і хутко пішов із «зводу».

Я, як дурний, як у тумані, одягся й без всякого дозволу пішов у город. Де я ходив, де був, добре не пам'ятаю. Здається, сидів у якійсь пивній і «сочиняв» прокламацію до роти; здається, сидів десь за містом на якомусь рові і, дивлячись на брудний сніг, що

лежав на дні, хотів іти до ротного й полковника й дати їм по фізіономії, здається, заходив і до знайомих, і навіть пив чай, і балакав щось. У роту прийшов о годині дванадцятій. Все вже спало. Я пробрався до своєї койки й, укладаючись спати, став пильно придивлятися до Кравчука. В проході світила маленька лампочка і при жовтенькому її світлі видно було велетенську постать Кравчука, що так само лежав і тепер, не роздягавшись і навіть не змінивши пози. На Дудчиній койці було тихо.

Я ліг. Ноги мої, наморені стоянням і ходінням, щеміли, тіло боліло, як побите, а голова горіла і в висках надокучливо, рівно стукало, ніби хтось забивав мені кілка у голову. Не хотілося вже нічого ні думати, ні почувати, хотілось тільки заснути. А сон, розуміється, не йшов. Я вже й укривався з головою, й розкривався, я вже, здається, не цікавився ні Кравчуком, ні Дудкою, а сон не йшов; тільки стук у висках побільшувався. Тоді я ліг догори лицем і скорився: засну—добре, не засну—так і буде. І от, пролежавши так непорушно з півгодини, я почав уже дрімати, коли почув тихе шарудіння біля Дудки. Сон пропав. Але мені вже не до нього було: я, зціпивши тісно щелепи, тихо-тихо повернув голову на шарудіння і став дивитись.

Дудка підвівся, пильно прислухався з хвилину навкруги й почав щось діставати з скриньки, яка «по правилам» стояла під койкою. Очевидячки знайшовши, він ще раз прислухався й нахилився до Кравчука.

— Микито!... Микито!...—тихо покликав він. Кравчук лежав непорушно.

— Ну, годі... Буде... Встань... Чуєш? Микито!.. Ех!.. Микито!

Микита не ворушився. Дудка ще раз озирнувся й сів коло Кравчука, схилившись йому до голови.

— Микито!.. Не дури... Встань... На, поїж...

— Не хочу...—прошепотів Кравчук.

— Бреши!.. На... Голодний же... Порція... Пиріжки добрі, бери... Ну, ти! Чорт! Хочеш, щоб вилаяв?.. На.

Кравчук підвів голову і, мені здалося, ніби взяв щось від Дудки.

— Та їж... Чого там?—бовкнув, трохи промовчавши, Дудка й пересів до себе.—Та сядь, а то ще подавишся, лежачи...

Кравчук помалу підвівся й сів. Зачулось жування й смаковите чвакання, перемішане з сопінням.

— Спина дуже болить?—трохи згодом почувлось знов від Дудки.

— Душа болить,—тихо відповів Кравчук і перестав їсти.

— Їж, їж!.. Потім говоритимеш.

— Не хочеться, Дудко, їй-богу,—наче прохаючи вибачення, промовив Кравчук. — Наївся...

— Ну, то давай сюди!—сердито простягнув руку Дудка.

— Ну, я з'їм...—покірливо прошепотів Кравчук і знов зачавкав. Дудка мовчав.

— Води б,—нарешті вимовив Кравчук, певно скінчивши вже.

— Сиди. Я принесу.

І, тихо ступаючи по підлозі, Дудка бережно перейшов між койками й зараз же повернувся з ротним кухлем у руках. Напоївши Крав-

чука, він так само тихо одніс кухоль і знов вернувся на місце...

— Ну, що?—помовчавши трохи, почав Дудка,—я не казав тобі? Не по-моему вийшло? Може ще хочеш, щоб перехрестили?

— Погублять вони і мене, і тебе!—сумно відповів Кравчук.

— Ну, то вже чорта з два!—скипів Дудка.— Я не для того в вашу віру перейшов, щоб мене знов назад перехрещували, та ще й різками пороли. От, кажу тобі, як перед богом: ще пожду трохи і — чорт з тобою,—тікаю сам! Побачиш.

— І я тікаю,—задумливо промовив Кравчук.— Не · видержу... Болить душа моя. Себе вже не пам'ятаю. Гублять душі. Поламали закон. Бить їх треба... Убивати... Не можна, Дудко, мовчати, не можна! Тікаймо! Тікаймо на проповідь. Проповідувати треба... Треба всім світ показувати... Гублять душі і знушаються над тілом... Гнів душу ломить.

— Тільки де ми одежі візьмемо переодягтись?—заклопотано промовив Дудка. Кравчук мовчав.

— Знаєш що?—надумав щось Дудка.—Хай нам студент дістане! Він має знайомих у городі!..

Кравчук мовчав.

— Правда?.. Кравчук?

— А мужики темні... очі темні,—тихо, задумливо заговорив Кравчук.—Правду ховають, попи сміються, пани будують на наших муках палати й церкви... А ми, салдати, боронимо їх... Присягаємо кров братню проливати. Стріляти. А спасати нема кому. Нема кому душу за брата положити, а убивати є... «Бла-

жен, і же душу свою положить за други свої»... Хто є такий блаженний, Дудко? Хто? Нема. І ми боїмося... Все для себе, а для других нема. Тому є неправда, бо всі за себе, а нема, щоб усі за всіх... Проповідувати треба. Любов'ю й правдою.

— Так то воно так, а от грошей, кажу, нема. Га, Кравчук?

— Грошей?—спитав Кравчук, мов прокинувшись.—Нема грошей.

— Чорт! — розсердився Дудка. — Без тебе знаю, що нема. Нічого, дістану!—раптом, щось надумавши, тихіше додав він.

— А коли...

Але не докінчив. В казармі загупали чиїсь ноги й світло стало побільшуватись. Ми всі разом полягали як слід і Дудка навіть захропів. То був діжурний унтер, нелюблений всею ротою за підлизування до ротного. Наче на злість, він поставив свою лямпу біля нашого зводу на столі, сам сів поруч неї й, очевидно, не думав хутко сходити. Я таки й не дочекався цього й не помітив, як заснув під скрип стола, який хилитався від унтерового пацання ногами.

ЛИСТ П'ЯТИЙ

Умиваючись рано, я раптом почув біля себе:

— Добродію студент!

Я хутко озирнувся. Біля мене стояв Дудка й дивився на мене холодним і сміливим поглядом.

— Я хочу вас щось просити.

Я зараз догадався, про що буде розмова, але

не виказав того й поспішив одійти з ним у куток.

— Я й Кравчук хочемо тікати з салдатів,— почав він, не дивлячись на мене, і з таким виглядом, який мені говорив, що, коли я тільки хоч чимсь виявлю свою неготовність слухати його, він покине говорити й зненавидить мене.

— Хочемо бути дезентирами... Ми не маємо одежі і грошей. Позичте нам, ми вам пришлемо.

— Коли й куди ви хочете тікати?—також холодно спитав я, а в серці аж трипотіла радість.

— Чим швидше, тим краще; а куди, не знаємо.

— А вас же зараз половлять. Маєте які паспорти?

— Паспорти?—злякано глянув на мене Дудка й зараз же сумно додав:

— Нема. Переловлять... Значить, не можна.

— А Кравчука скрізь пізнають,—додав ще я.

— Високий, чорт!—сумно згодився він.

— Але то б ще так-сяк, а от паспортів нема. Та й не своїх треба, а фальшивих... Чужих.

— А так.

— Ну, то я вам їх сьогодні дістану.

— Справді?!—подивився він на мене й радісно-соромливо засміявся.

Холод зник і він уже тепло став слухати мене. Я моментально продумав усе й зараз же побіг до фельдфебеля заявити, що хочу після обіду йти в город.

— А в караул?—крикнув він мені на відповідь.

— Який караул?

— Весь наш «звод» назначено сьогодні в Воротбитий Яр у головний караул. Всі молоді підуть.

Мене взяла страшенна злість.

— Я не підую! Мені треба в город!—кинув я й хотів уже йти, але він мене зараз же спинив:

— Чекайте... Вам надовго?

— Годині на три, на чотири...

— Хм! І мені б треба... тютюну купити. Але грошей нема, то й не посилаю все-одно. Тоді б разом і мені купили б...

— Скільки ж вам?—зрадів я, бачачи, куди йде.

— Та хотілось разом купити з хунт, щоб не...

— Добре. Я вам «позичу». Значить, можна?

— Можна, можна... Тільки щоб ротний не побачив.

— Не побачить, не бійтесь. А табачку такого куплю, що...

— Ага! От спасибі вам. Я верну вам... А пити можна, можна.

Тихенько вибравшись через задній двір, я, плутаючись у полах своєї шинелі, майже побіг прямо на заїзд, де завше можна дістати поганеньку пару конячок з допотопним візком і однолітком сивим або рижим жидом фурманом. Такий знайшовся. Як з салдата, жидок запрохав з мене до заводів і назад всього два рублі. Я не торгувався й ми поїхали «зо всіх сил», як він мені пообіцяв. Певно, що ми ці чотири верстви їхали рівно годину. Ви, розуміється, вже догадуєтесь, що я їхав до нашого Стовбенка. Мій приїзд зробив справжній ефект на заводському дворі. (Мені потім Стовбенко

казав, що робітники думали вже, що наїхали жандари робити труси.) Але я, не звертаючи уваги на здивовані обличчя робітників, попрохав їх покликати мені «майстера Стовбенка». На щастя він був на цьому заводі сьогодні (він же буває і в німецькому ще) й хвилини через десять вів мене в свою «нову комірчину», як називає свою гарненьку кімнатку недалеко од заводу й якої я ще не бачив. Розуміється, спершу був незадоволений таким «неконспіративним» поводженням моїм, що й сказав мені зараз же з своїм серйозним видом, як тільки щільно зачинив двері й замкнув їх на ключ. Але, вислухавши мене з тим же серйозним виразом, попрохав вибачення, потім поскуб заміслено свою гарну, чорну бороду; потім з чогось хитро засміявся, потім знов замислився і, нарешті, підійшов до канапи і став одсовувати її від стіни.

— То для чого?—спитав я.

Він нічого не відповів і почав водити рукою по стіні. Я зацікавився й підійшов. В той же мент рука його щось налала й зупинилась.

— Прошу!—показав він мені головою до підлоги. Я глянув і здивувався: з-під механічно піднятої дошки в підлозі на мене дивились цілі пачки революційних брошур, часописів, якихось паперів і навіть лежав у самому куточку револьвер. Полюбувавшись моїм здивуванням, він зараз же знов серйозно похмурився й став копатись у паперах.

— Є!—раптом весело крикнув він і хутко підійшов до столу, несучи в руках якісь зшитки й папери.—Я боявся вже, що нема.

То була ціла пачка паспортів різних клас

людей, починаючи з урядовців і кінчаючи звичайним селянином.

— Але стійте!—вмить ударив він себе по лобі й подивився на мене.—Що ж ми хочемо робити? Де ж вони передягатимуться? Вони коли хотять тікати?

— Чим швидше, тим краще.

— От бачите. Де ж я їм зараз ухоплю одежі? Та й як так тікати, не проложивши наперед дороги?.. Ви знаєте що?

— Що?

Він замислився, потім стрепенувся й почав:

— Хай вони тікають через три дні .. Сьогодні що? Понеділок? Вівторок, середа... Хай тікають у п'ятницю. Ні! Краще в суботу. Хай, значить, у суботу. Зараз я вам не дам нічого—ні паспортів, ні одежі. В суботу хай ідуть прямо сюди. Хай ідуть увечері. Розкажіть їм, як іти до мене... Не забудьте, що третій домок від початку заводських воріт... Ви й сами не знаєте... З вулиці хай постукають три рази у перше вікно... Не забудьте: третій домок, однопверховий, перше вікно з вулиці... Вони коли-небудь були тут?

— Один був...

— Правда, другої ж дороги нема до заводу?... Так у суботу. Тоді вже буде все: і паспорти, і одежа, і коні до залізниці. От тільки дайте мені зараз адреси ваших товаришів у К., щоб їх зараз же прийняли й зустріли. А так не можна. Так ми їх тільки в дисциплінарний батальйон засадимо і більш нічого... А молодці салдатики!—вмить знов вирвалось у нього весело, з хитреньким сміхом.

Через півтори години я вже малював цей план Дудці, сховавшись з ним за повішені шинелі. Він також згодився й тільки сумно додав, що «ще так довго ждати». Але зараз же весело засміявся і дуже подібно до голосу й навіть до самого лица «Статуї» передражнив: — Втекли??.. З воєнної служби??..

Дудка дурів весь день. Навіть Кравчукове лице стало веселіше й засвітилось чимсь спокійним, рішучим і ясним.

В цьому настрою ми і в караул виступили, в цьому ж настрою й до Ворожбитого Яру прийшли; але тут він змінився одразу. Треба вам сказати, що ми вийшли з казарми о п'ятій годині. На дворі був уже майже вечір. З навислих, темних хмар падав рідкими краплями дощ, немов просочуючись крізь рідке сито, і дув холодний, пронизуватий вітер. Коли ж ми підійшли до Яру, то було вже зовсім темно і дощ лив, неначе сито зразу прорвалось, не витримавши всієї водяної ваги. Наші шинелі стали як квачі, й до того важкі, що здавалось, ніби на тебе нависили лантух з піском. Всі були злі й кожний сердито мовчав, іноді тільки з московською лайкою випускаючи крізь зуби прокляття на адресу винтовки.

Аж ось і Ворожбитів Яр. Страшним, диким чимсь повіяло на нас від нього. Уявіть собі глибоку долину, наче пекельну велетенську яму, покриту віковими дубами, глуху та круту. Темно й таємнично-грізно дивиться вона на вас і ніби хоче щось сказати цим сумним завиванням вітру, скрипом дубів та безупинним ляпанням дощу по вітах. Ви ще стоїте біля неї, а вже відчуваєте, як важко стискується ваше серце від думки, що самотою маєте через

годину, або дві стояти десь далеко на самому дні її біля сірих, також страшних, довгих і рівних, як домовина, амбарів з' глухо забитими вікнами й широкими дверима. А тут ще нагадується, що в цьому Яру один салдатик збожеволів на варті, другий застрілився, третій повісився. Правда, то є тільки одно таке місце, другі варти не такі, але досить одної свідомости, що можеш і ти збожеволіти, щоб зігнати всякий рожевий настрій.

І тільки тепер я зрозумів, чого старі салдати з такою цікавістю розпитували, кого назначено на шосту варту; тільки тепер зрозумів я те почуття, з яким вони дивились на Кравчука, якого ротний навмисне сам туди назначив. Я сміявся в казармі з того, що казали, ніби біля шостої варти «щось» ходить, ніби плаче, ніби регоче; але тепер, ще й не бачивши того приємного куточка, я вже почував холодне неприємне щемління. І тепер я тільки зрозумів, для чого мене призначено «підвартовим» до шостої та восьмої варти, для чого я маю ходити від одної варти до другої з рушницею на плечі й одним видом своїм хоч на хвилину розважати вартових. Тоді я сміявся з свого обов'язку, але тепер не знав, що краще, чи стояти на місці, чи лазити по цій дикій, страшній діброві.

Змінивши й випровадивши додому старих вартових, ми послали першу зміну й стали грітись біля маленької печи у величезній, брудній вартівні. Балачок ніхто не розпочинав, кожний щось думав про себе, повертаючи руки проти вогню й задумливо дивлячись у червоне вугілля. В вартівні також було сумно. Високі, пошарпані, голі стіни, з широкими й довгими

нарами з одного боку і з вузенькою лавою з другого, ніби ховались десь у височині й нагадували якісь руїни. Маленька побита лямпочка скупю кидала невеличке коло круг себе й часами чогось починала миготіти й хлипати. Тоді всі починали лаятись і возитись біля неї, але вона не звертала ніякої уваги ні на лайку, ні на возіння, а коли хотіла собі, тоді й переставала миготіти. Це ще більше сердило.

Настала й наша черга. В цій черзі були: Кравчук, Дудка, один завше брудний і сонний салдатик, один «молодий», знов один «старий» і я. На чолі з «розводящим» ефрейтором ми об одинадцятій годині вийшли з караулки й стали мокрою вузькою й слизькою стежкою спускатись у яр. Змінили п'яту варту, третю, першу, поставили на восьму Дудку й спустились до шостої. Нарешті, ефрейтор забрав підвартового й вартового шостої й ми zostались сами. Коли ми ходили купою, коли старі вартові весело гомоніли, я не почував нічого крім цікавості до цього яру; але коли ми zostались тільки вдвох біля довгої, немов безкрайої, стіни амбару, мені стало неприємно. Уявіть собі невеличку лисину серед похмурих, товстих дерев; довгий, суворий, таємно-мовчазний амбар, серед якого, здається, в темноті повинні ходять якісь замучені салдатські постаті; хмарне, чорне небо; дикий, скажений вітер десь угорі, який залітає нерівними клубками до нас у яму й крутить і кидає в тебе сухими віттями; дощ рівний, одноманітний, що шумом своїм мов додає суму; скрип дубів, який не важко собі уявити за скреготання мерців; і, нарешті, надокучливі думи про

салдатиків, які тут же на цьому ж місці «чогось» божеволіли, стрілялись, вішались.

Що почував Кравчук, я не міг дізнатись, але бачив, що він поставив рушницю до стіни й сів собі в будці. Я постояв трохи й пішов до восьмої варті, до Дудки. Прокляте ходіння! Я падав, з'їжджав кудись у ями, видряпувався, губив рушницю і, нарешті, збився з стежки й заблудився. «Отак краще!» промовив я, пам'ятаю, голосно, безнадійно сідаючи на якийсь пеньок і не знаючи, що робити далі. І раптом недалеко себе почув:

— Хто йде?

— Я, я,—радісно схопився я, пізнавши голос Дудки, і хутко підійшов до нього.

— А я думав, що наш капітан крадеться,—промовив він і я почув, як у нього злегла дрижав голос.—Він же у нас любить піймать на варті сонним або на якомусь непорядку... От і тепер прибіжить... Побачите. Ну!—додав він з ненавистю й стукнув рушницею по землі. Потім трохи помовчав і другим тоном вже гукнув:

— А страшно! (Московська лайка.) В могилі мабуть веселіше... Ну, знаєте, ви краще одійдіть!—раптом схаменувся він.—Нам же не можна говорити між собою. Ви тільки повинні підходити і зараз же відходити... Мені що. Все-одно через тиждень... (Він озирнувся й навіть не договорив.) А вам погано буде... Може де чорт статуйський і сидить уже, слухає,—тихіше додав він.

Я одійшов. Мені не хотілось сходити у ту страшну, холодну яму. Тут було все-таки не так гидко. Тут було якось ясніше,—й лисина була ширша, і небо ближче, і амбара не було,

а тільки невеличкий льох. Але сходити треба було. Я, пильно слідкуючи за стежкою, яку можна було розпізнати по тому, що на ній було болото й вода, тихо став пробиратись між деревами. Часами я зупинявся і, переводячи дух, озирався. Тоді ставало ще сумніше. Тоді вже вся увага моя переходила на якісь таємничо-дикі звуки, що лунали по ямі: на вітер, що десь трошив; на якісь білі то широкі, то вузькі постаті, що ніби виглядали з-за дерева. Сидячи десь на м'якому кріслі у тепленькій кімнаті при тихому світлі лампи, вам певно смішним здається мій тодішній настрій. Але хотів би я подивитись, як би ви засміялись тут. Чи не приймали б ви плями залежалого снігу за постаті, чи не піднялись би і в вас нерви під цю дику музику виття, свисту, шуму, тріску. За себе скажу, що я тоді вже не дивувався, що тут і божеволіли, і стрілялись, і вішались.

Я вже був недалеко від шостої варти, коли раптом почув поперед себе чийось ходу.

— Хто йде?—гукнув я з якоюсь полегкістю у грудях, радіючи живому чоловікові. «А може це Статуя?»—зараз же пролетіла мені думка, але, пам'ятаю, навіть і він тоді був більше бажаний мені, ніж ця самота.

— Капітан третьої роти суздальського полку!—зачувся таки голос Статуї.—А ти хто? Підвартовий?

— Я.

— «Так точно» треба відповідати.

Я не міг не засміятись і не сказати йому, навіть не бачачи його:

— Рад старатись, ваше високоблагородіє!

— Ходи сюди!—строго гукнув він звідкись. Мені було страшенно чогось смішно.

— «Нікак» не бачу вас, ваше високоблагородіє... Ходіть ви сюди.

Справді щось зашльопало попереду й хвилин через дві передо мною засірів сам капітан у своїй шинелі.

— Ти ж що це собі гадаєш?—грізно вимовив він до мене, зупиняючися кроків за двоє.— З ким це ти жартуєш?

Мені все-таки хотілося сміятись.

— Капітан,—сміючись, пам'ятаю, тремтячим сміхом, промовив я,—Не забувайте, що ми не в казармі, а в лісі. А друге пам'ятайте, що я дуже до вас прихильний. Радив би вам краще іти ловити Кравчука в «непорядках», що ви, здається, й хотіли робити. А балачок на самоті з дикими людьми я не люблю водити. Говорю це вам, не жартуючи. Чуєте?

Коли я договорював останні слова, я, пам'ятаю, вже тремтів від сказаної злости. Не можу ручатись, що, якби ще він сказав хоч слово, чи я здержав би свої нерви, чи ні. Капітан мовчки, ніби не чувши нічого, повернувся й пішов униз. Я теж мовчки рушив за ним. Мені здавалось, що він декільки раз швидко озирався на мене.

Так ми дійшли до шостої варті. Понад стіною амбару було сіро й не чорніло ніякої постати.

— Прошу тут постояти, подождати мене,—тихо кинув капітан і пішов, крадучись, уперед. Розуміється, я зараз же почав кашляти, голосно одплывуючись, сякаючись і всіма можливими природними способами бажаючи упередити Кравчука. Капітан, я бачив, через де-

кілька кроків зупинявся, потім знов сунув понад стіною. Кравчук не з'являвся. Тоді я схопив свою рушницю й рішуче пішов за капітаном, навмисне ступаючи в калюжі й стукаючи рушницею по амбарі. Хутко я вже був кроків за п'ять від капітана, який не озирався на мене, але йшов уже, не крадучись. Кравчука ж усе-таки не було. Аж ось і будка. Капітан підійшов до неї, озирнувся, взяв щось біля стіни й мовчки підійшов до мене, тикнувши мені в руки Кравчукову рушницю. Я машинально взяв її. Потім капітан знову вернувся й заглянув у будку.

— Ага, ось він де?—зачув я його іронічний голос.—Вартує...

В будці було тихо. Я підійшов і, зупинившись проти неї кроків за п'ять, зазирнув у середину. Але крім чогось чорного великого нічого не міг розглядіти.

— Молиться, мерзавець!—саркастично злісно кинув капітан і зараз же голосніше додав:—Кравчук! Кому я говорю?!(Московська лайка.) Я підійшов ще ближче; а капітан, озирнувшись на мене, вмить трохи всунувся в будку і став тягти звідти Кравчука, промовляючи:

— Мер-...р...за...вець!.. То... так... вар...туєш?!(Московська лайка.)

Зачулось важке сопіння, потім шепотіння і, нарешті, за капітаном висунулась зігнута велетенська постать, перед якою тут капітан ще більше здавався хлопчиком. Вилізши, Кравчук вирівнявся і нам виразно стало чути його шепотіння:

— «Від лукавого, від лукавого... ізбаві мя!.. Душа моя скорбить... Дух в пучину ада повержен...»

— Кравчук!!—заревів капітан.—Смієшся з мене?! Винтовка де твоя?!

— «Помилуй, помилуй, помилуй... Слава, слава, слава»!..

— Мерз-а-вель!! — захріпив капітан, і я, здригнувшись, побачив, як рука його засіріла в повітрі і з ляском ударилась у щось. Але потім я вже всього виразно не пам'ятаю: якоюсь бурею дикою й несамовитою проне-слося все. Спершу зачувся густий, повний задержуваної, але зразу вибухлої злости, рев; потім сіра постать капітана чогось піднялась у повітрі, майнула з свистом ногами і, крикнувши якось без міри дико «йях!», ударилась з гуком і кряком об землю. Потім Кравчук нахилився й знов капітанова постать майнула в повітрі, і знов ударилась об землю; потім зачувся кровожадний рев, далі щось з тріском загупало по чомусь м'якому, потім знов капітан злетів у повітря і, знов чвякнувши, гелнув об мокру землю. По мені ходив мороз.

А вітер і дощ, мов радіючи, аж крутились, аж танцювали на поляні. Хмари сунули десь далеко в високості й ніби тікали від нас. Щось вило й тріщало за амбаром. Пам'ятаю, що я несвідомо стояв і, тремтячи, говорив весь час одну фразу: «Кравчук, що ви робите, Кравчук, що ви робите». Але як Кравчук, так і я сам не чули й не розуміли її. Нарешті, мені пролетіла виразна думка, що треба бігти чогось до Дудки. Добре пам'ятаю, що весь час біг стежкою, спотикався, бився всім тілом об дуби й, міцно тримаючи обидві рушніці, шепотів: «Господи, до Дудки! Господи, до Дудки!»

Як я не заблудив, як утрапив—не знаю, але правду кажуть, що божевільні краще поводяться в дрібницях, ніж здорові люди. А я нормальним себе не почував тоді. Як саме я переказував Дудці,—не пам'ятаю, але, очевидно, він і з тих беззв'язних, іноді зовсім дурних, пустих моїх фраз зрозумів усе, бо зараз же кинув свою рушницю, скинув кенді й пустився бігти туди, щось говорячи до мене. Не знаю, що він говорив, але я знав, що це так чогось і треба, щоб він так говорив до мене й біг туди. Я також пустився за ним. Він декільки разів зупинявся, говорив до мене, я щось відповідав і ми знов бігли. І по-малу я став ніби прокидатись. Спершу я згадав, як майнули ноги, навіть, як звякнула капітанова шабля, далі виразно уявилась нахилена над капітаном Кравчукова постать і навіть сам я з двома рушницями в руках.

Але тільки й того, що міг згадати,—з'орієнтуватись же, зв'язати хаос думок і почувань збентежений мій мозок не здатен був тієї хвилини. Я навіть і тепер не пам'ятаю, як ми добігли, що говорив Дудка, Кравчук і сам я (бо й я говорив щось), пам'ятаю тільки добре, що я з моторошним холодом дивився на сиву постать капітана, що незграбним клубком лежала перед будкою. І вже, коли Дудка для чогось почав тягти цю постать за ноги від будки, я, пам'ятаю, закричав:

— Що ви робите? Хай лежить!

Дудка спинився й промовив:

— А справді... Ну-да, хай лежить.

— Хай лежить!—по інерції додав і Кравчук.

Але з цього менту, пам'ятаю, я вже почав потрохи розуміти Дудку. Він говорив дуже

гладко й ніби занадто спокійно, як мені тоді здавалось. (Тепер я певен, що то мені тільки здавалось через те, що мої думки занадто хутко пролітали.) Я, навіть, почав дивуватись, як мені самому не прийшло в голову, що їм уже не можливо більше вертатись до казарми й що треба зараз же тікати, неодмінно тікати! Пам'ятаю, що я навіть став шукати паперу й олівця, щоб писати записку до Стовбенка. Розуміється, я нічого не найшов, а хоч би й найшов, то не написав би нічого. Це й Дудка знав, бо, як пригадується мені, не ждучи на мене, скидав з Кравчука кенді й шарпав його на всі боки, примовляючи:

— Та буде! Потім думатимеш! Плюнь, говорю!..

Далі звернувся до мене й сказав:

— Ви ж зараз у караулку не йдіть. Погуляйте десь у лісі (додав він для чогось). А ми підемо... Кравчук! Ходім!

Пам'ятаю, мені кинулось щось дерев'яне й ніби чуже у всіх рухах та в постаті Кравчука.

Потім ми, здається, обнялись; і навіть пригадується, як Дудчин ніс холодно тикався по моїй горячій щоці і як колола Кравчукова борода, коли він з наказу Дудки схилився й придавив мене своїми обіймами. Потім ми всі разом побігли: я посередині, Дудка попереду, а Кравчук позаду. Бігли аж до восьмої варті. Там Дудка спинився, вхопив Кравчука за рукав і, прошепотівши до мене, що їм тут треба звертати, потягнув за собою Кравчука. Зоставшись сам, я притулив обидві рушниці міцніше до мокрої шинелі й почав «гуляти» твердо пам'ятаючи, що треба неодмінно

спершу «гуляти» (і неодмінно чогось десь у лісі, а не «там»), потім іти в караулку. Але не пам'ятаю, скільки й де я гуляв... Мені на другий день уже оповідали «салдатики», що я прийшов у караульню й рівно, спокійно став оповідати про все. Вони спершу думали, що я «або випив, вибачайте, або од страху», але, придивившись ближче до моїх очей і всього обличчя, мусіли повірити й бігти на шосту варту. Я сидів також рівно й спокійно, поки не внесли капітана в караулку. Зобачивши його, я ніби підвівся, промовив: «ну, бачите!» і знов ліг на нари й заснув. Я, кажу, нічого цього не пам'ятаю.

ЛИСТ ШОСТИЙ

Прокинувся я, розуміється, під арештом в знайомому мені карцері. Як мене несли із Ворожбитового Яру, не пам'ятаю. Цілий день до мене не підпускали нікого, крім полковника, який аж двічі приходив розпитувати. Певна річ, що я оповідав обидва рази, що не чув і не бачив, як усе вийшло, а тільки тоді побачив тіло капітана, коли з восьмої варті прийшов на шосту й мало не наткнувся на нього. І обидва рази я боявся, що, може, говорив у караулці друге, але він нічого не говорив проти, й я заспокоювався. Тепер я вже довідався, що я говорив якусь нісенітницю в караулці, з якої вартові тільки й розібрали «зовсім мертвий лежить» і ще щось про ноги, що десь «літали чогось». Мучили мене з тиждень: тягали в канцелярії, робили «очні ставки» з вартовими, розпитували й мало не обвинувачували, що то я вбив капітана. Але, розу-

міється мусіли випустити й вернути в казарму. Я тільки одного весь час боявся: побачити одного дня на допиті пійманих Кравчука й Дудку. Це мене мучило в карцері. «Те» вже одійшло і навіть мені іноді здавалось трохи дивним, чого я тоді так надзвичайно знервувався. Я ж уже й раніше почував такий приблизно кінець, мені ж уже й раніше здавалось, що колись щось подібне до цього мусить вийти.

Коли я прийшов у казарму, капітана вже поховали з пишною церемонією й я його не міг побачити. Але салдатики оповідали про нього щось надзвичайно страшне.

— Одне око вискочило!..—говорив мені з жахом Шабатуров.—Друге витекло. Казав ад'ютант, що Кравчук, мабуть видавив йому пальцем, як держав за голову. Ноги поломані, груди побиті й звернені щелепи. Аж голова крутилась, дивлячись на його. А Макуха дак аж зблював!..—шепочучи додав він.

Я холодів що-разу, як хтось говорив, ніби там десь когось піймали і вже ведуть. Одначе не міг без радості не зауважити, як блідли від цього й інші салдатські лиця. Але коли вже минуло два тижні, коли я, нарешті, дістав зашифрованого листа з К., я легко зідхнув, але трохи мучився тим, що не міг заспокоїти деяких салдатиків, які за ці два тижні знервувались цим чеканням до краю.

— Хай би вже привели!—говорив мені з мукою Макуха.—Та не мучили. Ідоли! Душогуби!

На додаток мушу сказати, що Шабатуров тепер уже не співає за всіма молитви й стоїть не хрестячись. Бідні, хороші мої! Не дивуйтесь цьому сентименталізму, мені їх так жаль

і з такою мукою я люблю їх, що аж страшно робиться подумати, що з них зроблять за тричотири роки. Тепер у нас уже другий капітан: молодий, білявий і, здається, дурень надзвичайний. Поводиться, одначе, досить добре й обережно. Фельдфебель його, здається, засідлає. Життя потрохи вирівнюється, але буря, що пролетіла над казармою, ще довго хвилюватиме цей мертвий, проклятий ставок.

Недавно дістав з К. другого листа. Ось він:

«Доручення виконані. К. і Д. (Кравчук і Дудка) уже роблять на заводі і, здається, заспокоїлись. Кравчук тільки дуже серйозний й якийсь суворий. Дудка сміється. Читають «літературу» з запалом. Дудка вже покинув мальованство й захопився до краю соціалізмом. Кравчук ще хитається, але довго й багато думає. З нього буде герой-робітник. Хутко пошлемо його в село «проповідувати». Тут він не такий корисний, як там. Та й самого його тільки туди тягне. Він навіває якусь могучу віру. Широ вітають вас і бажають, щоб ви скоріше виходили до загальної праці. С. передайте, щоб скоріше прислав те, що обіцяв. До побачення.

Р. С. Чи не можете ви прислати до нас ще роту Кравчуків, або хоч і Дудок? Дайте нам тисячу таких «проповідників», як каже Кравчук, і ми прийдемо визволяти вас з усім іще сонним, але могутнім народом.»

РОБОТИ!

РОБОТИ!

Вечоріло. В хатинці було холодно, вогко й темнувало. Брудний світ ледве проходив знадвору крізь маленьке, похилене віконце і скупісірив по голих, брудних стінах, по чорній земляній підлозі, по всій убогій обстанові «робітницької квартири».

А Максим все сидів, обперши голову на стіну й дивлячись кудись за піч. В дірявих черевиках його ще зранку неприємно холодила ногу грязь, по всьому тілі давно вже ходили хвилячки дрижаків, але йому не хотілось ні вставати, ні поворухнутися. Хотілося тільки сидіти й слухати ту мішанину з нудьги, одчаю, злости й суму, яка тяжко давила груди й сковувала тіло якоюсь байдужістю і млявістю. Вмить щось голосно й твердо застукало. Максим байдуже одвів голову від стіни і вже поволі став підводитись, коли двері розчинилися і в хатинку вступила якась висока, струнка, повна жіноча постать, вся в чорному й у чорному широкому капелюсі на голові. Поважно озирнувшись і вдивившись в Максима, вона вмить зупинилась і стала пильно дивитись на нього. Максим також зупинився, пізнавши її, жалко, винувато усміхнувся й нервово-поспішно почав обсмикувати на собі свою синю, аж до блиску заялозену роботою, сорочку.

— Знов нудитесь?—тихо, але серйозно й строго промовила вона.

— Як нуджуся?—ніби не зрозумів він і ще ширше усміхнувся, силкуючись не зустрічатись з її серйозним, строгим поглядом великих сірих очей.

Вона ще трохи мовчки дивилась на нього, потім також мовчки й серйозно повернулась, заціпнула двері на крючок і, одвернувшись від його, стала поважно, не хапаючись, витягати якийсь жмут паперу з-за корсажу. Витягнувши, вона з тим же серйозним і поважним виглядом застібнулась, повернулась знов і, поклавши жмут на стіл, мовчки сіла на лаву мимохідь протягнувши йому свою, доволі велику, затягнену в чорну рукавичку, руку. Максим поспішно й нервово незграбно потряс її й навіть шаркнув одною ногою по підлозі, все так же широко й винувато усміхаючись.

— Ну, розкажуйте,—тихо кинула вона, дивлячись кудись на лавку, що сіріла понад стіною своїм драним білим ряденцем. Максим тільки ніяково й смішно якомось повів головою й подивився їй на капелюх.

— Ну?

— Та що-ж я, добродійко, буду розказувати?

— Товаришу!—підвела вона голову і' строго подивилась на нього:—я перш усього не «добродійка», а «товаришка». Останній раз вам говорю, що я для вас не «добродійка», а «товаришка Людмила», як ви для мене «товариш Максим»... Розумієте?

— Та розумію, але ж... як же...

— Без «але ж». Це раз. А друге, сідайте і зараз-же розкажуйте все.. Мені ніколи, я ще маю справу до вас... Де Сашко?

— На роботі ще.

— І Василь?

— І Василь.

— А ви?

Максим знов усміхнувся й мовчки став для чогось гладити рукою круглий, довгий жмут паперу. Людмила подивилась на нього, подержала трохи свій погляд на його губах, на яких грало щось болісне й безнадійне і зараз же одвернулась.

— Погнали, чи знов сами покинули?—глухо промовила вона.

— Сам,—прошепотів він і хутко подивився на неї. Але вона дивилась кудись на двері й не казала нічого. Максим ще трохи постояв і нерішуче сів на другий кінець лави. В хатинці стало тихо. Максим декільки разів подивився на неї, але вона сиділа непорушно й тільки видно було, як тихо, ледве помітно, хвилювались високі груди її під чорною сукнею.

— Товаришко!—нарешті несміло промовив він.

— Ну?—не повертаючи голови, обізвалась Людмила.

— Ви сердитесь на мене?

— Серджусь.

Максим ще жалчіше усміхнувся й хотів щось сказати, але тільки обсмикнув сорочку й нервово повів плечима.

Людмила повернула голову й мовчки подивилась на нього. І знов їй щось гостро здавило в грудях, знов якимось страшно стало, дивлячись на цей, знайомий їй, жалкий і сумний вираз його безпокійних очей і уст. І знов вона одвернулась.

— Ну, говоріть же, я ж чекаю,—м'яко про-

шепотіла вона. — Говоріть все. Коли покинули?

— Учора,

— Гроші маєте?

— Ні... Так трохи... Маю...

— Товаришу!...

— Їй-богу, маю!

— Покажіть!

Максим, ніяково усміхаючись, поспішно засунув руку в кешеню своїх замазаних, обдираних штанів і, покопавшись, витягнув декілька срібних та мідних монет.

— Покажіть,—нахилилась Людмила над рукою.

— Три... Вісімнадцять... Двадцять вісім копійок! Це, по-вашому гроші?—подивилась вона на нього з усмішкою.

— А що ж?—радісно засміявся він на усмішку, держачи руку з монетами.—На два дні буде...—І, знов несміло подивившись на неї, тихше додав:—Поки знайду роботу.

— Для того, щоб знов кинуть?

Максим став ховати гроші в кешеню.

— Га?

— Не знаю...

І знов змовкли.

— Правда, я подлец, добр... товаришко?—вмить якимсь роблено, сміливо промовив він і з якимсь викликом в очах подивився на неї. Людмила хутко озирнулась за цими словами й мовчки зупинила на ньому свій здивований погляд.

— А це ще для чого?

— А хіба ні?

— Не меліть чорт-зна-що,—сухо кинула вона й знов одвернулась.

Максим ніяково усміхнувся й замовк.

— Хоч би заарештували,—помовчавши знов почав він, але вже не всміхаючись, а якось задумливо й сумно, протягуючи слова.—Всіх беруть, а мене... Хоч би скоріше вже. А так уже не можна.

Людмила мовчала.

— Все одно... Я більше не можу... Я вже не можу...

— Чого не можете?—тихо кинула Людмила.

— Не можу, всього не можу!—живо повернувся він до неї.—Не можу жити... не можу робити... Все паскудно, погано... Всі такі погані... Всі... Ну, скажіть, ну, скажіть сами: то добре, що вони лаються, що вони замість того, щоб боротися, лаються між собою, сваряться! І нас сварять... Он учора один ес-де каже: «ес-ери не соціялісти, а буржуа». Ну, то добре?

Людмила мовчки дивилась на двері.

— Хіба так можна? Хіба можна таке говорити? Ми ж соціялісти, ми ж за правду, за все хороше... А сами лаємося... Між собою... А робітники хіба... Ех!.. Що робітник? Ви думаєте, що він розуміє? Йому говорить ес-де, а він і вірить... Не люблю я ес-де.

— Глупості говорите!

Максим хотів щось сказати, але замовк і, помовчавши трохи, тихіше знов почав:

— Справді, я той... Я сказав глупість... Коли ж мені так досадно... Скрізь сварки, скрізь нелюбов... Ну, добре, тепер я в українській партії і ще не знаю, як тут... А коли я був у соціал-демократів, а потім у ес-ерів, так... Знаєте, просто всяка віра пропадає у все... І жити не хочеться,

— Треба самому робити, а не критикувати других,—тихо промовила Людмила.

— А де робити? Де?—наче тільки й чекаючи цього, з болем скрикнув Максим.—Що робити?.. Що?

— Все, скрізь.

— Де? Серед робітників? Ану, попробуйте! Попробуйте на моєму місці! Ви думаєте, вони мене слухатимуть? Хіба я інтелігент?.. Я такий же робітник, як і вони. Та й така робота? Ходить на заняття та лаять есерів, або ес-де? Я не можу вже на заняття ходити!..

— Я це знаю—перебила Людмила.—Ви вже, здається, два тижні, як не приходите ні на одну збірку.

— Не можу... Вибачайте... Їй-богу, так мені скучно... Та я ж уже не первобитний*). Я б хотів... Я, знаєте, піду стрілять когось!—умить несподівано-рішуче скінчив він і вперто подивився прямо в очі Людмилі, що знов хутко озирнулась до нього.

— Ви здорові, товаришу?—серйозно обдивилась вона на його лице.

— Здоровий, здоровий!—злісно, голосно заговорив він.—Я зовсім здоровий! Зовсім! Тільки я так уже на можу. Коли я йду на заняття, я йду раз-у-раз нарочно по великих улицах, коли вони всі їдуть у своїх екіпажах і не бачать навіть мене; я... я б хотів їх убить усіх!.. Я вже не можу ходити по вулицях... Мене так душигь ненависть, що я кусаю собі іноді рукав, щоб не кричати... Їй-богу! Я не можу вже... І на роботу не можу! Знаєте, я більше заморюся за день од злости, ніж од

*) Ще не зачеплений пропагандою,

роботи... Бо я, знаєте, все думаю, що я роблю їм... Я не можу вже робити... Я краще з голоду здохну!.. Не хочу на них, на експлуататорів своїх, робити... А ви мені заняття! Що заняття? Що я їм зроблю заняттями? Коли то ще буде?.. Ви дайте мені таку роботу, щоб я знав, що я кожду минуту роблю щось таке, що погано для них. Я хочу такої роботи, щоб я аж упивався, щоб... Дайте мені таку роботу!..

— Занімайтесь з первобитними, організуйте...

— Ах!..—з одчаєм перебив він.—Я ж... Я ж вам говорю, що вони не слухають мене... Та я й сам ще не знаю так, як інтелігент... Хіба я знаю що?

— Учїться,—несміло кинула Людмила.

Максим подивився на неї й зідхнув.

— Не можете?—прошепотіла вона з жалем.

Він тільки знов безнадійно й жалько всміхнувся.

— Ну, що ж робити? Що ж робити?—з мукою подивилась вона на нього.—Скажіть, чого ви хочете? У вас є мати?

— Нема.

— Нікого нема?

— Є в селі батько і брат... Не люблять мене мужики... І я їх не люблю... Я, знаєте, нікого не люблю... Я не вмію любити... Другі там так... і ходять гулять... до дівчат... а я не вмію... Я злий, знаєте... Я всіх ненавиджу... Я, знаєте, так ненавиджу всякого, що добре одягнений, що... От і вам не вірю...—похмуро скінчив він і навіть щось вороже й чуже зачулося в цих словах.

— За те, що я так одягнена?—киво усмінулась Людмила й повела оком по своїй чорній, добрій сукні.

— Ні... Так... Нікому не вірю...

Настало тяжке й ніякове мовчання. Знадвору вже ледве пробивався сіренький світ і, наче знехотя, торкаючись широкого Людминого капелюха, тихо голубив змучене, стомлене Максимове обличчя. І, дивлячись на нього, на цей тонкий ніс, на впалі щоки, на безпокійні вузькі очі його, на губи з цим болісним виразом, на всю постать його невеличку, нервову—їй невимовно хотілось тихо, ніжно провести долонею по щоці (неодмінно по щоці), приголубити його, сказати щось радісне, тепле й зігнати це тяжке й тужливе з уст і очей.

І вже великі, сірі очі її не дивились строго; гарне, трохи сухе обличчя її мов укрилось чимсь сумним і вся постать виявляла якесь безсилля, непевність і одчай.

— Що ж робити, що ж робити?—якось байдуже й задумливо й наче не тямлячи того, що промовляли уста, прошепотіла вона. Максим хутко повернув голову й подивився на неї.

— Стрілять піду!—злісно кинув він.

Вона знов пильно подивилась на нього, але не сказала нічого, тільки нахмурилась і не зводила з його очей.

— Вам не хочеться вже жити?—помовчавши трохи, якось рівно промовила вона.

— Я боротися хочу!—з силою скрикнув він.—Я хочу справді боротися, як кличуть всі інтелігенти... Чого ж вони обманюють? Нащо ж вони обманюють нас?

— Та хто обманює? Хто обманює вас?—і собі скрикнула Людмила з мукою.—Хто вам говорить, що треба йти стріляти? Учіться, учіть других, побільшуйте сили... Хіба ж то

боротьба?.. Хіба... Ах, ну, що вам говорити, коли ви такий!.. Не можна ж так, голубчику, не можна, товаришу... Ви знервувались... Ви...

— Я не можу...—перебив її він, але якимось розслаблено й чуло.—Неможливо так жити... Хай мене забирають у тюрму!.. Я не можу робити, я не можу зароблять собі на хліб, я подлець, я їм чужий хліб, я такий же експлуататор, я... Я донесу на себе!

— Що?—зблідла Людмила.

— Я донесу на себе... Я хочу в тюрму! Я хочу страждати!

— Ви як хлопчик, Максиме,—тихо усмінулась вона болісною усмішкою.—«Донесу», «у тюрму»... Для чого?

— Боротись, активно боротись! Мені нудно, я не маю роботи, духової роботи!.. Я стрілять піду!

— Ну, з вами сьогодні не можна говорити!—вмить розсердилась вона і гнівно встала, трохи почервонівши.—Робіть, що хочете!

Максим знов винувато усміхнувся й собі для чогось встав, дивлячись на неї жалкими очима й нервово погладжуючи себе по темно-русому розпатланому чубі.

— Можете! Йдіть!—махнула вона рукою на двері і стала застібати своє пальто, не попадаючи гудзиком в петлю й поспішаючи.

— Ну, а що ж робити?.. Га?..—несміло прошепотів він. Людмила глянула на нього, кинула застібати і раптом чогось страшенно скипіла.

— Що? А я знаю?.. А ви слухаєте мене?.. Ви думаєте, що мені приємно дивитись на вас? Хіба ви мені вірете?.. Я ж «ін-те-лі-гентка»! Я... Ви сами сказали... Ви думаєте...

І чуючи сама, що говорить якусь нісенітницю, вона зупинилась і, круто одвернувшись, підійшла до вікна і стала дивитись на вулицю. Потарабанивши трохи дрижачими пальцями по шибі, вона знов повернулась і спокійніше вже підійшла до стола.

— Робіть, що знаєте,—роблено байдуже промовила вона.—Тільки щоб потім не нарікали на мене... Більше нічого... А тепер я маю до вас справу,—діловим, сухим тоном додала вона, беручи й розгортаючи жмут, з якого зараз же випало на стіл декільки аркушків паперу.—Ідіть сюди.

Максим хутко й поспішаючи зірвався з місця й підійшов до стола.

— Через тиждень буде демонстрація,—не повертаючи до нього голови й розгортаючи папірчики, трохи понизила вона голос.—Треба роздавати й розліплювати цей тиждень прокламації. Візьметесь?

— Візьмусь, візьмусь! Через тиждень? Невже це справді, добродійко... товаришко?—дрижачим, захопленим голосом вмить вирвалось у нього. Людмила хутко подивилась на нього і проти волі усміхнулась. Лице його світилось чимсь таким трохи розтерганим, але ясным і легким; губи усміхались так недовірливо, але з такою радісною надією, що здавалось, ніби воно стало зовсім друге.

— Раді?—не зводячи з його очей, кинула вона. Максим подивився на неї, соромливо, шасливо засміявся і, почервонівши весь, став читати прокламацію. Але видно було, що не розумів нічого.

— Можете забрати їх і заховати десь,—кладучи на стіл жмут, промовила Людмила.

— Добре, добре, я заховаю!—радісно одізвався він від папірчика.—Я заховаю! Я сьогодні ж і піду розліплювати... Можна сьогодні?

— Хоч й зараз.

— Добре, добре. Це, значить, у цю неділю?

— У цю!

— А чого ж ви мені не сказали зараз же, як прийшли? Я б і не говорив усього. А то...

І він винувато глянув на неї, мов прохаючи вибачення. А вона м'яко дивилась на нього і почувала, як бажання притулити цю любу голову до грудей і приголубити її, розцілювати її росло все більше й більше у грудях і хвилювало їх.

— Ви не сердитесь на мене?—соромливо й ніяково пробубонів він, акуратно складаючи прокламацію.

— Ні, серджусь!—засміялась Людмила. Він глянув на неї й собі засміявся.

— А ви дуже боїтесь мене?—додала вона.

— А боюсь!—широ глянув він їй у вічі.—Ви такі серйозні собі, такі, знаєте, строгі... А я з вами так говорив.

— Я серйозна? строга?—здивовано підняла вона свої трохи широкі брови.—Хто це вам сказав?

— А ну-да серйозні... Такі... Коли ви вперше стали зацікавитись з нашим гуртком, я, знаєте, хотів кидать через вас українську партію.

— Та-а-к?—киво усміхнулась вона.

— А потім... А потім,—поспішаючи й мов бажаючи скоріше залагодити вплив цих слів, підняв він трохи навіть голос.—А потім я побачив, що ви тільки так, а що ви дуже добрі, тільки вид такий серйозний... я вже ні-за-що не кинув би... Я потім через вас і вивчив нашу

мову... Спершу я сміявся навіть, що по-українськи, по-хахляцьки... А потім, як ви стали говорити з нами й вияснили все... А особливо, що ви такі серйозні й такі... інтелігентка... говорите по-нашому, по-мужицькому. Я знаю, що це глупо, що так не можна судить... Всяка мова...

І, заплутавшись, він зупинився й став знов складати папірчики.

— А ес-ерів більше не соромитесь, як вони вас називають «шоманістом»*)—ледве усміхаючись, ласкаво спитала Людмила.

Максим підняв голову й засміявся.

— Еге! тепер вони сами просять у мене книжок ер-у-пе**). Говорять, що тут на Україні з російськими книжками по селах не можна вести роботи... Позавчора я дав одному з нашої гурткової бібліотеки... «Дядька Дмитра» і «Страйк».

— Ну, а зараз уже не хочете йти стрілять?—серйозно подивилась вона на нього.

— Ні—також серйозно промовив він і твердо, мов підкріплюючи свої слова, витримав її погляд.

— І в тюрму ні?

— В тюрму?—перепитав він.—В тюрму я, мабуть, все-одно з демонстрації попаду.

— А-а! Так...—якось протягнула вона, мов догадавшись, і пильно глянувши на нього, вмить спитала:

— Ну, а скажіть правду: ви це подумали, як я вам сказала про демонстрацію, чи просто

*) Шовіністом.

**) Р. У. П.—Революційної Української Партії.

самій демонстрації зраділи? Тільки правду говоріть!

Максим трохи змішався.

— Не знаю, не знаю,—стурбовано, нервово потер він себе по голові.—Ні!.. А може. Я знаю тільки, що я зрадів, а чого—не знаю.

— Ну, то не важно!—зідхнула вона.—Покиньмо!.. Що я говорила? Ну-да, все одно.

І вона знов подивилась на нього і знов такою близькою й дорогою була для неї ця постать, що вона вмить стрепенулась, якось здивовано злісно зідхнула й голосно вимовила:

— Фу, які групості!

— Що таке?—стурбувався Максим.

— Нічого, нічого!.. Ви коли підете розліплювати? — раптом сердито й сухо кинула вона.

— Сьогодні ж!—винувато подивився він на неї.

— Будьте обережні! Не налазьте навмисно на арешт! Чуєте?

— Ні.

— Потім через два дні приходьте до мене на квартиру. Ви вже знаєте де. Тільки не звоніть, а просто постукайте в стіну. Другий поверх, етаж. Не забувайте: від 6-ої до 7-ої ввечері. Коли я не обізвусь на стук, тоді подзвоніть і говоріть, що ви з пошти до телеграфістки з запискою. Розумієте? Я може питиму якраз в той час чай, або десь вийду...

— Добре, добре.

— Ну, а тепер до-побачення! Жду через два дні.

І вона знов стала застібати своє пальто, дивлячись кудись у вікно і знов маючи той же серйозний і строгий вигляд.

— Прощайте!—застібнувшись, протягнула вона йому руку і, не озираючись, вийшла з хатинки.

Надворі було ще видко, тільки якось вогкіше, ніж у хатинці й подував нервовий весняний вітер.

Вийшовши на вуличку, на яку виходило й віконце «кватири», Людмила пильно озирнулась на всі боки і, спустивши на лице вуаль, хутко пішла нагору, струнко хитаючись своїм повним, рівним станом. Але не встигла зробити й десяти ступнів, як зразу зупинила трохи ходу і стала вдивлятися в якусь постать, що чогось нерухомо стояла біля тину й пильно дивилась просто їй в лице.

«Знов той самий індивід»—подумала вона й страшенна роздратованість закипіла у неї в грудях.

А індивід, наче помітивши це, тихо рушив уперед і, помахуючи паличкою, тільки озирався иноді. На ньому був якийсь по-коліна, жовтий, теплий піджак, чоботи, картузик і зелений шарф на шиї. Лиця Людмила тепер не бачила, але пам'ятала тільки маленькі, ніби жовтенькі оченятка, що бігали якось на всі боки, та коротеньке підборіддя з кущиками білих волосків.

Придумавши щось, Людмила вмить зупинилася. Індивід пройшов, не озираючись, декільки ступнів, потім обернувся й також зупинився.

«Ага»—пролетіло з ненавистю у Людмили і вона рішуче стала наганяти його. Порівнявшись з його піджаком і зробивши ще ступінь уперед, вона раптом повернула до нього голову і з такою силою ненависти, зневаги й огидли-

вості промовила «ш-шпиг», що індивід зупинився, роззявив рота і, трохи навіть збліднувши, так і застиг. А Людмила, не озираючись, швидко пішла вперед і хутко сховалась за рогом. Тоді індивід, мов схаменувшись, мало не бігом кинувся за нею, але коли вискочив на ріг,—чорної, повної постати вже не було на темній, глухій улиці.

Дійсно Максим змінився. Він уже не сидів цілими годинами, байдуже дивлячись у куток, не усміхався жалко й безнадійно, не збирався ні стріляти, ні в тюрму. Цілими днями він десь бігав, з кимсь вів якісь справи, переходив з фабрики до фабрики й завше мав десь за-пазухою цілий жмут прокламацій. Він навіть дістав собі десь якусь кумедну роботу, на яку ходив тільки зраня до обіду, або з обіду до вечора, так що другу половину дня ходив уже собі, де знав. А через кожні два дні з'являвся у Людмили. І хоча так же само, як і перше, ніяково м'яв свій жовтенський, без підкладки капелюх, хоча так само старанно й обережно обходив килимок біля ліжка, боячись ступити на нього забрудненими, подраними черевиками, хоча й тепер, як і перше, почував себе трохи не при собі в цій чистенькій, затишній кімнатці, але тепер, увійшовши, він зараз же, мов бажаючи загладити свій візит приємною звісткою, починав ще з порогу шепотіти:

— Усе добре, знаєте... Діла йдуть добре... Усе, як слід...

Але Людмила зараз же перебивала його, брала з рук його капелюх і з тою ласкавою усмішкою на вустах, яка робила її серйозне

і строге лице зразу добрим і тихим, мовчки вішала на кілок, а йому показувала на стільчик. І Максим, хоча так же, як і перше, бережно сідав, соромливо підібравши під стілець свої ноги, хоча й тепер иноді скося подивлявся на своє дірявеньке пальто, але зате на вустах його не плакала усмішка, очі не бігали з якоюсь боязкою, винуватою тугою, а навпаки, він весь час мав такий вигляд, ніби ось трохи посидить і має зараз же бігти до чогось любого, милого й радісного. І говорив він, хоча й поспішно, й так же нервово, але з щасливим запалом, з силою й охотою. І Людмила мовчки слухала його і з уст у неї не сходила усмішка, що мов довгими проміннями виходила з очей, що з великих і сірих робила їх двома милими, довгими щілинами з ясним, тихим світом доброти. І мало не кожного разу Максим дивився на цю проміясту усмішку і що-разу йому хотілось щось сказати, але він тільки соромливо тупився й зараз же оповідав щось друге.

Так, він що два дні ходив і рапортував. І кожного разу лице його здоровішало, кожного разу він все щасливіше сміявся й кожного разу кудись поспішався, мов боявся упустити щось любе й дороге. І Людмила не вдержувала його; тільки, як він уже дуже мало сидів, лице її робилося знов серйозне, а через те якесь поважне і строге. Тоді великі, сірі очі її мов ще побільшувались і мов обливали все трохи смугляве, гарне лице її строгим і навіть суворим світом. Тоді й Максимові робилось якось ніяково й холодно й інстинктивно хотілось викликати знову усмішку. І иноді це йому вдавалось: і тоді вони обоє

радісно й трохи соромливо сміялись і щиро прощалися.

А в суботу довго сиділи й все обмірковували. І хоча лице Людмили не всміхалось, але Максим пильно слухав її й, нервово потираючи себе по голові, весь час промовляв:

— Добре, добре.

А прощаючись, Людмила трохи задержала його руку в своїй і, м'яко дивлячись на нього, промовила:

— Глядіть же, товаришу. Пам'ятайте, що мені дуже боляче буде, коли ви задурно попадетесь. Дуже боляче... Бо ви дуже хороший і... корисний... Ви може корисніший, ніж кілька інтелігентів разом. Здержите ж своє слово?

— Здержу, здержу, от побачите!

— Ну, глядіть!.. Завтра ж чекайте мене там...

— Добре, добре. Тільки той...—трохи потупився він.—Ви приходьте до дванадцяти, бо... бо...

— Бо що?—засміялась лукаво Людмила.

— Бо може ви спізнитесь, а я не видержу, як почнуть...

І Максим, прохаючи, подивився на неї.

— Ах, ви-ж... Ну, добре...

Максим радісно й бочком якимось висунувся в двері і, хутко зішовши сходами на вулицю, щасливо затулав додому, не помічаючи за собою якоїсь постати, що зараз же тихо посунула за ним.

І другого дня ще не було й одинадцятої, а він уже то стояв на умовленому місці, то нервовий ходив біля нього й нетерпляче подивлявся на всі боки. День видався ясний і веселий і,

хоча на вулицях був скрізь ще лід, побитий на шматки дворниками, але сонце так любо всміхалось, що здавалось—стоїть уже справжня весна. На Крещатику, де призначена була демонстрація і біля якого чекав Максим, було шумно й людно. З обох боків по тротуарах сунули довгі низки робітників, студентів, інтелігентів з празниковими обличчями і з якимсь чеканням в очах. Іноді стрійно й рівно проїжджали козаки з нахабними пиками, з нагаями в руках і з усмішками й реготом на устах. Тоді голови всіх повертались до них і з купи робітників іноді вилітали лайка й свист. Але їх спиняли і всі знов сунули далі, через кожні п'ять ступнів поминаючи поліцаїв, що правильним, рідким рядком стояли біля кожного тротуару.

Вже було недалеко дванадцятої, а Людмили все не було. Максим стурбовано крутився і вже декільки разів поривався йти, але що-разу зупинявся й з нетерплячою досадою дивився по вулиці.

А демонстранти все підходили та підходили то парами, то по одинці, а то й цілими валками. І Максим виразно бачив у кожного на лиці якусь блідість і нервовість, а у деяких своїх знайомих робітників навіть щось таке, чого він ніколи перше не бачив. Він радісно здоровкався з ними, іноді проводив їх кілька ступнів і знов обходив назад, все більше та більше захоплюючись і турбуючись.

Вмить десь щось густо загуділо й ніби почувся якийсь крик. У Максима страшенно замерло серце; він подивився широко розплющеними очима на робітників, що зразу хутко побігли кудись і, мов підхоплений якоюсь

силою, зірвався й побіг собі за ними. Але то проїжджали козаки і «ще не було нічого», як розчаровано подумав Максим.

Коли рівно о дванадцятій Людмила прийшла на призначене місце, Максима вже не було, тільки на розі стояла ціла валка поліцаїв та околотків, що з серйозними напруженими лицями напірали на робітників.

«Не видержав таки»,—пробігло в голові у Людмили.

Вона тепер була до того серйозна й поважна, що поліцаї й навіть якийсь околоток поспішно дали їй дорогу і прикрикнули на робітників, що товпились густим рядом. Людмила спокійно пройшла і, пильно вдивляючись під кожний жовтенький робітничий капелюх, змішалась з валкою демонстрантів.

Надходило вже пів до першої,—той час, коли завше, звичайно, «починається». На тротуарах було вже повно так, що можна було йти тільки туди, куди йшли всі; посередині вулиці вже частіше проїжджали козаки й навіть два рази важко й рівно пройшла рота салдат з кам'яними обличчями і штиками на плечах. В вагонах трамваїв, на балконах будинків, в воротах дворів, навіть на покрівлях сиділа, стояла, навіть висіла публіка з напруженими фізіономіями й чекала, голосно розмовляючи і сміючись нервовим сміхом. В повітрі носилось щось важке й напружене, в очах усіх, горів якийсь огонь, розмови велись коротко, нервово й не до діла.

Людмила, трохи розчервонівшись, йшла між двома студентами і, коротко відповідаючи їм, все так же пильно роздивлялась і ніби шукала когось,

— Ви, здається, товаришко, шукаєте когось?—трохи нахилився до неї студент з лівого боку; і Людмила, подивившись на нього, побачила й на йому те саме, що бачила на всіх і почувала на собі.

— Так, шукаю одного...

І не встигла скінчить. Раптом зо всіх боків, зо всіх напружених грудей вилетів якийсь крик, всі разом побігли кудись і Людмила, почувавши, як в грудях у неї щось росте, шириться, давить, також закричала й побігла зо всіма, спотикаючись і поспішаючи.

— Дивіться, дивіться!—вмить закричав хтось недалеко й Людмила, піднявши голову, побачила: посередині вулиці, над буйним, густим потоком голов маяло щось червоне й ніби гордо, радісно кивало всім на всі боки.

І Людмилі з маленького горбика було виразно видно, як до цього червоного, мов до сонця, збігалось все зо всіх боків, а біля нього наче кипіло й бурлило ціле море. А воно здійснювалось все вище та вище і мов якимсь страшним і таємничим хитанням підбадьорувало й подужчувало могутнє «ура», що неслося зо всіх боків, що без всякої свідомости вилітало з грудей Людмили, що скликало зо всіх боків кінних поліцаїв, козаків, салдатів. І ось видно Людмилі, як, махаючи якимись не то палицями, не то шаблями, озираючись на всі боки й хвилюючи валку демонстрантів, летять по людях три кінних околотка, щось гукаючи один одному й пильно слідкуючи за червоним. Видно, як червоне за кожним їх приступом мов поспішає й скоріше має по вулиці під тисячний крик «ура» і свист та крик поліцаїв. Ось околотки вже близько, «Ура»

мов дужчає, лица скажено напружені, а околотки, суворо нахмурені, шарпаючи коней, одбиваючись від рук, що тягнуть їх з сідел, розмахуючи по головах палицями, озираються один на одного й щось гукають до кінних поліцаїв, які десь там на другому тротуарі також б'ють, щось кричать і хвилюють поток.

І Людмилине серце б'ється невимовно; з кожним наступом околотків, з кожним змахом прапору їй хочеться кинутися до нього, ухопить та хоч і впасти під шаблями.

І зробилось щось дике й страшне. Червоне хитнулось ще декільки разів, здається зачепилось за голову одного околотка й десь сховалось; а на тому місці замиготіли палиці, зачулись стогони, окремі крики, вискочив з валки без околотка кінь, налетіли козаки і невинна хвиля людей зім'яла, спихнула Людмилу й понесла з собою. Вона бігла, задихалась, якісь чоботи давили їй ноги, чийсь руки штовхали у боки, хтось щось кричав над ухом і гаряче дихав на шию, а сила все несла її.

«Куди ж ми біжимо? Куди ж біжимо?» — літало у неї, а ноги проти волі мусіли бігти. Нарешті стали зупинятись. Людмила, важко дихаючи, озирнулась. На тому місці, де маяло червоне, вже не було робітників, тільки гарчували козаки, а зо всіх боків стояли демонстранти і, мов збираючись з силами, переходили всі в один бік.

Вмить хтось знову щось закричав: груди знов сколихнулись і могуче «ура» знов залунало. І знов кинулись остервеніло козаки і, топчучи, давлячи задніх, почали розганяти. І знов усі побігли кудись. Але бігли недовго: якось само собою всі, збившись до одної вели-

чезної, довгої валки, твердо і спокійніше посунули по вулиці. Козаки чогось одстали й замість їх звідкись взялись салдати і стали йти поруч демонстрантів, не пропускаючи нікого на середину вулиці й мов огородивши довгим тином.

Десь затягнув хтось «Дубінушку», далі обіззалась «Марсельеза» і хутко нестрійний, нерівний, але повний великої сили, спів став розлягатись по валці. Так спокійно пройшли до рогу одної вулиці, що йшла кудись нагору. Людмила вже почала й собі заспокоюватись і вже, навіть, з'єдналась з якоюсь товаришкою, як раптом усі повернули назад і хтось, боляче наступивши їй на ногу, закричав:

— Козаки за углом!

Людмила хотіла щось спитати, але в цей час захрипіла над нею коняча твар і щось гостро ударило по плечах.

— Р...разойдісь! — заревіло у неї над головою і козак з чорною борідкою і гарними кучерями під широким картузом знов широко замахнувся нагаєм і зі свистом полоснув ним по валці. Перші кинулись убік, а козак, підбивши й зім'явши конем якусь панну в рудій шапочці, що щось закричала, але зразу якось змовкла, скажено почав гатити вправо і вліво по головах, по плечах, по чому попало.

Людмила важко дихала і, не пам'ятаючи себе, стояла й дивилась і не знала, що робити далі. В той саме час звідкись вискочило з десяток піших поліцаїв і, регочучи між собою, стали напирати на збитих до стіни якогось магазину демонстрантів.

— Р...разойдісь! Р...разойдісь! — ревіло зі всіх боків?.

Але розійтись було нікуди, бо з одного боку були салдати, з другого—позачинені двері й вікна крамниць, а з третього—поліцаї й козаки, що гасали по валці й гатили її з якимсь божевільним запалом. Можна було тікати назад, але валка була така густа, що Людмила постановила краще всього продертись уперед і між козаками вибратись чи живою, чи мертвою на другий бік рогу. Скинувши з себе дрижачою рукою капелюх, що весь час тільки перешкоджав їй, вона з рішуче піднятою, непокритою головою суворо, поважно, твердо стала продиратись вперед.

— Товаришко! Там козаки!—гукнув їй хтось позаду.

— Я знаю!—озирнулась вона і, блиснувши очима, знов ще твердіше пішла вперед. За нею посунув ще дехто; а коли вона порівнялася з поліцаями, що одбивали якимись виструганими палицями всякого, хто хотів прсдертись, і, не звертаючи уваги, стала напирати на них, то вже вся валка, мов набравшись якоїсь сили, разом гукнула «ура» і з силою наперла вперед.

— Ніззя! Ніззя!—гукнув було один поліцай з великою рижою бородою, одпихаючи Людмилу; але вона раптом скажено кинулась на нього, вихопила палицю і в якійсь несвідомій нестямі стала бити його по голові, по плечах, по руках і навіть разів зо два ударила якогось студента, що кинувся за нею.

— Уррра!—страшенно розляглося в передніх рядах, що бачили цю сцену.—Уррра!—покотилося далі.—Уррра!—обізвалося десь там далеко на другому кінці демонстрації.—Уррра!—ще дужче пронеслося знов тут і веселі по-

ліцаї в один мент десь щезли під могучим напором і тільки в деяких місцях крутились якісь купки та миготіли в повітрі палиці.

І знов сталося щось дике й страшне. Як демони налетіли знов козаки; і знов збиті демонстранти, розбігаючись на всі боки, падали під ударами нагаїв, одбивалися каміннями, збирались в купки, знов розбігались і знов падали, виносячи на руках побитих товаришів, нашвидку зав'язуючи свої рани і знов кидаючись гуди, де більші купи були, де розлягалось голосніше «ура».

Задихана, червона, з розірваним рукавом стояла Людмила під ворітьми якогось будинку і дрижачою рукою витирала піт на лиці. Біля неї стояло декільки робітників і два студенти і, також важко дихаючи, червоні, пом'яті дивились туди, де тільки-що були.

Тут було тихіше, тільки «приватна публіка» купчилась та з-за плечей одно одного дивилась до «центру».

Вмить у «публіці» зашамоталось, захвилювалось і раптово посунуло назад.

— Когось ловлять!—крикнув хтось.

І за цими словами повз Людмилу пробігла якась постать в жовтенькому капелюсі й, пригинаючись, силкувалась утекти від двох поліцаїв, що, тяжко сопучи, гнались за нею.

— «Максим»!—раптом пронеслось у серці Людмили і, не зчувшись сама як зірвалася з місця, вона під здивованими поглядами «публіки» щось закричала й побігла за ними. Робітники й студенти, також щось закричавши, рванулись, випередили її і вмить разом зупинились. Зробилось щось незрозуміле. Полі

цаї щезли, а замість їх на землі валялись якісь дві чорні постаті й щось ловили.

— Сюди, товаришу, сюди!—крикнув студент і Максим, вже без жовтенького капелюха, вмить наче виринув звідкись і, з хрипом важко дихаючи, всунувся між студентів і робітників.

— Сідайте, сідайте!—схопила його за плечі Людмила і придушила до землі. Максим не сів, а впав.

— Держіть, держіть його!—пробіг повз них поліцей, озираючись на всі боки з налитими кров'ю очима і з порохом на щоці.

— Туди побіг, господін поліцейський!Туди!— поспішно показав один з робітників в протилежний бік.—Я сам бачив... Туди!

Поліцей мовчки недовірливо озирнув його й побіг далі, а за ним і другий, шкандибаючи, обтрускуючись на ходу й безсоромно лаючи тих, що сміялися з нього.

— Ах, як добре! Ах, як добре, товаришко!— щасливо шепотів Максим, піднявши голову й дивлячись на Людмилу.—Ах, як добре!

А Людмила з ніжністю дивилась на його червоне лице, на піну, що засохла в кутках губ, на ноздрі, що широко хвилювались, на мокре, розкудовчене волосся на голові й радісно-щасливо всміхалась. А робітники здивовано дивились на них і собі починали радісно усміхатись і розпитувати Максима. І він говорив їм беззв'язно, хапаючись, перебиваючи себе і звертаючись до всіх. Коли-ж поліцей вже зовсім щезли і «публіка» заспокоїлась, то біля них уже стала збиратись ціла валка цікавих і, проштовхуючись, пролазячи поміж другими, слухали його..

— Ну, годі!—раптом спинила його Людмила,—ходім звідси!..

— Ходім, ходім!—поспішно згодився він,—ходім «туди»! Правда?

— Правда, правда!..

Й вони рушили, а за ними й ті, що стояли. І «публіка» розступилась перед ними, здивовано дивилась і проводжала очима високу, повну панну з непокритою, чорною, густою кошою й робітника з червоним, молодим, щасливим лицем, і всю купу, яка, палко розмовляючи між собою, все побільшувалась та побільшувалась.

— А ми дуже неконспіративно йдемо!—засміялась Людмила, обдивляючись на себе й на Максима.—Ще заарештують.

— Ну, то що?!—щасливо тріпнув він головою. —Хай! Зате ж я їм дав. Зате ж я боровся! Ах, як добре, добродійко!—вмить зупиняючись на мент і дивлячись на неї, скрикнув він.—Ви знаєте, що я бив їх так, що аж руки болять! Я ж, знаєте, одного поліцейського прибив, їй-богу!.. Я вам говорив це? Так, знаєте, і впав... А ви били?

— Не знаю... Може...

— Правда, так наче ви в тумані? От так і я... А серце, знаєте, так б'ється. А колись же от так і революція буде. Правда?.. Тільки не скоро... Ах, знаєте, як соромно, як соромно!—вмить з боєм перебив він себе і зараз же, хапаючись і наступаючи всім на ноги, заговорив далі.

— Ви втікали, товаришко?.. Од козаків?.. Правда соромно? Правда боляче так?.. Я, знаєте, хотів прямо упасти й хай топчуть... А всі біжать... А ті б'ють... Нагайками по лиці... Одному, знаєте, якомусь студентові вибили око

й арештували зараз же... Мене не арештують: я буду одбиватись до смерті... Я вже не хочу в тюрму...

Людмила слухала його і, не вважаючи на те, що звертала на себе увагу всіх, дивилась тільки на всі боки й бажала тільки скоріше дійти «туди». Проминали знайомі задихані лица, хтось із товаришок і товаришів студентів зупиняв її й щось говорив, а вона тільки усміхалась і всіх кликала «туди». Хутко біля неї й Максима зібралась знов велика валка розігнаних демонстрантів і стала з піснею наближатись до «центру».

А там творилось те саме, що й тоді, як Людмила виривалася звідти. З одного боку—стіни вулиці, з другого—рота салдат, а спереду й позаду—поліцаї й козаки, які то накидалися на валку й били демонстрантів, то, гарцюючи, спочивали і тільки пильно слідкували згори. Коли вже Людмила з купою наблизились так, що їх побачили задні із «центру», Максим став копатись чогось за пазухою, раптом витягнув дрижачими руками якусь велику червону хустку й, високо піднявши її, голосно й дзвінко закричав:

— Геть з самодержавієм! Хай живе соціальна революція! Урр-а!

Людмила здригнулась.

— Що ви робите?! Ви!—здивовано схопила вона його за руку, але пізно вже було. Зобачивши червоне, козаки як звірі кинулись до них і не встигла Людмила протягнути навіть поперед себе руки, як на неї налетіла коняча голова, попхнуле її, збила з ніг і Людмила, чуючи, як щось важке й гостре ступає їй на руку, впала без пам'яті.

Коли вона прийшла в себе, коли здивовано повела своїми великими очима круг себе, їй перш за все кинувся в вічі патрет Миколи ІІ з його риженькою борідкою й кирпатим носом.

«В жандармерії!»—пролетіло у неї.

— Дивиться вже, дивиться... Води!—зашепотіло вмить щось біля неї. Людмила хутко підвелась. На неї дивились, знайомі очі Сивенка, а знайома невеличка борідка його заспокоюче хиталась і мов говорила за губами:

— Дивиться вже, дивиться. Води!

— Я в аптеці?—спитала вона, дивлячись на ряд полиць з баньками, пляшками й таким іншим.

— А ви б де хотіли бути?—усміхнувся Сивенко, щось мішаючи в склянці з водою, яку приніс йому якийсь незнайомий студент. Людмила сіла, озирнулась. В аптеці вже було темнувато й видно було, що починало смеркатись. За стойкою стояв якийсь блідий, молодий добродій і пильно дивився на неї. Людмила одвернулась, потім, щось наче згадавши, хутко повернулась до Сивенка і спитала:

— А ви, товаришу, не знаєте, чи заарештували того робітника, що був зо мною в той час, коли я впала? Не бачили?

— Не знаю, товаришко; здається, його також, як і вас, почастували добре... Болить голова?

— Трохи...

— Де?

Людмила хотіла підвести руку і вмить почувла страшний біль.

— Ох!—проти волі вирвалось у неї.

— Тихо, тихо!—затурбувався він:—я перев'язав вам... Не руште, не руште!.. Зараз

я вас посаджу на візника й поїдемо додому...
Ось нате, випийте...

— А вже скінчилось?

— Для вас уже...

Людмила випила зі згагою із шклянки, ще раз подивилась на блідого добродія за стойкою й їй здалося, ніби вона бачила його десь.

— Ну, посидьте ж тут, я зараз,— ухопив Сивенко картуза й пішов кудись у другі двері.

— Куди ж ви?— здивувалась Людмила.

— За візником.

— Та хіба в ці двері!

— Ті по случаю демонстрації замкнені...— Блідий добродій усміхнувся й одвернувся.

Хвилини через п'ять Людмила вже обережно сідала на бричку з піднятою будкою і серйозно й поважно хитала головою блідому добродієві і студентові.

А на вулицях ще кипіло. Скакали иноді козаки, гикаючи й махаючи нагаями; проїжджали звозчики з двома поліцаями, що, обхопивши за стан, держали якогось студента або панночку; вилітало звідкись «ура», а за ним крик, свист і стук копит. Раз навіть бричка мусіла спинитись і тихо їхати за купкою демонстрантів, які, очевидячки, тільки-що зібрались знов до гурту й гучно співали:

«На бой кровавий, святой і правий

Марш, марш вперьод, рабочий народ!»

Але не довго співали. Наскочили козаки врізались у купку і зразу проробили бричці дорогу. Візник стьобнув коней і бричка, поминаючи червоні, захоплені лиця демонстрантів, хутко покотилась уперед.

Тої ж таки ночі Людмила вже чекала жандарів. Але їх не було ні в ту ніч, ні в другу, ні в третю.

«Невже так минеться?»—не вірилось їй, але все-таки нікуди крім своєї контори не ходила, нічого не писала й не читала і кожного вечора пильно обдивлялась по всіх куточках, чи не забула як-небудь чого заховати. Минуло днів з п'ять. Все було спокійно, жандари не являлись. Але не являвся й Максим. Приходили до неї товариші, товаришки, приходили ті, що вона бачила їх на демонстрації, приходили й ті, що й не бачила, всіх розпитувала, але ніхто не міг їй нічого сказати.

«Розуміється, заарештували»—порішила вона й почула, як їй стало якось нудно і глуха злість здавила груди. Навіть злість була й на Максима, і на себе, і на всіх.

Аж ось на шостий чи на сьомий день, перев'язуючи руку, вона вмить почула знайомий, тихий, несмілий стук у стіні.

«Максим»,—кидаючи хустку й поспішаючи, вибігла вона в сіни й, одімкнувши двері, широко розчинила їх.

— Ви, Максиме?—прошепотіла вона з якимсь дрижанням у голосі.

— Я...—заворушилась якась постать біля стіни.

— Чого ж ви... Йдіть... Заходьте!—Постать несміло й зігнувшись якось просковзнула проз неї й так же несміло просунулась у кімнату. Людмила поспішно замкнула двері, й хутко ввійшл і за ним.

— Де ж ви були? Чом не приходили?—Зараз же накинулась вона, але подивившись на нього, раптом спинилась та так і застигла. Лице

його було бліде, якесь запале й на губах знов грала та сама жалка, винувата усмішка, а очі безпокійно й несміло бігали на всі боки.

— Зно-ов!..—якось тихо й мов підтверджуючи й разом питаючи, сумно, сердито й суворо протягнула вона.—Зно-ов... Максиме! Товаришу!.. Що ж ви робите?!

— Я, добродійко, нічого, їй-богу, нічого,—хутко й тихо заговорив він, мнучи якогось драного картуза.—Я маю до вас діло... Я зараз піду...

— Нікуди ви не підете!—скрикнула Людмила.—Нікуди, чуєте?! Говоріть краще, де були?.. Та сядьте!

Максим сів і, вже не ховаючи ніг, якось занадто прямо став дивитись їй в очі, ніби збирався щось сказати.

— Ну? Де були?.. Як втекли з демонстрації?

— Та так... Утік... Я маю до вас, добро... товаришко, діло...

— Я хочу знать, де ви були!—сердито перебила Людмила...

— Та дома... На роботі... Мене хочуть арештувати... Сашку й Василя забрали... І мене взяли б, та я дома не був тоді... Тепер стережуть. Я цілий день сидів у товариша.

— Може їсти хочете?

Максим хотів одмовитись, але, очевидячки, так хотів їсти, що тільки подивився безсило на неї й нахилив трохи голову.

Людмила зараз же схопилась, підняла подорозі покинуту хустку й хутко вийшла з кімнати. Хвилини через три вона вернулась уже з перев'язаною рукою й з хлібом, маслом та чаєм на тарілці.

— Вперед їжте, а потім будете розказувати,— не дивлячись на нього, кинула вона, ставляючи все перед ним і одходячи трохи вбік.

Максим став їсти. Видно було, що він давно вже не їв, бо, ковтнувши хліба, зараз же став гикать з неприємним підскакуванням і викриком. Це, очевидячки, страшенно засоромило його, бо густо почервонів і перестав їсти, винувато подивляючись на Людмилу, якій стало також ніяково і до болю жаль його.

— Чаю сьорбніть!—нарешті порадила вона. Максим слухняно та поспішно вхопив шклянку й дрижачими руками став підносити до запеклих і посинілих губ.

Людмила одвернулась і стала ходити по кімнаті, м'яко віючи своєю широкою світлою блюзою й поглядаючи иноді на Максима, який без неї зараз же справився з гикавкою і вже смачно жував хліб, бажаючи, очевидячки, скоріше й менше їсти.

— Дякую...—нарешті промовив, утершись рукавом і трохи одсунувшись.

— Ну, розкажуйте...—сіла Людмила проти нього...—Як втекли з демонстрації

— Так... Мене не зачіпали...

— Де ж ви були весь тиждень?

— Дома... Сидів...

— І знов почали нудить?

Максим ще жалчіше подивився на неї й хотів щось сказати, але нахилив тільки голову й почав м'яти картуза.

— Що ж вам ще треба?—тихо заговорила Людмила.—Була ж демонстрація... Ви ж «боролись»... Що ж вам?

— А тепер?—підняв голову Максим.—Знов нічого?.. Знов так?.. Заняття, збірки?.. Я ж не

можу, добродійко!..—І раптом понизивши голос, додав:—Я маю до вас діло...

— Ну?

— Дайте мені двадцять рублів.

— Нащо це так багато?

— Я поїду в Петербург.

— В Петербург? — здивовано протягнула Людмила й пильно подивилась на нього.

Максим знов нахилив голову.

— Чого ви там захотіли?

— Я хочу там... Я хочу там знайти собі роботу... Я вже давно... Нема?—підняв він голову і, зустрівшись з її строгим і суворим навіть поглядом, змішався й хутко забігав очима.

— Товаришу Максиме! Що ви думаєте собі?—тихо почала Людмила.—Що ви гадаєте? Це ж дурниця!.. Це ж... божевілля... За двадцять рублів... Гм... Та... тут... Ну, що вам казати?! Та тут треба сотні по двадцять рублів, щоб зробити те, що ви хочете, а ви... Дайте йому двадцять рублів і він поїде в Петербург!

— Ну, то що!.. Я знайду там роботу, а там може...

— А там вас заберуть, повісять. От і весь ваш подвиг!

— Не заберуть.

— Ет! Мовчіть краще!

Максим ніяково поворухнувся й задумливо застиг, трохи схилившись безсило вперед і дивлячись просто себе широкими очима.

Людмила також замислилась і, ніби прокидаючись, іноді скоса дивилась на нього і знов, зідхнувши, щось пильно й нахмурившись думала.

— Ну, то я кинусь під поїзд...—вмить якось беззвучно прошепотів Максим, не ворущаючись таки й не повертаючись, тільки дивлячись уже не так задумливо й рівно.

Людмила хутко повернула до нього голову.

— Що ви сказали?—якось здушено промовила вона.

— Під поїзд кинусь,—знов беззвучно прошепотів він, не усміхаючись і все-таки не повертаючись.

— І вам не сором це казати?... І ви смієте називати себе соціялістом, і ви... Йдіть...кидайтесь!...—спалахнувши встала вона й навіть показала рукою на двері. Але Максим не ворухнувся.

— Йдіть же!...—тихіше вже додала вона і, постоявши трохи, знов сіла й нахмурилась. Пройшло хвилині дві.

— От що,—помалу і якось з натугою почала вона.—Я маю одно средство... Не хочу брехати... Ви слухаєте?

Максим здригнувся і злякано повернув до неї голову.

— Слухайте!.. Я маю средство... Воно для мене неприємне, але ж... коли і воно не допоможе, тоді... тоді робіть, що хочете...

Максим безнадійно подивився на неї.

— Ви поїдете на село... Чуєте?... Ви хочете роботи... Там є робота... Організуйте, пропагандируйте, агітуйте... Там вас слухатимуть... Я хотіла б, щоб ви були тут, бо ви й тут потрібні, але ж... Згодні?

— А хіба у вас нема двадцяти рублів?—похмуро й вороже кинув він. Людмила нетерпляче ударила себе по коліні.

— Ви краще слухайте!.. За двадцять рублів ні-чо-го не зро-би-те. Чуєте?.. Поїдете на село!..

Максим байдуже й дерев'яно подивився на неї і щось, очевидно, знов думав.

— Сьогодні ж і поїдете... Замість того, щоб нудитись отут і тинятись десь по товаришах, їдьте, зробіть діло.

— І літератури дасте?—сумно спитав він.

— І літератури, і прокламації, і гроші... Все!

— Добре!—байдуже хитнув він головою й почав вставати, мов збираючись уже їхати.

— Кудаж ви?—здивовано подивилась вона на нього.

— А хіба це не зараз?

Людмила засміялась і, схопивши його за руку, тихо посадила знов на стілець. Він покірливо сів і слабо й безсило й собі усміхнувся. Лице йому, здавалось, ще більше зблідло й навіть пожовтіло, а руки й очі ніби згубили тепер нервову затурбованість і виглядали якось мляво й ще жалкіше.

— Не дивіться, я переодягнуся,—зідхнувши встала Людмила й перейшла в другий куток кімнати. Максим поспішно всім тілом одвернувся в другий бік і застиг.

Переодягшись Людмила запнула лице густим, чорним вуалем, дістала з шафи якийсь інший, ніж звичайно носила, капелюх і низько наділа його на лоба.

— Я піду вперед, а ви ступнів на двадцять ідіть за мною,—почала вона шепотом.—Чуєте?.. Та поверніться, вже можна.

Максим також поспішно повернувся й навіть встав.

— Я буду йти попереду, а ви позаду... Та глядіть, щоб за нами не було шпига... Якщо

примітите, кашляють три рази підряд... Розумієте!... Потім я зайду в одні ворота (це недалеко)... ви йдіть за мною... Там вам дадуть все... і гроші, і адреси, куди їхати... Аби тільки дома захопити... Коли не буде дома, вертайтесь і все-таки йдіть за мною. Чуєте?

— Чую,—прошепотів Максим.

— Ну, ходім.

Вийшовши на вулицю, Людмила трохи стояла біля ганку, пильно вдивляючись у всі закутки, потім хутко рушила й, не озираючись, пішла по тротуару. Хвилини через дві вийшов і Максим і, густо й часто переступаючи ногами, озираючись і зупиняючись, майже біг слідом за нею. На вулиці було темно й вогко, тільки лихтарі проривали темряву та з деяких будинків падало ясне світло на дорогу.

Спершу Максим пильно озирався, придивлявся, але чим далі, то йшов тихіше й тихіше і, як видно, забував навіть про темну жіночу постать, що хутко йшла попереду. Потім, наче згадавши, підіймав голову, стурбовано дивився вперед і мало не біг за нею. Аж ось Людмила зайшла в якісь ворота й зникла. Максим бачив, куди вона зайшла і, почекавши трохи, озираючись знов, просковзнув і собі туди ж. На якомусь дерев'яному ганку вже чекала Людмила.

— Сюди, сюди!—прошепотіла вона й пішла вперед. Якимись темними, вузькими коридорчиками, по якихось сходах, мацаючи руками по стінах, вони нарешті добились до якихось дверей, що були, як нащупав Максим, оббиті ніби кожею. Людмила твердо стукнула два рази, почекала з дві секунди, потім стукнула

ще раз і знов два рази. За цим зачулась чиясь хода і в дверях заторохкотів ключ.

— Свої, свої, одчиняйте,—зашепотіла Людмила, як тільки двері злегка відчинились і звідти виглянула якась голова в окулярах.

— Боялась, що не захоплю вас дома. Познайомтесь,—хитнула вона головою, коли Максим несміло вступив за нею в кімнату і трохи зажмурився від світла.

«Окуляри» протягнули йому руку й щось пробурмотіли. Максим поспішно і з ніяковістю потряс її й нічого не сказав.

— Йдіть сюди!—шепотом покликала Людмила «окуляри», одходячи в другий куток.— А ви сядьте!—кинула Максимові.

Максим озирнувся і, обережно знявши якусь одежину з стільця й поклавши її на скриньку, сів і став роздивлятись. Кімнатка була невеличка, студентська і якась через край нечепурна. На кілках висіла шинель, студентський картуз, якісь штани і більше нічого. Підлога була брудна, стіл з розкиданими книжками й паперами чогось похилився й спирався одним боком на спинку стільця.

«Ніжки одної нема»,—догадався Максим і, чогось зідхнувши, став дивитись на Людмилу й студента. Вони стояли до нього в профіль і йому було виразно видно серйозне і строге око Людмили, що хутко щось говорила, і руденьку борідку «окулярів», що мовчки й також серйозно слухали її.

— Ну? Добре?—мов кінчаючи, голосно вже спитала вона.

— Добре... Мені все одно...—згодилися «окуляри» й зараз же вийшли кудись у другі двері.

— Поїзд іде на Самійлівку в пів до десятої... Ви спершу поїдете в Самійлівку,—повернулась Людмила до Максима.—Тепер ще й дев'ятої нема... Зараз принесе гроші, «бумажки» і... все розкаже вам... Повинен був другий їхати, а тепер ви поїдете.

— Добре...—байдуже прошепотів він. Людмила глянула на нього, подержала трохи на йому свій погляд і, одвернувшись, почала задумливо ходити по кімнаті.

Через якийсь час «окуляри» вернулись, щільно причинили за собою двері й, підійшовши до столу, поклали на нього якийсь покунок, обв'язаний шпагатом і акуратно загорнений в папір.

— Тепер слухайте...—густим басом звернулись вони до Максима, який зараз же встав і поспішно наблизився до столу.

— Це... піде все... в два села, — розгортаючи покунок і виймаючи якісь книжечки, зашепотіли «окуляри».—Це повинно бути доставлено в Самійлівку, а це... бачите?... це в Кам'янку. Іхать будете на станцію Вахристу... Коли приїдете, вийдете на перон...

Максим хитав головою, слухав і навіть шепотів іноді губами, повторяючи назвисько або адресу. А Людмила все ходила по кімнаті, заклавши руки за спину й дивлячись іноді на нього глибоким, м'яким поглядом.

— Вже? — нарешті підійшла вона до них.

— Зараз... Попрохаєте Василя, щоб дав вам селянську одежу... Гроші тратьте обережно... Коли справитесь, зараз же вертайтеся назад і зайдіть або до товаришки, або до мене... Знайдете мою квартиру?

Максим хотів сказати, але Людмила, якимось хапаючись, хутко перебила.

— Він зайде до мене... Тут ще треба... шукати. До мене зайде! —

— Мені все одно...—згодилися «окуляри» і, поважно вийнявши гаманця, стали одлічувати гроші.

— Тільки ви там даремно не сидіть,—серйозно звернулась Людмила до Максима.—Зробіте й назад... Чуєте?

— Добре,—прошепотів Максим і якимось безнадійно й покірливо глянув на неї.

— Нате!—скінчили «окуляри» й подали декільки бумажок і одного золотого. Максим обережно заховав їх в кешеню і взяв у руки клуночок, який «окуляри» зав'язали в якусь синеньку хусточку, так що здавалось, ніби там був хліб або якась їжа.

Попрощались і Людмила з Максимом вийшли.

— Ну, всього доброго,—зупиняючись біля воріт, прошепотіла вона й протягнула йому руку. Максим подав свою й хотів уже одняти, але Людмила задержала її й, помовчавши трохи, додала:

— Глядіть же... Через тиждень чекаю назад... Коли не поможеться «там», тоді... тоді що хочете...

— А тоді грошей дадуть у... Петербург?—живо спитав Максим.

— Як не поможеться «там», дадуть...

Максим несміло потягнув руку і, визволивши її, хутко сховав у кешеню.

Людмила ще трохи мовчки подивилась на нього і, наче скидаючи з себе щось, зідхнула й рішуче промовила:

— Ну, йдіть!...

Максим зараз же рушив і, ще раз озирнувшись, темною тінню замиготів по вулиці.

Минуло три дні. Людмила вже рішуче стала готуватись до арешту. Понаписувала листи знайомим, написала листа старенькому батькові, в якому обережно натякала на те, що «тепер може всяке бути з кожним», передала гроші, які мала, товаришам і навіть написала подання в телеграфну контору об «отставці» й порадила одній товаришці наготовити друге, щоб захопити зараз же її місце. На збірки не ходила, до знайомих виходила рідко, тільки іноді навмисне виходила на вулицю й тішилась двома шпигами, які зараз же починали проводити її.

Й одного тільки бажалося їй: бути заарештованій після того, як побачить Максима й довідається, як він і що з ним. Про самий же арешт думала так, як думають про щось неминуче, важке, але необхідне. Але, чуючи навкруги звістки, що там заарештували разом трьох, там схопили просто на вулиці, там заманили в «участок» і засадили просто в камеру, їй іноді не вірилось, що її заберуть: занадто вже довго тягнулось це чекання. І навіть іноді ставало страшно чогось, подумавши, що її справді не заарештують. Тоді їй пригадувалось зараз же жалке, винувате обличчя Максима і ставало так нудно, так безнадійно, що хотілось, просто таки хотілось у тюрму.

Одного вечора було занадто якось тоскливо. За стіною у хазяйки, в якої наймала цю кімнату, хтось тихо грав на п'яніно, щось рівно

й поважно ходило над головою й ледве долі-
тав шум з ulиці.

Людмила серйозна й поважна, з трохи зблід-
лим лицем і затягнена в чорну сукню, сиділа
й мовчки слухала гостя-студента, який, оче-
видячки, почував себе ніяково й важко, але
сидів все-таки і з робленою жвавістю опові-
дав щось. Вона иноді поглядала на нього, криво,
з натугою усміхалася, коли він сміявся, і по-
чувала, як нудьга все більше та більше скоує
їй груди.

«Чи піде ж коли він, боже мій!»—думалось
їй. А гость, як буває завше, чим більше почу-
вав себе ніяково, тим більше хотів скинути
це з себе і ще більше заплутувався.

Раптом зачувся тихий стук у стіні. Людмила
й студент зразу озирнулись і мовчки стали
слухати. Стук повторився голосніше й твер-
діше.

— Стукають!—для чогось шепотом промовив
студент і питаюче подивився на неї. Людмила
трохи зблідла, потім почервоніла й раптово
встала. Встав і гость.

— Це до мене,—нарешті промовила вона
якось здавлено і з одчаєм подивилась на нього.
А він, ніби зрозумівши, хутко кинувся до
своїї шинелі й, поспішаючи, став одягатись,
промовляючи:

— Я не буду перешкоджати вам... Я колись
другим разом...

І видно було, що й сам радий був стукові.
Людмила нічого не сказала й нетерпляче тільки
дивилась на нього, прислухаючись иноді й схви-
льовано дихаючи.

Коли гость одяг шинель, вона раптом, зга-
давши щось, хутко вийшла в сіни, хапаючись

одімкнула двері і, прошепотівши в них: «Сховайтесь нагору!», знов зачинила їх і повернулась до кімнати. Гость уже одяг калоші і, тримаючи картуза в руках, поспішно протягнув їй руку. Людмила потрясла її і, щось говорячи, знов одімкнула двері на сходи й випустила його. Студент вискочив, пильно озирнувся, але не зобачивши нікого, мов знов зрозумів щось, підняв з якимсь бурмотанням картуза й хутко збіг униз. Людмила зосталась сама. Коли грюкнули внизу вхідні двері, вона хутко підійшла до сходів, що йшли на третій поверх, і прошепотіла.

— Максиме! Максиме!

Зараз же зачулась якась важка хода і на сходах почала спускатись якась постать в світлі, чоботах і високій чорній шапці.

— Скоріше, скоріше!..

Постать ще важче застукала чобітьми і хутко пішла за Людмилою.

— Бо-о-же! Який він!..—радісно дивилась вона на нього, озираючи з ніг до голови й тримаючи за руку. А Максим ясно й щасливо дивився на неї і не соромився, не м'яв ніяково шапки у руках і навіть не звертав уваги, що з грубих чобіт його потрохи стікала вода на чисту підлогу й залишала брудні, чорні сліди. Лице його знов пашіло здоров'ям, енергією і якоюсь гордою поважністю.

— Та чого ж ми стоїмо тут?—схаменулась Людмила,—йдіть ближче... Я хочу роздивитись на вас.

Максим почовгав за нею і так же мовчки, але трохи засоромившись, зупинився біля стола й подивився на неї.

— Ах ви ж хороший!—не витримала вона

й ласкаво повела рукою по щоці йому. Максимові стало якось тепло-тепло від цього й невимовно радісно.

А правда, добре мені?—щасливо засміявся він, подивившись на свиту й на чоботи.

— Страшенно добре!—скрикнула вона.— Страшенно добре! І, видно, все добре, га?.. Все, правда?..

— Все,—усміхнувся він, але зараз же зробився серйозним і з діловим, стурбованим видом, мов згадавши щось, заговорив:

— Тільки я, добродійко, не був у Кам'янці... Тільки в Самійлівці...

— Чого ж то?

— Так... Бо прийшлося все роздати в Самійлівці... Страшенно мало дали... Що ж там?.. Двадцять книжечок і сотня прокламацій. Так же не можна... Коли ми зібрались у Василя, так там і сотні книжок мало б було. Ах, які вони, знаєте, всі такі простодушні!—вмить захоплено перебив він свій діловий тон.—Усі такі, знаєте... Мене дивує більше всього те, що такі, знаєте, старики, а так слухають мене... А жаль їх!.. Тільки говорять, що я якось кумедно говорю по-мужицьки. Хіба я так погано говорю ще по-українськи?..

— А ви думали, що добре?

— Авжеж!.. І, знаєте, що я вам скажу! Якби я не вмів говорити по-українськи, вони і не прийняли б мене... Вони й так, знаєте, косо дивились, що я був одягнений в «панське». Хм... я в «панське»!.. Уже заклав цілий гурток... Обіцяють збиратися й читати... А прокламації, знаєте, так подобались, що аж плакали многі... їй-богу... і я, знаєте, так якось... Теж трохи не заплакав...

— Та ну?—засміялась ласкаво Людмила й промінчастими, тихими очима мов голубила його.

— Їй-богу! Ну, та що!.. Хіба це погано... А грошей я мало розтратив... Два рублі і п'ятнадцять копійок... Треба, знаєте, ще літератури й прокламацій... У них там була якась література, та вони кажуть, що не розуміють. Мабуть ес-ерів, бо один парубок щось говорив мені... Я розібрав, що ніби то «19 февраля»... Щось таке... Погано, що ес-ери по-російськи пишуть. Тут на Україні... А, знаєте, який один розумний був!... Він уже перше десь читав «Дядька Дмитра». Хоче, знаєте, везти своїм родичам... Ах, знаєте, скільки там роботи!.. Я тепер тільки там буду... Там на вік мені буде роботи... Ви мені давайте літературу, а я буду возить... Вони вже й адрес мені надавали... В чотирьох селах уже єсть наші люди...

— А в Петербург?—кинула лукаво Людмила.

— Ет!.. Там краще!.. Що Петербург!.. Тільки більше треба літератури... Що ж тут? Зразу розібрали... Я не хотів давати всього, так аж просили... кормили мене, знаєте, і одержу дали. «Ми, кажуть, і грошей дамо, тільки давайте нам таких книжок».

— Ну, ви вже переборщуєте, здається,— усміхнулась Людмила.

— Ні! Їй-богу, ні!—палко скрикнув він.— Що ж мені?!.. Їй-богу, правда!..

— І ні один не подивився косо на книжки?

— Ні!—твердо тріпнув він головою, але зараз же, ніби згадавши щось, тихіше додав.

— Був один... Але ж, що там!.. Каже, що проти бога гріх іти, як бог дав, так нам і буде.

— Ага, вже один...

— Ну, то що!... Я його, здається, уговорив... Ну, то що!... А хіба нам кого потрібно пропагандірувати? Якби всі розуміли, так і пропагандірувати не треба! Авжеж!—радісно скрикнув він, очевидячки задоволений знайденим виходом і сміливо подивився на неї. Людмила нічого не сказала.

Максим замовк, потім зразу стрепенувся й став вставати.

— Кудаж ви?—злякалась Людмила.

— А як же!—здивувався він.—Я ж сьогодні й назад... Я тільки літератури. А потім, я хочу у вас попрохати,—трохи другим тоном додав він,—для себе... щось... Тепер я маю багато часу і хочу читати... Я, знаєте, хочу тепер все знати, як студенти... Тепер це треба...

— Та сьогодні таки й назад?—тихо, не дивлячись на нього, серйозно спитала Людмила.

— Сьогодні, сьогодні... Бо я обіцяв, що зранку прийду знов у Самійлівку і зараз же поїдемо з Василем до його родичів...

— А яких же вам книжок... для вас?

— Яких?... Я, знаєте, хотів би хорошу якусь політичну економію. І щоб, знаєте, по-українському... Я вже читав деякі... А тепер якби хорошу... А потім якби щось по аграрному питанню.

— Добре...—Якось сухо й рівно промовила Людмила, не встаючи і дивлячись кудись у куток.

— Потім може є щось із нелегального.

— Добре...

Людмила трохи помовчала.

— А може б ви завтра поїхали?...—раптом тихо кинула вона.—А сьогодні б посиділи у мене. Може ж більше не побачимося...—криво

якось усміхнулась вона й подивилась на нього.
— Арештують... А я хотіла б з вами посидіти...
Ви ж мій ученик...

— Арештують?—прошепотів він злякано.

— Певно... Всіх беруть... А за мною вже давно шпиги ходять... Зостанетесь?..

— Чого ж? Я останусь... Тільки той... Василь, знаєте... Я останусь...

Людмила подивилась на нього, зустрілась з його стурбованим поглядом, зідхнула й рішуче встала.

— Ні! Ідьте сьогодні!.. — промовила вона якось сухо й почала шукати щось між книжками.

— Ось вам... Ось ще... Прочитайте, як хочете!—не обертаючись, протягнула вона якісь книжки і, покопавшись ще трохи, тихо одійшла і знов сіла на стілець. Максим обережно засунув книжки за пазуху, пом'явся трохи на місці й несміло промовив:

— Я вже йду, добродійко... Боюсь спізнитись... А ще треба зайти за літературу.

Людмила стрепенулась і, якось нервово й серйозно попрощавшись, випустила його на сходи.

В ту ж таки ніч Людмилу заарештували. Коли вже жандарський офіцер перетрусив усе в кімнаті, не знайшовши нічого «преступного» (що й записав у протокол), коли вже Людмила спокійно й поважно з виду, тільки дуже серйозна й бліда, зав'язувала подушку й білизну, один з жандарів нахилився над підлогою й став на щось пильно роздивлятися.

— Що там?—спитав офіцер.

— Сліди якісь, ваше благородіє!.. підвів трохи зчервонілу голову жандар...— Ніби мужицькі...

Людмила хутко озирнулась. Офіцер піймав це й раптово спитав її.

— А в якій годині вийшов від вас цей мужик?..

— Який мужик!—холодно й вороже скинула вона на нього очима.

— Цей, що був у вас...—трохи змішався офіцер.

— Ніяких мужиків у мене не було!—зі зневагою кинула вона і знов стала зав'язувати.

— Хм...—здвигнув плечим офіцер і почав записувати:

«На підлозі кімнати помітні були сліди великих, мужицьких чобіт з підковами. Арештована одмовлялась і не хотіла вияснити причини слідів».

— Прошу підписатися! — скінчивши звернувся він до неї. Людмила спокійно підійшла, згорда взяла перо в руки і, прочитавши додаток, усміхнулась і підписалась.

А гарне, трохи сухе лице її мов на хвилину засвітилось проміннями й наче говорило:

«Пізно! Він уже там!»

„САЛДАТИКИ!!“

„Салдатики!!“

Малюнок із селянських розрухів.

Ранок, сірий, холодний, мартовський ранок. Хмари темним, густим димом нависли над селом і незграбними величезними клубками низько повзуть кудись далеко-далеко. Січе пронизуватий, тонкий дощик і сріблястим порохом покриває і хати, і землю, і жовто-зелену травичку, що з'явилась з-під снігу.

В кінці вигону села, на самій дорозі стоїть велика валка селян і чогось чекає. Худі, бліді лиця їх похмурі і болісно сердиті, очі дивляться кудись у поле за невеличкий лісок, де ховається шлях із села. А з села то по одинці, то купками, все підходять люди: чоловіки, діти, баби, навіть старі діди. Підходячи, дивляться на лісок і похмуро питають:

— Нема ще?

— Нема. Щоб їх і до віку не було.

Стоять більше мовчки, перекидаючись короткими словами, та іноді тихо заплаче яка баба. Але її зараз же зупиняють, суворо заспокоюючи.

— Каже-ж тобі дядько Явтух, що нічого не буде... Годі...

— «Не буде».... А як стрілятимуть? Он як у Кавунівці...

— Ет!.. Мовчи краще!.. І без твого плачу тут... гірко... Стрілятимуть, то й стрілятимуть... Однак з голоду здохла-б.

— Дітки-ж у мене...

— І дітки повитягувались би...

В валці тихо розступаються і до баби підходить невеличкий, сухенький чоловік в рудій рідкій свиті.

— Плаче? Боїться?—повертається він до всіх, ледве-ледве усміхаючись доброю, ясною усмішкою.

— Стрілятимуть, каже...—одповідає хтось похмуро і твердо.

— Хм...—не кидаючи усмішки, дивиться чоловік на бабу твердим, ясним поглядом.

— У Кавунівці трьох убили,—знов схлипує баба, дивлячись кудись убік червоними, заплаканими очима і видно, як чисті сльози котяться по глибоких зморшках худого, негарного лица і падають на подрану свиту.

— Не бійсь, Ярино, не стрілятимуть,—тихо і не усміхаючись уже, говорить Явтух і щось таке тверде, ненарушимо ніби світиться на його маленькому гостренькому лиці, що не тільки бабі, а й усім стає якось легше і, здається, що й справді не стрілятимуть.

Балачки стихають, потім знов десь виривається гіркий, неупинний плач, повний муки і страху перед тим, кого тут чекають, які мають стріляти. І знов Явтух іде туди, знов чується його твердо-спокійний голос, і знов на якийсь час стихають і плачі, і балачки; тільки чути, як десь на селі вие голодна собака, мов прорікаючи щось страшне, холодне, тяжке.

Але ні плачі ці, ні цей понурий, мокрий ранок не можуть зігнати з Явтухового лица того спокою й твердої віри, що світиться в маненьких сіреньких очах. І всі вірять, хочуть вірити йому. І ніхто вже не дивується тому, ніхто не питається, як то так сталося, що цей Явтух, якого мало навіть і примічали в селі, тепер мов староста або старшина між ними.

А сталося це якось зовсім несподівано. До вчорашнього дня жило собі село, як і перше: голодали, боліли, умирали; хіба що відзначалося тепер тим, що стали ходити якісь чутки між селянами, ніби скрізь встають мужики на панів і одбирають собі їхню землю. Але тільки й того; говорити, говорили, а щоб самим зробити—чогось не робили, а як ходили до пана Партнера в економію на роботу за 10 копійок у день, так і тепер поневірялись: їли в тиждень раз якесь варево із самої води та двох-трьох картоплинок чоловік на п'ять, ховали мертвих десятками на день та про себе з ненавистю лаяли і Партнера, і земського начальника, навіть самих себе.

Аж ось одного дня з'явилися на селі мало не коло кожної хати якісь бумажки, невідомо ким підкинені. Стали селяни читати їх, і хоча добре не розібрали усього, але зрозуміли, що то про них там написано, про той голод, яким вони моряться тепер, про панів, що обдирають мужиків, про царя, що гуляє та п'є за мужицькі гроші, про попів, що задурюють голови. Село мов прокинулось. З якоюсь дикою ненавистю і злістю закипіли балачки по хатах, з якимсь невідомим досі гострим боєм стали згадуватись тепер всі муки і здирства Партнера. І хоч

ходили тепер до цього німця за ті ж таки 10 копійок, але не було вже тої покірливості і боязкого підлизування, з яким уперед кожний випрохував у нього роботи; суворо і похмуро робили вони на його, ніби чогось чекаючи.

Прочитав таку бумажку і Явтух. Прочитав раз, прочитав удруге і дуже замислився. Тихо він ходив по селу перше, мало хто чув від його якоїсь довгої розмови, а тепер ще більше затих, щось думаючи, твердо склавши тонкі свої губи і дивлячись кудись далеко ясними невеличкими очима. Так думав він щось днів зо три. Потім одного ранку пішов до старости, побалакав з ним, а на другий день соцькі вже заходили до кожної хати і скликали всіх до волости на сход.

— Чого то?—питали здивовані люди.

— Там узнаете,—знехотя кидали соцькі і йшли далі.

На другий день мало не все село зішлося перед волостю і, гулко розмовляючи, чекало старости і писаря. Староста—чорний, незграбний чолов'яга вийшов, щось бовкнув до селян і зараз же одійшов убік, уступаючи місце Явтухові, що стояв позаду і мов тільки й чекав цього. Явтух вийшов наперед, тихо підняв картуза до громади і знов щільно насунув його на своє рідке русяве волосся. Бліде, зморене холодом і тяжкою роботою лице його було гостро-спокійне і тверде; тільки невеличка борідка часами здригувалась та з грудей виходило довге задержане зідхання. Він голосно і дзвінко почав говорити. Спершу путався в словах (хоча не соромився цього), запинався, але чим далі то більше і більше розходився і, мов одрубуючи кожне слово, бив ними по

серцях громадян, що як зачаровані слухали його.

— Правду! Правду тут написав хтось до нас у цих бумажках,—дзвенів його голос над похиленими головами.—Обкрадають нас... Грабують... А ми робимо... мовчимо. Хто за нас заступається?.. Цар? А де ж він?.. А чому ж він нічого не одказав нам, як ми просили, щоб нам земство видало з казни хліба?.. Нема... А де ж ті гроші, що ми даємо що-року?.. Нас, як собак, скрізь женуть... «Іди, кажуть, мужик!» А хто робить, як не мужик!.. Та й мовчати?.. Годі!... Он кавунівці пішли до свого пана, забрали хліб... І нам треба йти... Треба, люди! Бо подохнемо все-одно... І всім треба... Треба неправду вигнати... Скрізь тепер неправда... І ми неправду робимо. Не по правді й ми живемо! Сказано: «в поті лица їж хліб»... Хто так не робить—не по правді робить. І хто помагає цьому—і той не по правді робить. А ми підсобляємо панам робити неправду... Ми робимо за них, а вони тільки їдять та п'ють за нас... Неправду і ми робимо... І скрізь так! Скрізь мужики роблять неправду цю... За це й терплять... За що, кажуть, бог карає мужиків? Хіба ж вони, як ті пани, живуть, не працюючи, не заробляють потом гірким шматок хліба? Мало того! По-дурному заробляють, по-дурному й мають. Неправду роблять, неправду й мають. Коли не буде мужик робити на пана, не буде й неправди, гріха робити. А доки робитиме, доти й горюватиме... От так!.. Треба вбити неправду, тоді й усім легко буде... Треба, щоб робили на святій землі, як повелено було: «в поті лица їж хліб». Правду написано в бумажках;

те що... як там сказано... Що той... що той має право на землю, хто робить на ній!.. О!.. Ми робимо—наша й земля... Кавунівці догадалися і беруть... І нам треба одібрати у пана землю... Треба неправду вбити... Та й не у одного Партнера... Не тільки у нашого пана, а у всіх... Бо що ж нам того, що ми заберем у свого, а неправда та житиме круг нас... Щоб ніде не було неправди, щоб ніде не було панів!.. О!.. Треба йти до всіх панів і у всіх одбирати. Хай роблять у поті лица... З свого села треба йти у всі села... У Хведорку, у Білі Берези, у... Скрізь, скрізь.. Тоді тільки не буде неправди... Тоді і сами гріха не матимемо. От що я хотів казати, люди!

Явтух замовк. Хвилину всі стояли мовчки, мов ще чекаючи, потім раптом заговорили всі разом, товплячися біля Явтуха, перегукуючи один одного, сварячись комусь кулаками, лаючись і подекуди навіть плачучи...

Довго гомоніли. А ввечері з'їхалися біля Явтухової хати і тихо посунули по темній вулиці довгою низкою повозок.

На передньому возі їхав Явтух з Миколою, високим гарним парубком, і пильно дивився вперед. Було темно і нагорі в економії, і внизу у селі; тільки тав і там жовтіли в білих стінах невеличкі віконця та сунули небом чорні та понурі хмари.

Біля воріт уже чекала їх челядь, яку поставив Партнер, якось узнавши про сход.

— Хто їде?—гукнув хтось біля воріт, коли Явтух зупинив коней.

— Свої.

— Хто свої?

— До пана.

— По віщо?

— По той хліб, що нашими руками склав у своїх клунях. Одчиняй, Іване!—спокійно скінчив Явтух.

— Ваш хліб? Ваш хліб?..—раптом скажено вискочив з-за воріт сам Партнер, що, не покладаючися на челядь, сам став берегти економію.—Ах ти ж, злодію! Вон звідци (погана лайка)! Вон, щоб вашого і духу не було біля моїх воріт! Я вам покажу ваш хліб.

— Оступися, чоловіче добрий,—спокійно затремтів Явтухів голос,—бо переїду! Н-но.

Коні рушили.

— Іване!... Бий їх!.. Бий по конях!.. Не жалій!..

І не скінчив: якісь руки тісно вхопили його ззаду, боляче зім'яли всього і наче дитину однесли до покоїв.

— Ховайтеся у хату та краще мовчіть,—ставляючи його біля ганку, промовив тихо Іван і пішов за возами, що сунули вже до амбарів.

Партнера мов пришибло. Він справді сховався в покої і тихо сів на якийсь стілець, нічого не чуючи. Довго він так сидів, не слухаючи і відповідаючи якоюсь нісенітницею на слова і питання переляканої жінки та дітей; довго щось думав, потім встав, одягся, як у дорогу й вийшов у двір. Там було тихо і темно, як у могилі, тільки біля амбарів вешталися люди і видно було при світлі засвічених лихтарів, як вони щось носили на плечах до своїх возів. Постоявши трохи, Партнер рушив до стайні, засідлав коня, сів і потихеньку виїхав. Поминувши вози, він раптом повернувся і закричав на весь двір:

— Прощайте! .. Хутко побачимось.

— Хто-то?—спершу не пізнав дехто з селян його голосу.

— Партнер!

— Ей, ви! Мурляки!.. Чуєте? Хутко побачимось, бо вранці салдатськими пулями будеме ділитися!..

— Проїжджай, проїжджай!—гукнув Іван.— Та богові дякуй, що живий їдеш. Німець чортів.

— Прощайте! Побачимось ще!—ще раз долетів голос Партнера, змішаний зі стуком копит і в дворі знов стало тихо.

Ділили до півночі. Потім так само тихо і по-важно виїхали і кожний повертав додому, промовляючи:

— Добра-ніч... Спасибі...

— Собі дякуй!—одповідав за всіх Явтух і кожному додавав:

— Завтра-ж не забувайте у Білі Берези... До пана Саминського...

— А як же!..

Весело запалали печі по хатах; весело, радісно уперше за три-чотири місяці снідали селяни тою ніччю. Поснідали й поснули. Але не вспіло ще на дворі добре посіріти, як до Явтуха прийшов Іван і, поздоровкавшись, суворо промовив;

— Салдати йдуть.

— Хто? Які салдати?—не зрозумів спершу Явтух, але зараз же догадався і також понуро додав:

— Звідки знаєш?

— Вернувся німець. Жінка і паничі сами ріжуть курей... Обід готувлять охвицерові, що йде з салдатами з города... Стара Явдоха казала. Вранці й будуть.

— Скликай людей на вигон!

І от вони сходяться тепер і чекають салдатів. Явтух ходить від купки до купки, од чоловіка до чоловіка й підбадьорює.

— Та не стрілятимуть же вони!—аж скрикував він, трохи нетерпляче, коли хто не вірив або сумно хитав головою.—Не можуть вони стріляти! За віщо ж? За правду? Та й хто-ж стрілятиме? Наші ж, ті ж таки мужики... Подумайте ж сами...

— А в Кавунівці убили-ж трьох?

— Ет! Ви з тою Кавунівкою! Убили, бо... не знали?

— Як то не знали? Аджеж бачили, кого стріляли?

— Бачили! Та тільки й того, що бачили! Ніхто їм не розказав нічого, не довів, чого і як забрали хліб... То й мусіли стріляти. Хіба салдат той знає? Хіба він бачить, що не по правді стріляє? Розказати треба... Треба сказати, на кого вони руку підіймають... На своїх же? На батьків, на братів... Бога ж побійтесь, як же вони стрілятимуть? Ні-за-що не стрілятимуть!

— Дядьку Явтуше!—раптом вмішується до балачки Микола:—А як тее... як стрілятимуть, то тікати, чи битися з ними?

— Хм... Як стрілятимуть... Не можуть вони стріляти! Це ж як божий день... Хіба ж ми злодії, чи розбишаки які?

— Я буду битися! Все одно!—постановляє Микола суворо. Балачка переривається і всі ще пильніше починають дивитися на смужку ліса.

— Ідуть!—раптом зразу виривається шепотом у багатьох і наче хвиля розкочується по

валці й ніби пронизує всіх холодним щемлінням десь далеко у серці. Розмови стихають і всі напружено дивляться на щось сіре і довге, що повзе з-за лісу по чорному з'ораному полю. Бліді лица поблідли ще більше, засвітилися мукою; груди важко, глибоко зідхають, мов на всіх навалилася якась непосильна вага.

А сіре повзло та повзло, мов велика гадюка, то скручуючися по дорозі, то розтягуючися у довгу, рівну низку.

— З ружжями!—тихо промовив хтось. Всі заворушилися; десь захлипала жінка, запищала дитина, але їх зразу спинили й всі знов наче покам'яніли, очей не зводячи з гадюки, над якою справді можна вже було розгледіти рівну гостру щетину з рушниць.

— А-о-о-!—зачулась ще здалека якась команда офіцера, що їхав поруч з гадюкою на коні, то випереджаючи її, то знов зупиняючися й озираючи всіх.

Селяни знов заворушилися, почувши різкий той крик, і ще більше зблідли. Позаду хтось молився, хтось знов тихо-тихо захлипав, але їх уже не спиняли. Всі не спускали очей з сірої гадюки, що вже переверталася помалу у рівний живий сірий тин людей. Цей тин ішов рівно, прямо, гулко ступаючи сотнею ніг по калюжах і, здавалося, нічого не бачив і не чув перед собою крім свого офіцера.

Ось ближче і ближче... Ось можна вже розглядіти, скільки їх, можна вже бачити, що то не вороний, а буланый кінь під офіцером, навіть видно, як повертає цей офіцер голову до тину і щось говорить до нього. Ще ближче... Зовсім близько. Видно червоні, заляпані грязюкою лица, видно жовте, безвусе, прищу-

вате обличчя білявенького офіцера в сивій шинелі, чути дружнє шльопання ніг по грязюці.

— Пол-рота-а стой!—вмить хрипло виривається з горла офіцера.

Тин як прикіпає; тільки щетина, майнувши ще раз над головами, ховається між сірими шинелями.

Офіцер кинув оком на мовчазну валку селян і, скочивши з коня, тикнув повод якомусь салдатику, що зараз же підбіг до нього.

— Оправіться!—буркнув офіцер до салдат. Ті зразу заворушилися, засякали носами, закашляли, загомоніли, не спускаючи пильного погляду з нерівної різнокольорової похиленої валки селян.

— Ну!!—повертаючися до цих, промовив звисока офіцер.—Ви чого тут зібрались?

Селяни мовчали.

— Ну?—піднімаючи голос, гукнув офіцер.—Я кого спрашиваю? Чого здесь зібрались? Ограбили, а тепер просіть вишлі?

— Ми нікого не грабили,—глухо, але спокійно обізвався хтось із валки.

— Что?.. Кто там говорит, выйди вперёд!

Із валки поважно виступив Явтух і став попереду, ступнів на п'ять не доходячи до салдатів.

— Что говоришь?

— Я кажу, що ми нікого не грабували... Ми не злодії і не грабителі.

— Вот ка-ак!—злісно-насмішкувато протягнув офіцер.—Так чого же ви вишли сюда?

— Ми вийшли, щоб спитати вас, чого ви идете у наше село?..

— Что-о?.. Ах ти ж морда хохлацкая!.. Посмотрите на него. Да ты знаешь, морда ты ета-

кая, що я тебе за етот вопрос до смерті за-секу!.. Марш в деревню і щоб я ні одной вашей рожі не видел, пока не позову!..

— Ми собі підем,—спокійно знов почав Явтух.—От ви скажіть, чого ви йдете до нас... Ми...

— Малчать!—вмить скажено заверещав офіцерик.—Марш в деревню!.. Пол-рота! Смірно...—Салдати витягнулися. Селяни заворушилися.—В деревню, мерзавци! Я вам покажу, чого ми пішли...

— Ми не підемо в деревню!—глухо промовив Явтух, не ворущачися.—Нема вам чого нам показувати... Нема защо нам показувати... Салдатики!—вмить підняв він голос і ступив трохи вперед.—Невже ж ви піднімете на нас руку? Невже ж...

— Малчать!..—несамовито-люто перебив його офіцерик, почервонівши, як жар.—Пол-рота! Смірно! Рразойдісь... тебе говорю!..

— Салдатики!.. Не слухайте його!..—ще голосніше задзвенів Явтухів голос.—Послухайте мене!.. Послухайте нас! Ви ж не знаєте, за що ви нас стрілять хочете... За правду!.. За святу правду! Ми ж не грабили...

— Рразойдісь, говорю!..—перелякано і злісно закричав офіцер, бачачи, як салдати почали ворухитися і передивлятися між собою, пильно слухаючи Явтуха.

— Ррота! Слушай!.. Рразойдісь, говорю, іначе я вас перестреляю, как собак!

— Не слухайте, люди, не слухайте!—хапаючись і простягаючи вперед руки, мов бажаючи спинити їх, закричав Явтух, а всі селяни, мов і собі вкладаючи всю душу в його слова, напружено, жадно слухали і навіть потроху посовувалися за ним.

— Ми не грабили!.. Ми ж з голоду вми-
рали!.. Ми ж самі заробили той хліб, що
забрали!.. Послухайте!.. Хіба ж ви забули?
У вас же є батьки, матері!.. Ми ж ваші батьки,
ви ж такі, як ми...

Салдати почали ще більше ворухитися і стур-
бовано передивлятися між собою, щось навіть
шепочучи. Офіцерик з червоного зразу зро-
бився білий, як крейда і для чогось став витя-
гати дрижачими руками шаблю, яка, як на
те, не виймалася.

— Не слухайте ж, не слухайте його!—аж
розкочувався повний муки, надії й страху
Явтухів голос:—Киньте ружжя! Ми ж не ба-
жаємо вам зла. Ви ж не можете зробити такий
страшний гріх!

— Рразойдісь!—вихопивши нарешті шаблю
і виставивши її наперед, закричав офіцер.—
Последній раз говорю: рразойдісь... Стрелять
буду!

— Не стріляйте, не стріляйте, не слухайте
його!

— Рота! Слушай!

— Не слухайте, не слухайте!..

Солдати, зачувши команду, зразу стихли
і насторожилися.

— Салдатики!..—викрикнув Явтух з таким
болем, з таким одчаєм, що в валці мов проки-
нулися всі, а салдати аж здригнулися разом
і похмуро глянули на офіцера. Серед селян
зразу піднявся плач, крики, стогнання. Офіцер
ще більше зблід і навіть на хвилину зупи-
нився, боячись командувати, але зараз же scho-
пився і диким якимсь голосом закричав:

— Слуша-ай! Прямо по мішеням... Пальба-а
ротою!..

Салдати, як машини, разом підкинули рушниці і виставили їх проти селян. В валці аж ухнуло і дехто навіть кинувся назад, але більшість, твердо стояла і ненависно, злісно дивилася прямо перед себе, навіть не ворухачись...

— Стійте, стійте!—аж хитнувся Явтух.— Вислухайте тільки, Вислухайте!.. Тоді ви й сами не стрілятимете! Вислухайте, рідні... Пустіть ружжя!.. Тільки ж вислухайте... Тоді хоч стріляйте... Ви ж нічого не знаєте... Він не хоче, щоб я вам сказав, він боїться... Бачите, він боїться...

Між салдатиками наче пройшло щось, рушниці почали несміло хилитися, хтось важко з них зідхнув, а з задніх рядів почулося:

— Треба вислухати! Хай говорять!

Офіцера мов опарило. Він весь аж дрижачи, повернувся до роти і хриплим, переляканим голосом закричав:

— Молчать!.. Застрелю! Смирно!..

Але салдатики вже почали ворухитися, хоча передні ряди й закам'яніли.

— Бачите, бачите, як він боїться, щоб ви не слухали! Слухайте, браття, слухайте!..

— Пол-ррота! Слуша-ай!—заверещав несамовито офіцер. І не пам'ятаючи себе, скомадував:

— Плі!

Але з заднього ряду зараз-же хтось разом з ним крикнув:

— Не стріляй, братця!

Червоні обличчя салдатів пожовтіли, рушниці задрижали в руках, але ніхто не вистрілив, тільки ззаду почулося:

— Хай уперед мужик скаже!

Офіцер мов збожеволів. Він з скаженим хрипом, бризкаючи піною, що виступала у кутках його вуст, вкинувся до якогось салдатика, щось захрипів до нього, зашарпав за рушницю, потім круто повернувся, озирнувся як застуканий звір і, підскачівши до Явтуха, зо всього розмаху рубнув його шаблею. Знов у валці ухнуло і розкотилося страшним словом: «Явтуха зарубав!» Але не вспів офіцер озирнутись, як з валки з піднятою ломакою, з блискучими очима вискочив Микола і, щось беззв'язно ревучи, з свистом спустив її на голову офіцерові. Зачувся тріск, мов щось розбилося, і офіцер, захитавшись, упав на мокру дорогу.

Коли селяни й салдати збіглися до Явтуха та офіцера, обидва вже були мертві.

Явтух правду сказав: салдати не стріляли. Мирно й сумно побалакавши з селянами, вони тихо рушили назад, несучи за собою тіло убитого начальника. А в другий бік верталися селяни з другим мертвим начальником—Явтухом.

С У Д

ВУС

С у д

Неділя. Був дощ і на дворі ще не зовсім вияснилось. Над умитим садом стоїть туман і сірим порохом сідає на зимну, подекуди полиняну, залізну покрівлю панського будинку, Село також у тумані, але з гори видно, як сонце прудко біжить десь із поля, золотить баню церкви, мина чорногуза, що стоїть на клуні, і пливучи по хатах, наближається до економії.

Земський начальник Михайло Денисович Самоцвіт, вигодований, опецькуватий чолов'яга з підстриженими, мов стріха, чорними вусами й розтопірченими вухами, що дуже нагадують лихтарі біля брички, вийшов із душних покоїв надвір і поволі ходить собі біля ганку, балакаючи з гостем.

Гість—молодий, високий панок із блідим, млявим лицем і з жовтяками під очима, приїхав позичити жатку, але Самоцвіт послав прикажчика на село й видати її нема кому. Ходять і чекають, балакаючи.

Гостю, очевидячки, нудно й ніколи, але він покірливо ступає поруч хазяїна, криво, навпаки усміхається й хитає головою, коли треба й не треба. На ньому солом'яний, сіренький капелюшок, штанці на випуск, ковнірчики й

синенький, коротенький піджачок. Кешені у цьому піджачку пошиті так високо, що панок, як закладе туди руки, то так і нагадає зараз тих коників із піднятими ніжками, що стрикотять і стрибають по стерні.

Шпориш, що густо поріс біля ганку, мокрий від дощу й росить ноги, але гість мовчки слухає та іноді тільки дивиться з ненавистю на кінчик сірого вуха й носа, що ніби виглядають до нього з-під начальницького дворянського картуза з червоним шнурочком.

— Да-а! Погода ловка, їй-богу ловка, молодой человек!—раптом зупиняється Самоцвіт і, широко потягнувши в себе дух, мовчки усміхається до гостя.

«Молодой человек» також зупиняється, усміхається для чогось навкруги, мов провіряючи, чи справді «погода ловка».

— Д-д-а,—мимрить він.—Хорошо... Вот только на счет жаткі я хотел би вас попросить, может быть без приказчика как-нибудь.

— А, боже мій, молодой человек!—з веселим нетерпінням скрикує Самоцвіт.—Сказав же вам, що дам...

— Да, но там может быть что-нибудь поправить...

— Молодий человек! Коли я даю жатку, значить, там нема чого поправлять... Я тільки через те зараз не пускаю її в ход, що маю косарів. Це машини трошки кращі... Не зламається й не спортиться... То, голубе мій сивенький, ерунда, що кажуть, ніби жаткою лучче. Плюньте! Косарі жатки! Та я й умиратиму, а жатки не пушу в ход... Зогний вона собі там... А ви боїтесь, що не дам... Прийде прикажчик... і дасть. Я його послав тут за одним чоловічком

і в волость за бумагами одними... От, кзтаті, подивитесь на мій суд... О... І поїдете собі з жаткою. А то «без приказчика»... Не горить же у вас?

— Нет, но...

— Ну, то й шабаш!...

«Молодий человек» ніяко всміхається й рушає за земським начальником, силкуючись ступати, де поменше шпоришу.

І знов ходять. Сонце вже перебігло став і зразу наче випірнує з саду. В один мент стає ясно й душно. Земський начальник кректить, пильно витирає хусткою піт, прохаючи вибачення, скидає з себе кітеля й лишається в одній сорочці.

— Ви не той... не обижайтесь, молодой человек, що я з вами так по-простому... І вообще ви не той... Не обижайтесь... Я от по-простому, по-малоросійському говорю з вами... Хохол, малорос сам... Та ви й сами, здається, трошки з наших?..

— Да, так... То есть, я собственно,—злегка червоніючи, мішається гість:—с одной стороны малорос, но моя мать...

— Да-да,—перебиває його земський начальник, смаковито потираючи себе долонями по розхристаних грудях.—Ваша фамілія саме така, малоросійська... «Дуринда»—це чисто наша хохлацька... Положим, ви кажете «Дурінда» на французький манір, ну та то... чепуха!

«Дуринда» нічого не одмовляє, тільки червоніє ще більше й дивиться собі під ноги. Самоцвіт також змовкає і з любов'ю засовує руки під пахви і злегка б'є себе під сорочкою.

Ради празника в дворі людей не видно, тільки біля кухні стоїть Дуриндів «буланень-

кий», запряжений в бігунки, а біля нього кучер Гаврасим, Самоцвітів кучер і рябий Спиридон. Вони ходять біля бігунків, піднімають їх за колеса, тикають у боки «буланенького», потім для чогось ляскають його долонями по клубі і всі весело сміються. «Буланенький» пряде вухами, крутить хвостом, але мабуть і йому весело.

— Да, не люблять тепер простоти,—починає знов Самоцвіт, а Дуринда здригується й поверта до нього голову.—Все з викрутасами, по-новомодньому... А куди вони ці викрутаси? Нікуди! Тільки ж собі пакостять... От, хоч би взять з мужиками... Були, значить, ці полтавські бунти... Чого вони були, то вже кожний знає... Як нема чого їсти, то й святий забунтує... Це вже... що там!.. Ну, були, хай собі були... Побили, покарали й годі! Ні. Треба, щоб і в других губернях не було... Що ж для цього? Присилають от, скажем, хоч би мені бумагу: «В віду бивших безпорядков в Полтавской губернії... і так далее, рекомендується вашему високородію раз'яснить крестьянам ввереннаго вам уезда їх отношенія к помещикам і к тем неблагонамереним лицам, кої сії отношенія обостряют» і так далее. От ізвольте! Раз'яснить мужику, що таке «неблагонамеренния лица»... Спробуйте! «Неблагонамеренния лица, це такі люди, що... щ...» Та й замовкни краще, або скажи, що «неблагонамеренния лица» це такі лица, що хочуть зрівнять мужика з паном, що говорять не слухати начальства, що бунтують вас... «А чого ж їм нас бунтувать?» «А того, що думають, ніби вам погано живеться». «А так-так, спасибі їм, погано, погано... Правду кажуть, добрі

люди, дай боже здоровля». А ти тільки нагадай козі смерть, так і пішло: мужик тобі вже й до смерти не забуде, що йому погано живеться... І ти там уже хоч плюй йому в очі, а він усе буде казати на цих «неблагонамеренних»: «Добрі люди, дай боже здоровля»... Д-д-а!.. Раз'яснення!.. Ви думаєте, що це треба? От так саме, як мені зараз... трясця! Да! Ну, що ти йому раз'ясниш? Люби свого поміщика? А як же! Так мужик і полюбить. «А чого ж поміщик мене не любить?»—скаже він. Ну, що ти йому? От і роз'ясняй!.. А почни тільки роз'ясняти, так і вийде, що не «неблагонамерення ліца», а ти сам їх бунтуєш, їй-богу...

...От, я вам розкажу... Був у мене, знаєте, один приятель, земський начальник; положим, він і тепер єсть, тут у сусідньому уїзді. Дак з ним така історія вийшла. Доносять йому, знаєте, що в одному селі появилися оці бумажки, прокламації значить... Летить він туди. Приїжджає... «Подать мені бумажки!» Подають. «Зібрати усе село до волости!» Збирають. Діти, баби... словом, старе й мале... «Слухати усі сюди!» Всі настопирчують вуха... Читає... Прочитав, потім до них так грозно: «Ну, сукини сини, бачите, що ви читали?!» А вони: «Та бачимо, спасибі вам... Так добре прочитали, що як на долоні все. По-божому написано, справедливо...» «Як?! Та хіба я вам, сякі-розтакі ви сини, для чого читав, щоб ви хвалили?» «А для чого ж?»... Отут з ними й балакай! Отут ти йому й роз'ясни, що те, що по-їхньому написано по-божому, для начальства—по-чортячому. «Там же (каже, значить, мій приятель) говориться про те, що начальства слухати не треба, там же бунтують вас».

«А що ж, кажуть йому, як правда». «Як правда?! То ви й на царя возстанете?» «А що ж, кажуть, як все-одно помираєш. А чи так, чи сяк, а чорт один. Та краще ж за правду померти!» От тобі й роз'яснив! Бився, бився з ними, плюнувши та й поїхав...

— Ну, і що ж?..—зацікавлюється Дуринда.

— Ну, та й що ж! Оце недавно взяли та й змовились не йти до свого поміщика на роботу. «Хай, кажуть, платить не так, як він хоче, а як ми хочемо. Годі, кажуть, обдирати нас». От і роз'яснив. А не роз'ясняй він, вони б, може, й досі не знали, чого їм треба і як треба робити...

— Да, вот і у меня ето самое... Не хотят да і всьо...—задумливо якось бубонить Дуринда.—Давай їм по 20 копеек надбавки. Єслі б не жатка ваша, так хоть і в самом деле давай...

— Ну, от!—живо підхоплює Самоцвіт.—Це у вас, потім у другого, у третього. Та й роби з ними, що хочеш... А все роз'яснення... Ні, голубе сивенький, тепер не той час, тепер, брат, мужик не той... Тепер ти його тільки силою держи, та й то бійся... А роз'яснення—це смерть... Ти йому одне, а він тобі друге, ти йому кажи: «Бог велить слухать царя й начальство»; а він тобі: «А бог сказав, щоб рівні були». Ти йому: «Бог велів в поті чола хліб зароблять», а він тобі: «А бог велів усім робити, а чому ж пани нічого не роблять?» Та й мовчи йому, бо це сам бог говорив... Да, тепер не той час... Тепер мужика не обдуриш... Тепер він уже й сам більше тебе знає... Ви думаете... (тут земський начальник понижую трохи голоса й озирається) ви думаете, що той

царський маніфест на пользу пішов?.. Ви думаєте, що мужик справді повірив, що йому треба слухать своїх земських начальників та дивиться, як у пана є земля, а у нього нема? Кий чорт! Ще тільки гірше вийшло, бо до маніфесту вони все думали, що цар їм допоможе, а тепер бачать, що й цар за панами... Да!.. Ех, ви вже поверте мені... Служу я вже 10 год у земських начальниках, три рази мене били мужики, два рази палили, сам я за сотню, та де там,—тисячу мужицьких морд розбив... Знаю я вже їх, як свої п'ять пальців... і скажу я вам, що багато-багато, як ще з 10 год подержитися от так... А там!..

Земський начальник сумно підморгує, робить пальцями, ніби вбиває блоху, і змовкає. Дуринді робиться чогось сумно-сумно і страшенно жаль себе. Йому здається, що от приходять уже мужики, забирають у нього все й навіть Самоцвітову жатку, лають його й навіть Гаврасим, якому він дає завжди легкого тютюну, теж накидається на нього й жене його з землі і з економії.

— Єрунда!—усміхається він.—Нічого з того не буде...

— Що??—визвіряється Самоцвіт.—Не буде? Ви говорите, не буде?

— Не будет!—нерішуче усміхається знов Дуринда.

Самоцвіт робить раптом серйозну пику й твердо протягує йому руку.

— Об заклад!.. На тисячу рублів і в придачу мою жатку, коли через 10 год етого не будет! Хотите?..

Дуринда не рішається й щось бурмоче.

— Ага!—усміхається вже Самоцвіт.—Бої-

тєсь... Нєт, голубє сивєнький, що правда—то правда... Нє трєба мудрувєть, от що! Нє трєба політикувєть... «Роз'єснєть, пояснєть»... В морду! От і вєсє роз'єснєнє. По-мєєму... Нікакєх роз'єснєнєй!.. «Вєнувєть?» «Вєнувєть, вєшє блєгородє!» Р-раз, двє... Трєтєй раз в ухo і марш... І вєсь суд... А то тєгнуть їго, пєнькєютьсє з нємє... «вє» їмoу гoвoрєть... А мужєчвє тє сoбє в гoлoвє зєбєрєє... «Агє, думєє, мєнє бoєтьсє, зo мнoю цєрємонєтьсє»... Дє! От пoдєвєтєсь зєрєз нє мєй суд, як я рoз-пєрєвєлєюсє з нємє... Влєснє, суд скoрєй, прєвєй і спєрєдєлєвєй! От зєрєз прєйдє oдєн... мужєчoк... Кєнєлєйє, пєрвєй чoрт! Вжє двє рєзє зємєчєвєсь в тoмoу, щo зєвoдєть рoзгo-вoрє з мужєкємє прo пєнєв, прo зємлєю... тє прo вєсє тєкє... Прєйдє... «Вєнувєть?» «Вєну-вєть, вєшє вєсoкoрoдє!» (Вoнє вжє мєнє знєють.) Рєз, двє... трєтєй в ухo і марш! І нєкєкєх рoз'єснєнєй!.. І вєн знєє зє щo, і я знєю... А пoчнє я їмoу рoз'єснєть, тo вєн бєльшє вєнєє, нєж упєрєд знєв... Тє ї дрoгєм пoчнє рoзкєзувєть... А зє тє ж нє бєтємє, щo мoї слoвє рoзкєзувєтємє... Дє!.. І oт дєсєть гoд у цєм сєлє, є спєтєйтє кoгo, чє у мєнє бєлo кoлє, щoб вoнє устрєїлє якєсь свoю змoвє, щoб якєйсь бєнт бєв... Як у рєю!.. Тєпєр oт пo трєдцєть кoпєйoк у дєнь рoблєть мєнє!.. Пo трєдцєть кoпєйoк!.. А скєжє, ї пo дєсєть рoбєтємуть... Дє! І щє дєсєть гoд бєдє і нєчoгo нє бєдє! Oсь зєрєз прєйдє цєй Нєкoнoр, нєб'ю мордє і вєїм рoзгoвoрєм у сєлє кєнєць... А пoтєгнє я їго в суд зє нєблє-гoнємєрєнєсть, знєчєть, пoсєдє я їго в т'юрмє... Щo бєдє? Пoсєдєтє мєсєць, двє, вєйдє тє ї гoдє. А зє цє двє мєсєцє тєкoгo тєм нєбєрєтьсє,

що хоч два годи бий його, то не виб'єш... Ні, голубе мій сивенький, ще одно, чим можна здержать мужика, то... бить його треба... Бить, бить і не давать і вгору глянуть... І мовчки бить, без усяких розговорів! Да!..

Дуринді вже не хочеться жатки, а хочеться, страшенно хочеться подивитись на суд. Він пильно дивиться за ворота, але по дорозі нікого немає, тільки якась засмикана конячинка стоїть над ровом, сумно киваючи головою та помахуючи хвостом улівота вправо.

— Нема?—питається земський начальник.

— Нет!

— Нічого, зараз прийде... Сядьмо трохи...

Вони сідають на східцях і обидва якийсь час мовчать.

Дуринда дивиться на зелені вершечки саду, покриті ніби морозом, і думає, як би то було гарно, якби можна було зробити якось так, щоб усі мужики зробились одним чоловіком. Тоді б дати йому тільки «раз, два, третій в ухо і марш!» І добре було б... Тоді б жатки не треба б позичати...

— Да!—раптом знов заговорює Самоцвіт.—Всі еті роз'ясненія—ерунда! Та й вообщє всі мери—ерунда!.. Не той час... От що!.. Знає вже мужик свою силу... Знає, сукин син! Ось він і тепер уже починає говорити, що всі рівні, що всім треба робить, що у одного пана більше землі, ніж у цілого села... А що ж то буде, як він ще порозумнішає?.. Полетимо ми з вами, аж загудить, молодой человек!..

— Ну, положім!—храбро хитає головою «молодой человек», але Самоцвіт не слухає його й задумчиво дивиться на свої зложені на колінах, пухкі, в ластовиннях руки. І вся його

постать коротенька, опецькувата, в розхристаній сорочці, з шлейками від штанів наче й собі сумно говорять: «Полетимо, полетимо, молодой человек!».

— Пустякі!—раптом зривається Дуринда з місця й починає швидко ходять біля ганку. Потім, походивши, наче згадує щось, іде й дивиться в ворота. По дорозі щось манячить.

— А що?—підводить голову земський.

— Что-то ідьот... Человек какой то... Мужик...

— Рижий?..

— Да, как будто рижій...

— Ну, то Никонор... Високий?

— Да, так... как будто високий...

— Ну, то він... Ідіть сюди... Треба його прийнять, как следует... Сідайте тут.

Дуринда сідає й обидва мовчки дивляться на ворота. Самоцвіт сидить твердо, рівно й має такий рішучий вигляд, ніби йому зараз мають виривати зуб. Проходить якийсь час.

— Щось не видно каналії, боїться,—щідить крізь зуби земський, не зводячи очей з воріт.

— Да,—кидає й Дуринда і хоче ще щось сказати, але в цей мент у воротях разом із кургузим, білим від пороку чоботом і кінчиком черкасинового піджака з'являється шматок рудої, аж червоної бороди, потім блискає новий козирьок картуза і в двір вступає високий, огрядний мужик з палицею в руці. Недоходячи ще ступнів десять, він кладе палицю на землю, скидає картуз і, вклоняючись, підходить до ганку, зупиняючись на сажені від земського й Дуринди. Лице йому спітніле, червоне і все закрите червоною бородою. Невеличкі зеленкуваті очі стурбовано-пильно вдивляються

в Самоцвіта, а тонкі, хитрі губи, наче прикусили щось, міцно й щільно стулені.

— Крутоноженко?—гостро озираючи його з ніг до голови своїми банькуватими очима, одривисто питає Самоцвіт.

— Так точно, Крутоноженко,—поспішно відповідає він, усе-таки не зводячи з його очей, мов боячись, що той що-небудь зробить, поки він кліпне, або подивиться вбік.

— Ніконор?..

— Нікак нет, Никихвор!..

— Все-одно!.. Знаєш, чого я тебе кликав?

— Так точно... казав прикажчик. Що, значить, кликали, а точно щоб дек... не звестен... Потому, виходить... как вина моя дестлітелно есть... то...

— Ну, добре!—перебиває його Самоцвіт.—Підожди трохи...

Крутоноженко знов щільно стуляє губи й одважується подивитись навкруги. Він пробігає поглядом по Дуринді, що весь час пильно придивляється до нього й, очевидячки, добре не добачає його. Він щось думає. А Самоцвіт тим часом підводиться й оглядає двір. Зобачивши кучерів, він трохи вдивляється в них, прищуривши свої короткозорі очі, потім кричить:

— Ей, ви там! Кучера!...

Ті хутко озираються, витягуються, а Спиридон навіть зривається й біжить до нього.

— Куди? Куди? Чого?—спиняє його Сасоцвіт. —Назад!.. Та скажи там тим, щоб ішли з двору. В кухню марш!..

Спиридон підбігає до кучерів, але ті й без його чули й рушають усі в кухню. «Буланень-

кий» повертає за ними голову й дивиться вслід блискучими, розумними очима.

— А тепер підійди ближче,—сідаючи знов на східці, командує земський і знов кидає в того гострим поглядом.

Крутоноженко, видно, вже трохи одійшов і надумався. Оченята вже починають перебігати з кутка в куток і губи не так щільно стулені. Тільки товсті пальці, що держать картуз, трохи йорзають по козирку та рука, що иноді стирає з чола піт, злегка дрижить і наче корчиться.

— Ну... признаєш себе винуватим?—одриває Самоцвіт, коли той підходить ближче.

— Так точно, ваше благородіє... Дестлітелно... Тільки я скажу так для приміру. Одно діло—заяць і друге діло—собака без хвоста... Це, я ваше благородіє, для приміру тільки,—спішить він додати, бачачи, що Самоцвіт починає дивитись на нього здивовано.—Потому виходить так, що хоч ми дестлітелно одного батька й одної матери, виходить, що обидва безхвості, а як розсудить, то один одне, а другий друге...

— Що він верзюкає?—все більше й більше дивується Самоцвіт і дивиться на Дуринду. Той здвигує плечима.

— Ти для чого це?—звертається він до Крутоноженка.

— Для того, значить, ваше благородіє, що коли брат возстає на брата, значить доносить один на другого, то... Дестлітелно, кадась я поймався у вас; що продавав водку... А щоб, значить, тепер дак... не знаю... сказати би, хто доказав....

— От заріжте мене, коли я що розбираю, що

він говорить... Накажи мене бог, нічого, голубе мій сивесенький, не тямлю, що ти говориш! — повертається Самоцвіт до Крутоноженка.— Нічого не тямлю... Ти мені кажи: ти винуват?

— Винуват.

— Знаєш, у чому винуват?

— Та... Знаю.

— Хочеш, щоб я тебе в суд потягнув?

Крутоноженко перекладає картуз у другу руку і знов неспокійно-пильно дивиться земському в очі.

— Ну?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє... Тільки...

Самоцвіт поволі підводиться і ступає до Крутоноженка. Той з червоного робиться зразу жовтим і, замовкнувши, ще пильніше дивиться йому в очі.

— А наказать тебе за вину твою треба? — кидає Самоцвіт і на мент озирається до Дуринди, мов провіряючи, чи той слідкує за ним. Крутоноженко знов перекладає картуза в другу руку і з жовтого робиться знов червоним.

— Ну? Що ж мовчиш? Признаєш мій суд, чи хочеш, щоб я тебе потягнув у настоящий суд і заморив тебе в тюрмі? Га? Признаєш?

— Так точно, признаю.

— Ну, то ось тобі... Р-раз!

Дуринді видно, як білий рукав Самоцвітової сорочки миготить у повітрі і з ляском зупиняється біля Крутоноженкового лица. Крутоноженко трохи хилиться вбік, але в цей мент миготить другий рукав і чується другий ляпас.

— Оце тобі—два! А це...

І Самоцвіт раптом спиняється, не давши «три», і здивовано дивиться на Крутоноженка, що чогось нахилився і вхопив себе за ніс.

— Що там?—хутко підходить до них Дуринда.

— Чорт його зна... Чогось нахилився,—трохи стурбовано бурмоче Самоцвіт і силкується зазирнути до Крутоноженкового лица.—Ти! Крутоноженко!.. Що там!..

— Н-н-н-чо-го...—мичить Крутоноженко.

— Як?

— Нічого... кров... трохи з носа...—повертає трохи до них голову й гундосить він. Крізь пальці його, що міцно держать за носа, червоніє кров і видно, як падає кругленькими червоненькими плямами на зелений шпориш.

— Ну, от... Кров із носа...—незадоволено й докірливо бурмоче Самоцвіт.—Наче в хлопчика... Стидався б... А ще мужиком називається... Наче дитина маленька...

— Парко, ваше благородіє, дуже...—оправдується Крутоноженко, знов безпокійно косячи на нього очі.—Розпарився, значить, а воно й той... Воно пройде...

— Да, пройде...

В цей час за ворітьми чується якийсь галас і крики, ніби йде велика валка людей, або таскають на гору якусь важку машину. Дуринда, Самоцвіт і навіть Крутоноженко повертаються й, чекаючи, слухають.

— Наче ведуть когось, або пожар...—роздумливо говорить Самоцвіт.

— Да...—згоджується Дуринда.

«Овва!.. Овва!.. Ану, спробуй, ану!» чується чийсь дзвінкий голос. Йому відповідає якийсь

другий товщий, але розібрати слів за галасом не можна.

— Мабуть, драка,—догадується Самоцвіт.

— «А чорта! А чорта не хочеш! Га?!» дзвонить голос. «Буде тобі чорта!»—раптом чується вже в дворі прикажчиків голос і в двір товпиться цілий гурт людей. Всі вони щось говорять один до одного, кричать, сікаються до прикажчика й поглядають на високого, рудого мужика без шапки й піджака, дуже схожого на Крутоноженка. Він іде між двома мужиками, що мають по жотвій блясі на грудях і, запінившись, весь час кричить до прикажчика:

— А чорта! А чорта!

— Що таке? Що за крик? Вам чого?—раптом виступає до них Самоцвіт.—Чого навалялись сюди?

Всі зупиняються й навіть потовплюються назад, тільки попереду застаються соцькі з високим мужиком та прикажчик, що хутко підходить до земського начальника.

— Що за люди? Чого їм?—повертається цей до прикажчика.

— Бунт, ваше благородіє! Ось... І бумажки!—важко дихає прикажчик і дрижачими руками виймає з кешені пом'яті, невеличкі папірчики.

— Бумажки? Бунт?—не розуміє Самоцвіт.—Що за бумажки? Що за бунт?

— Так точно, ваше благородіє!.. Ось цей... всіх бунтує... О!..—з ненавистю дивиться прикажчик на високого мужика.

Самоцвіт бере папірчика, розгортає й починає читати. Вигодоване червоне лице його робиться червоніше й червоніше, а очі от-от

не вискочать на папірчик. Дуринда також підходить і також заглядає через плече; всі притихли й навіть Крутоноженко, затуливши носа полою піджака, підходить ближче й дивиться на папірчик.

— Хм... Ну, добре...—прочитавши, муркає Самоцвіт і, звернувшись до прикажчика, кидає:

— Хто читав, бачив?

— Так, точно, бачив... Ось цей... І прочії...

— Хто роздавав?

— Хто роздавав? Я, ваше благородіє, не бачив, бо я вийшов уже, як читали... Я ж ото, як казали ви, зайшов по Никихвора Крутоноженка, сказав, щоб ішов до вас, а од його пішов до волости... Дивлюсь, коло волости народ... Я поздоровкався, а потім і кажу, як до людей: «Ви ж, кажу, хлопці, завтра не баріться; сьогодні пройшов дощик, то завтра зраня виходьте, щоб до сонця ще встигти на Круту Могилу перебратись. Та, значить, не вспів ще договорити, як вони всі разом до мене: «А чорта, а чорта!» «Як, кажу, чорта?» «А так, кажуть, годі за таку плату робить, шукайте дурніших». Це, значить, до мене з такими словами. А мені наче що стукнуло в голову... Так мене наче й шпигнуло, що тут щось єсть. А вони, значить, як от побачили мене, так і поховали зараз... Я до їх. «А, кажу, так ви он як! Бумажки читати? Давайте сюди!» А вони (от вам хрест святий!) мені... дулю!... «На!—кажуть,—та й панові своєму понеси...»

— Хто це казав?—важко сопучи, червоний, аж сизий перебиває його Самоцвіт.

— Ось цей... А потім Долото Семен... І... прочії... другії...

— Так ти смів це казати?—злісно повертається до високого мужика Самоцвіт.—Ти смів це в моєму селі? Га?..

— Про дулі я нічого не знаю,—похмуро відповідає високий.—А про те, щоб не йти на роботу, казав...

— Казав??? — аж задихається земський. І видно, що його не так давить те, що той казав не йти, як те, що він це казав у «його селі». І видно, що йому й ніяково, і злість бере, і страшно чогось.

— А казав!—твердо згоджується високий.— І ще казатиму!.. Де ж таки видано, щоб дорослій людині та по тридцять копійок у жнива платилося?.. Та краще пальці свої гризти, ніж за таку плату робити...

Земський просто німіє. Він якось стеряно повертається до блілого Дуринди, розводить руками й говорить:

— От вам!..

— Да! — дивиться й собі на нього Дуринда.

А в валці потрохи починається знов галас. Але Самоцвіт ніби оживає.

— Ступай сюди!—раптом повертається він до високого мужика.

— Чого?

— Ступай, тобі говорю!..

— А чого я піду?

— Так ти хочеш, щоб я тебе в тюрму одправив?

— А за що мене в тюрму?

— Ага!.. Так ти так!.. Не хочеш, не треба... Будеш же ти каяться!

— Нема чого каяться... Чого мені каяться...

— Добре, добре... Як його звуть?

— Крутоноженко, ваше високоблагородіє! — поспішно вигукує прикажчик.

— Як? Крутоноженко? Який Крутоноженко??

— Та отцей же! Никонор Крутоноженко... Не той, що я кликав до вас... То Никихвор, а це Никонор... Никонор Крутоноженко... То брат цього.

— Постой!..—раптом перелякано дивиться на нього Самоцвіт.—Хіба ж я тобі казав Никихвора кликати?..

Прикажчик теж лякається й мовчки дивиться на його. Перший Крутоноженко, зачувши щось непевне, підходить ближче й пильно дивиться на них, щось напружено думаючи й все-таки держачи полою носа. В валці прибігає якесь шепотіння, а новий Крутоноженко поглядає на першого й теж щось думає.

— Та хіба ж я тобі Никихвора Крутоноженка казав кликати? Га?—знов накидається Самоцвіт на прикажчика.—Хіба ж я тобі, іроде, Никихвора казав кликати. Га?

— Хм...—стурбовано бурмоче прикажчик.—Ну-да Никонора... Ошибся...

— Та ти знаєш, що ти наробив тепер мені? Га? Та ти знаєш, що я через тебе, сукиного сина, чоловікові безневинно морду розбив, я йому кров пустив... Га? Он кого! Он кого мені треба, сукин ти син, анафема, будь ти проклятий, болван ти чортів! Никонора, Никонора, душа твоя чортова!

Прикажчик зовсім прибитий. Він уже стоїть мовчки й тільки кліпає очима. Вся його постать зігнулась і присіла, мов пришиблена.

— А ти, Никихворе,—вмить поветртається Самоцвіт до першого Крутоноженка,—чого мов-

чиш? Якого чорта приліз? От тепер і зрадій...

В валці чується сміх і голоси:

— Ось так краще: кравець згрішив, а шевця повісили!

— Нічого, вони брати, то поділяться!—задумливо кидає якийсь дядько, скоса дивлячись на першого Крутоноженка й усміхаючись самими очима.

Але Крутоноженка першого це, очевидячки, не втішає. Він уже не держиться за носа й кров ллється по вусах, бороді й падає йому на піджак, але він на те не вважає. Очі його дивляться на Самоцвіта сміливо й з ненавистю.

— Ні, я так не хочу, ваше благородіє,—говорить він рішуче.—Це не порядок. Хоч ви й начальство, а безневинно людей нема чого бить... Я прийшов до вас на суд, думав, що справді... Бо колись, значить, за монопольку було... Так ви мене в морду... Що ж це за порядок такий?.. Я буду жаліться. Хто що зробить, а мене в морду?! Що ж то за суд такий?.. Це не суд, а розбій!..

Самоцвіт усе слухає мовчки, трохи винувато і здержуючи себе, але при цих словах аж сатаніє:

— Що? Що ти сказав?—шипить він.—Розбій? М і й суд розбій?!

— Авжеж розбій!—одсовуючись назад, але й собі сатаніючи, кричить Никихвор.—Що то за мода так бити людей? Який то суд? Суд у городі, а не на дворі...

Але Самоцвіт далі не видержує. Він кидається на Никихвора і, хто його зна, може б у того й ще звідкись пішла б кров, якби він не кинувся в валку, яка зараз же ховає його.

— Дать його сюди!.. Дать мені їх обох!
— тупотить ногами Самоцвіт. — Дать їх сюди!

Він уже не тямить себе від злости. Всім стає страшно, але всі стоять мовчки, мов подубіли.

— Води!.. Дай води!—хрипить він і безсило сідає на східці. Біля нього тупчиться блідий, переляканий Дуринда і з страхом дивиться на страшенно почервоніле лице й напружену шию. Йому здається, що от-от кров зараз бризне з них.

Напившись, Самоцвіт сидить іще якийсь час нерухомо, дивлячись кудись перед себе налитими кров'ю очима, й важко сопе. Потім потиху підводиться і, звертаючись до Дуринди, говорить:

— Ще колись так і удар буде... З одним моїм знайомим було... Вспильчивий я дуже... Лука!.. Щоб зараз бричка була запряжена... А ти... Крутоноженкам звязать руки й посадить на передок... Я їх у город повезу!.. Буде їм настоящий суд... Зараз же...

— Слушаю!—зривається з місця прикажчик, радий, що йому не попало за «ошибку», і біжить до стайні.

— А жатку, значіт, я уже без вас возьму Міхайло Денісовіч?—несміло нагадує Дуринда, йдучи за ним.

— Жатку?.. А-а!.. Ей! Лука!.. Лука!..—Прикажчик, зачувши, озирається і знов біжить назад.

— От що, Лука... Скільки у нас людей тепер у строку?

— Людей!..—хмурить лоба й думає прикажчик.—Та чоловіка з тридцять буде...

— Ну, так от що! Тих сукиних синів не зачіпай,—хитає головою Самоцвіт до селян.— Я з ними ще розщитаюсь, як приїду... А виряди всіх строкових і пускай жатку в ход... Жаткою будеш робить тепер...

— Как? Позвольте!—скрикує здивований Дуринда.—А ви ж мне обещалі?

— Голубе мій сивесенький!—злісно повертається до нього земський начальник.—Чи вам заклало, чи повилазило? А як не повилазило, то подивіться на оцих! Бачите?

Дуринда потеряно дивиться на валку селян, що, стиха балакаючи, обступили обох Крутоноженків і знов переводить очі на Самоцвіта.

— Но как же я без жатки буду?.. Ведь вы же обещалі,—бурмоче він.—Міхайло Денісовіч! А может бить ви как-нібудь с німі... Своім судом... Онi бояться вас!—стурбовано й благаючи скрикує він. Але Самоцвіт пильно дивиться на нього, чи не сміється він, мовчки показує рукою на селян і мовчки йде до покоїв.

Через півгодини з двору виїжджає бричка, а за бричкою бігунки з Дуриндою. На бричці сидить позаду Самоцвіт, а на передку лицем до нього з пов'язаними руками обидва руді Крутоноженки.

З обох боків дороги стоять селяни й похмуро дивляться їм вслід.

На рові стоїть засмикана конячинка й, не вважаючи на людей, махає хвостом і сумно хитає головою. Дуринда дивиться на неї й йому здається, ніби вона цим похитуванням говорить йому: «Полетимо, полетимо, аж загудить, молодой человек!»

НАРОДНИЙ ДІЯЧ

НАРОДНИЙ ДІЯЧ

У народі є багато різних діячів. Деякі з них є великими діячами, а деякі є малими. Деякі з них є хорошими діячами, а деякі є поганими. Деякі з них є чесними діячами, а деякі є нечесними. Деякі з них є сміливими діячами, а деякі є боязливими. Деякі з них є розумними діячами, а деякі є нерозумними. Деякі з них є добродіями, а деякі є злими. Деякі з них є праведниками, а деякі є несправедливими. Деякі з них є свястими, а деякі є грішниками. Деякі з них є мудрецами, а деякі є глупцями. Деякі з них є героями, а деякі є трусами. Деякі з них є вченими, а деякі є неучами. Деякі з них є талановитими, а деякі є безталанними. Деякі з них є щасливими, а деякі є нещасливими. Деякі з них є здоровими, а деякі є хворими. Деякі з них є багатими, а деякі є бідними. Деякі з них є молодими, а деякі є старими. Деякі з них є чоловіками, а деякі є жінками. Деякі з них є дітьми, а деякі є дорослими. Деякі з них є людьми, а деякі є тваринами. Деякі з них є рослинами, а деякі є каменем. Деякі з них є неживими, а деякі є живими. Деякі з них є вічними, а деякі є тимчасовими. Деякі з них є великими, а деякі є малими. Деякі з них є важливими, а деякі є неважливими. Деякі з них є потрібними, а деякі є непотрібними. Деякі з них є корисними, а деякі є шкідливими. Деякі з них є чесними, а деякі є нечесними. Деякі з них є сміливими, а деякі є боязливими. Деякі з них є розумними, а деякі є нерозумними. Деякі з них є добродіями, а деякі є злими. Деякі з них є праведниками, а деякі є несправедливими. Деякі з них є свястими, а деякі є грішниками. Деякі з них є мудрецами, а деякі є глупцями. Деякі з них є героями, а деякі є трусами. Деякі з них є вченими, а деякі є неучами. Деякі з них є талановитими, а деякі є безталанними. Деякі з них є щасливими, а деякі є нещасливими. Деякі з них є здоровими, а деякі є хворими. Деякі з них є багатими, а деякі є бідними. Деякі з них є молодими, а деякі є старими. Деякі з них є чоловіками, а деякі є жінками. Деякі з них є дітьми, а деякі є дорослими. Деякі з них є людьми, а деякі є тваринами. Деякі з них є рослинами, а деякі є каменем. Деякі з них є неживими, а деякі є живими. Деякі з них є вічними, а деякі є тимчасовими. Деякі з них є великими, а деякі є малими. Деякі з них є важливими, а деякі є неважливими. Деякі з них є потрібними, а деякі є непотрібними. Деякі з них є корисними, а деякі є шкідливими.

PRIO NIMHOSEAH

Народній діяч

З серцем хрюпнувши дверима, Вася ввійшов до себе в кімнату і, то пощипуючи себе за те місце, де повинні бути вуса, то потираючи по голові, стриженій під іжака, почав ходити швидко й нервово. Та й справді, їй-богу, як його не сердиться! Васі 22 роки, Вася, здається, самостійний уже чоловік, Вася бувший студент Київського університету, «исключенный за безпорядки». Так таки виключений, виключений! Вася це раз-у-раз з чистим серцем буде говорити, щоб там не базікали його вороги. Вася не перечить (від правди він не ухилявся ніколи і не хоче ухилятися), що він не ходив цілий рік на лекції й без безпорядків, що він навіть не знав, завіщо його виключають. Це правда, та проте, факт фактом, що його виключили. І він має право робити все, що душа його забажає. Та й справді, як він досі тільки знав, що їздив з шансонетками, бенькетував по цілих тижнях, кидав грішми і всіма своїми молодими силами по всяких притонах, йому мати нічого не говорила, присилала навіть грошей. А тепер, як він рішив (так, рішив і твердо рішив!) покінчити з тим, почати нове, розумне життя, — йому не дають. Ну, розсудіть сами

бога ради! Діло стоїть так: Вася познайомився раз з однією панночкою, гарненькою—треба додати—панночкою, але це Васі все одно, головне те, що з панночкою—українкою. Познайомився Вася і в той же вечір догадався, що він—і по крові, і по роду, і по симпатіях—українець. А на другий день він почув, що в йому таяться великі ідеї, широкі наміри, незвичайна сила. Про це, звісно, зараз же дізналася панночка, а за панночкою один гурток, в яким панночка була членом, і Васю ввели в гурток, і Вася в мент переродився. Вася переродився, справив хрестини в «Аркадії» з шансонетками, попрощався з ними, з гуртком, і поїхав до себе в село, де у нього була вдова-мати і 600 десятин власної від батька землі. Ну, посудіть сами, як йому тепер бути: він виніс з кімнати килимки, крісла, ліжко на пружинах, диван, м'які табуретки, повикидав Поль-де-Кока, Золя, постелив на простих дошках одіяло, поставив простий стіл, поклав на нього Шевченка, Толстого і Бокля, і все це—неприємно його матері. Ну, скажіть бога ради, навіщо Васі, Васі, який переродився і справив навіть хрестини, який уже не Василь Семенич Головатий, а—народній діяч, який листується з гуртком, якого поважає сама панночка за його ідеї, який відкинувся від своїх сусід-знайомих і зіллявся з народом, навіщо, скажіть, цьому Васі м'яка постіль, килимки, крісла, Поль-де-Кок?! Сміховина та й годі! Ні, з цього часу годі! Годі, годі й годі! Вася—самостійний господар і має право робити все, що сам захоче, а не мати. Крісла, пружини—розкіш, а розкіш у такому ділі не повинна бути. Або народ, або розкіш,

одно з двох. Народ, народ! Це велика сила, страшенно велика сила, але неосвічена, темна. Ну, та дасть біг, прийде час і освітиться. Освітиться, освітиться, Вася чує це. Аби більше тільки робітників, і освітиться. Тепер буде так: Вася кидає все нікчемне, кидає університет, усякі забавки і працює для народу. Сам буде в полі, сам коло машини, сам рошот давати, сам продавати, купувати, все сам. Відносин з народом буде багато, народ зрозуміє його наміри, народ побачить ясними очима всю наготу свою, засоромиться, зжахнеться і сам попросить у Васі одержі закрити наготу свою. І Вася не відкаже, він з щирим серцем дасть їм цю одержу

Він їм навіть уже дає й тепер, але вони, здається, ще не вдріли зовсім наготи своєї. Але нехай не подумає хто, що Вася—соціаліст, революціонер, боже сохрани! Він тільки працює на українському ґрунті, він тільки хоче дати народові освіту таку, яку народ цей може прийняти, яку може зрозуміти. Це і в гуртку говорилося: це й сам Вася говорить і буде говорити всім і кожному. Нехай на нього брешуть, нехай доносять, нехай навіть заберуть у тюрму, він буде твердий у своїх думках він постраждає за ідею, він умре навіть за святе діло. Боже мій! Та хіба сам Вася не розуміє, що революція в Росії неможлива, що народ український неприхильний і трохи до цього, що він сам, Вася, не відчуває в собі ніяких дум на працю революції! Але скоро українець не може вчитися по-російському, не може говорити й читати на чужій мові, треба дати йому науки на його мові, треба освітити його рідним світлом. Це й в гуртку говорилося не раз, це й Вася раз-у-раз говорить

і буде говорити всім і кожному. І матері й Сігізмунду Станіславичу скаже. Мати його добра, він знає, і Сігізмунд Станіславич добрий. Хоча про матір його ходить чутка, що у неї в спальні сплять три лакеї по одному кожному ніч, а на четверту ходить Сігізмунд Станіславич, що... ет! варт говорити! Він цьому не вірить, за лакеїв не вірить. Що Сігізмунд Станіславич... Ну, так що?! Вася розуміє, що мати його ще молода, гарна, що вона також чоловік, що... словом, тут нема нічого, що вона любила чоловіка. Вася—чоловік ХХ-го віку, чоловік освічений, що давно вже покинув старі видумки про законний шлюб, про вінчання і т. и. Вася знає, що мати його добра, любить його, що його ідеї гарні, наміри чесні й він піде до неї, припаде їй на груди і скаже, хоча по-російському, але так і скаже: «Мамо! Я ваш син, ви—моя мати. Полюбіть мої ідеї й будем укупі працювати!» І вона (о, Вася це прямо таки чує серцем!), вона обійме його, поцілує і скаже: «Вася! Ти любиш ці ідеї, люблю й я їх!» І будуть тоді укупі вони працювати.

І встав Вася з простої табуретки, і пішов до матери. В сумежній кімнаті горнична Катя як-раз щось робила біля вікна і наспівувала:

«Вийди, дівчино, вийди, рибчино,
Поговоримо з тобою!»

— Молодчина Катя,—подумав Вася,—українську пісню співає!—І повернувшись до неї, ласкаво спитав:

— А не знаєш, Катю, де пані?

Почувши його голос, Катя здригнулась і трохи засоромилась.

— Я питаю, не знаєш, де пані?—засміявся Вася.—Чого злякалась?

— Та ви так... раптово... Пані, здається, у себе.

— А ти біжи поглянь і мені скажи: я підожду.

— От я січас.

— Стій, стій! Як ти сказала останнє слово?

Катя зупинилась, підняла брови і здивувалась.

— Я нічого не говорила... Яке слово?

— Ні-ні, як ти сказала? Ти сказала «січас».

Ну, що це таке «січас»? Ну, що воно таке?

Катя ще більше підняла брови й навіть перелякалася.

— Та що ж тут такого

— Та тут нічого такого нема, але навіщо ти говориш «січас», коли можеш сказати «зараз». Хіба ти не розумієш, що ти плутаєш руську мову?... Ти скажи мені, читала ти Шевченка? Чи ні, ні?... Я й забув... Ти читати вмієш?

— Ні.

— Ну... І тобі не сором? Чому ж ти не навчилась? Хіба можна...

— От ще! Чого знайшла б соромитися, хіба я панночка?

— Панночка! Хіба тільки панночкам можна вміти читати, хіба освіта тільки їм потрібна? По-моєму освіта скоріше потрібна простому народові... Бо ти не знаєш, але темнота... чи то пак... темрява... Ну, так, темрява, по-українському буде «темрява»... Так я говорю...

— Ой, паничу!—оглядаючись на двері, благала Катя.—Я вже піду, а то пані як побачать, то знов будуть сміятися з мене, скажуть, що я знов до вас ночувати ходжу... Бо вони тоді бачили, як ви впускали мене до себе...

— Ну, от! Я їй одно, а вона мені «ночувати». Що перш було, то годі вже тепер; я тепер інший,

щоб ти знала... А по-руськи... Ну, йди, йди... боїшся.

— Ох-хо-хо!—важко зідхнув Вася, як Катя вийшла..—Роботи, роботи скільки! Ця читати не вміє, той книжки ніколи не бачив... Ні, годі, годі! Скоріше за працю, скоріше! О мати... Ні, мати добра... Треба з нею по-російському... Що ж таке, що по-російському? Говорять же по-французькому... Треба бути тільки твердим, прямо твердим, як... як... ну, як камінь,—камінь твердий... Словом, стояти на своєму і пас!

— Пані в спальні!—просунувши голову в двері, промовила Катя і зараз же сховалась.

— Ну, господи поможи,—шепнув Вася і, твердо ступаючи, пішов до матери.

— Я, мамо,—почав Вася по-російському, вступаючи в кімнату матери й підходячи до неї,—прийшов серйозно побалакати з вами...

— Ой, господи!—засміялась мати.—Ти мене лякаєш. Сідай, сідай, голубе, і викладуй усе своє серйозне.

Ну, от тепер треба сказати: «Мамо! Я ваш син!»—подумав Вася і промовив:

— Нам треба вияснити... вияснити... все чисто...

— Ну, і виясняй... Тільки, голубчику мій, навіщо ти начепив на себе цю товсту, гидку сорочку? Фу, та від тебе прямо таки мужиком несе! Ха-ха-ха! Ні, чудачок ти мій!

— От, мамо, я про це й хочу поговорити,—похмуро промовив Вася.—У вас такі погляди на це діло, у мене такі... Я—ваш син, ви—моя мати...

— Ха-ха-ха!—весело відкинулась на спинку крісла мати.—«Я ваш син»! Ох, цього, їй-богу,

не можна подумати! Почепив сорочку цю, чоботи, шаравари кучерські і лізе в мої сини. Ха-ха-ха! Ах, ти комик, комик! Ну, й навіщо тобі це, га?

— У кожного свої погляди...

— Постій; А не краще одягтись у чисту одежу, причесатися?... А тобі так до лица був блакитний комір студентського сюртука... їй-богу... Ти сам блондин, в батька ти весь... Потім... Ха-ха-ха! Повиносив крісла, килимки, м'яке ліжко...

— Мамо!—перебив Вася.—Ви мені одно скажіть... і ще от що: не смійтесь...

— Та як же, любий, не сміятися?

— Ну, так я піду і... словом, ми розійдемося. Ви мені прямо скажіть, як ви дивитесь на це... Я, ви сами добре знаєте, вже чоловік самостійний, я можу робити, що захочу... І буду робити... Але мені хотілось би, щоб ви теж... як-небудь... ну, не то що помагали, а... ну, хоч дивились би на це... з другого боку... Так ви мені серйозно скажіть, як ви дивитесь на це?

— Хм...—усміхнулась мати і почала, прикусивши губу:—Я тобі от що скажу. Я тобі намалюю два малюнки. Слухай...От ти тепер сидиш: в простій сорочці, товстій, гідкій, ріже тіло... Ріже, правда?

— Я думаю, для тіла це... навіть... корисно... плоть... убивається...

— Ну-ну... Словом, сорочка ріже тіло, чоботи мабуль муляють... Ти спиш тепер на простих дошках, обідаєш якесь чорт-зна-що...

— Чого ж чорт-зна-що?

— Чорт-зна-що, чорт-зна-що, я коштувала.. Ти раз-у-раз у клопоті, турботах, раз-у-раз з мужиками... Це... я не говорю, що це погано,

я сама... ти ж знаєш, бідному мужичкові не відкажу... Але й не турбуюсь за всіх... А ти думаєш, вони тобі дуже дякують? Ха-ха-ха! Якраз... Вони про тебе думають, як ти думаєш про них? Вони сміються з тебе...

— Мамо, це раз-у-раз...

— Так навіщо ж це? Потім... ти не перебивай... Потім ти роздаєш якісь книжечки, це може зробити погане вражіння на поліцію і тебе схоплять. Ну, хоча нічого тобі не буде, але все-таки неприємно... Потім... оце головне по-моєму; ти бігаєш за Галькою по селу, даєш їй хустки, перстені, дорогі намиста...

— Мамо!

— Стій-стій, я пам'ятаю, тоді ти будеш малювати. Ну, так один такий малюнок: ти брудний, голодний, розкудовчений, з якимись ідеями на язиці, ганяєш за гарненькою дівчиною по селу на сміх людям, роздаєш робочим книжечки, увільнив від праці Сігізмунда Станіславича і взяв на свої плечі весь клопіт... Так? Для чого це—не будемо говорити?

— Ні, мамо!—сумно промовив Вася.—Це перш усього треба було б спитати... Цей малюнок ваш—для блага ближнього, для освіти неосвіченого, для добра і правди...

— «Братства, свободи і рівності»? Знаю, знаю! Ох, ти комик, хороший мій! Ну, а други-и-ий малюночок... Ось послухай, та пильне-е-енько... Другий такий. Ти—в студентському сюртуці з блакитним коміром... Ні-ні, не так, не так... Почнемо так... Прокидаєшся ти вранці... Ну, не в шостій, як ти тепер устаєш, а в десятій або одинадцятій. Утаєш, ні-ні, не встаєш, а тільки прокидаєшся. М'яка постіль, так те-е-пло, ні-і-жно... по тілу якась пестош...

Ти потягуєшся, закриваєш очі і... нагадуєш учорашній вечір... або і всю ніч... Коло тебе, нагадуєш, лежала вона...

— Мамо! Це вже... багато...

— Ха-ха-ха! Ти ж знаєш, що я з тобою як з щирим другом раз-у-раз балакаю... Та й що тут такого?! Не перебивай краще, а слухай... Коло тебе лежала вона—не та замазюрена Галька, а чистенька, пахуча Галя... Ну-ну-ну, не буду, не буду!... Нагадуєш і ковтаєш слюнки... Потім устаєш помалесеньку, потягуючись, поспівуючи, що хочеш; кличеш Василя і велич йому подати тобі чи кофе, чи чаю з чудовою сметанкою, з смачненькими мазурками... Потім одягаєшся і виходиш чистенький, гарненький. Ідеш собі у садок, походжаєш, поспівуєш... Потім хто-небудь приїжджа до нас, ти не ховаєшся, як робиш тепер і як не робив торік, а виходиш, балакаєш, тебе слухають, бо ти розумненький таки (хоча трошки й дурненький), ти всіх чаруєш... Потім вечір... Я граю на піяніні, ти співаєш, світить у вікно місяць, із саду пахтить... І ні клопоту, ні турбот... Ти подивися на мене... Ха-ха-ха! Та кожний скаже, що я твоя сестра... а через що? Я не люблю журитися, клопотатися, а живу так, як мені хочеться...

— І дійсно, Віра Андріївна прямо таки могла зачарувати своїми чорними, блискучими очима і ще зовсім свіжим лицем, на котрому грала раз-у-раз усмішка, повна ніжної, тонкої, пахучої розпусти. (І ця розпуста проглядала скрізь по всій її фігурі, й у високому, повному стані, обтягнутому міцно темним платтям, і в чорних товстих косах, закручених на потилиці, і в руці маленькій, біленькій, і в погляді, і в

поступі, і в голосі. Проглядувалася розпуста і по всій кімнаті, гляділа з стінних малюнків, на котрих були намальовані голі тіла, проглядувала в м'яких канапках, в полутіні закутків, в альбомах з голими тілами, в Поль-де-Коківі, що лежав на столі, в амурах, що цілувалися на занавісах, на килимках з Геркулесами і Венерами. Чулась вона в тонких, острих пахощах, що розливалися від Віри Андріївни, співала з нот циганських романсів, звеніла з мандоліни, що висіла на стіні, дивилася з розкішного ліжка з горою подушок.

— Не всі так думають, як ви, мамо, і... не всі так живуть!—тихо промовив Вася, глянувши скося на малюнок.—Якби всі так думали, так...

— Ну-ну, «так» що?

— Так не було б ні шкіл, ні освіти, нічого.

— Ха-ха-ха!—весело возсміялась Віра Андріївна.—Ах, ти просвітитель мій! Ну, навіщо воно тобі? Хіба ти допоможеш мужичкам? Хіба для тебе ця праця? Мужички тільки розтягнуть твоє добро, обмануть тебе і тим же скінчиться. Ну, навіщо ти відставив Сігізмунда Станіславича? Хіба ти краще його тямиш у хазяйстві?

— Я хочу сам працювати, а не ледарем бути.

— Та хіба ти вік ледарем будеш? Ти скінчиш університет...

— Я кидаю університет,—нахилив голову Вася.

— О! Це ж навіщо?

— А навіщо я буду в ньому? Що він дає? Буду тут жити, хазяйнувати, працювати для свого діла...

— Надінеш кирею, женишся на Гальці, по-

викидаєш з будинку рояль, книжки... Ха-ха-ха!
Наведеш дядьків... Ха-ха-ха!

— Дядьки такі ж люди, як і ми.

— О звісно, звісно! Ха-ха-ха-ха! Дьоготь, регіт, лайка... Зробиш школу в залі, будеш читати їм, як у ту неділю в клуні; тепер тут я, а тоді вже, звісно, мене не буде.

— Мамо, навіщо ця іронія? Я ж не сміюсь з вашого життя, я не сміюсь, що ви...

— Що я живу погано? Правда, правда?

— Я цього не говорю...

— Але думаєш?... Ха-ха-ха! Ну, так знай, що й я лібералка! Ти з одного боку ліберал, а я з другого.... Ну, нічого, нічого! Ти краще сядь коло мене, обніми мене... Не хочеш? Ну, я коло тебе сяду... От так... Ну? Я ж твоя мама? Ти ж любиш свою маму? Правда? Мама твоя погана, говорить таке, що й товариш инший не скаже, живе розпусно, має полюбовників...

— Ах, мамо, навіщо це?

— Ні-ні, треба, треба... Я бачу і ти бачиш. Ти осуждаєш. Я бачу.... Осуждаєш, правда?— погладжуючи чуба Васі, заглядала йому в очі Віра Андріївна.

— Не мені судить вас,—помовчавши, тихо промовив Вася і жалко йому до сліз стало матір.

— Ну, значить, ще любиш свою маму,—весело сказала Віра Андріївна.—Любиш, любиш! Ну, а як любиш, то кинеш ці химери, кинеш?

— Е, мамо,—відсунувся зараз же Вася,—я таких підходів не люблю...

— Вася! Це не підходи, не підходи, їй-богу, Вася, голубе, це не підходи! Я так... Ну, як

собі хочеш, роби все, тільки це—не підходи... Сядь коло мене, сядь! Ну, так! Віриш, що не підходи?

— Та.... вірю...

— Ні, не віриш; але я тобі говорю, що це не підходи! Роби, як хочеш! Я ж бачу все одно, що ці ідеї недовговічні в тобі. Ні, подумай собі: ти молодий, ти ще не жив... Ти проведеш свою молодість в отчій сорочці, на дошках... Та сам потім заплачеш.... Краще поїхав би в город, погуляв з товаришами, пожив би, як треба жити.... Га, любий?

— Е, мамо!—сумно махнув рукою Вася.— Я вже жив так, остогидло!

— А ти спочинь! Звісно, надокучає одно, спокою треба, А головне, не по багату живи... От, як я.... Ха-ха-ха! То спочиваю, то «живу».

— Ні, мамо!—твердо промовив Вася і встав, злегка відвівши руку Віри Андріївни з своїх плечей.—Мої наміри тверді. Це моє останнє слово... Я кинув те життя і починаю нове... До вас же я повернувся, як до рідної людини, до матери, а ви,—гірко всміхнувся він,—смієтесь із мене!

— Та як же! Ну-ну, не сердься, ну, сядь! Ну, поговоримо! Куди ж ти? Посидь іще!

Вася сів. Віра Андріївна тихо прихилила його голову собі на груди, заглянула йому в очі й почала гладити тихенько й ніжно по щоці. І під це погладжування так тепло зробилось Васі, так мило, так жаль чогось себе, що прийшлося повернути голову й схвати лице під рукою матери.

— Так ти не осуджуєш своєї гідкої мами?—тихо-тихо промовила Віра Андріївна й почула, як серце її дуже-дуже забилося, чекаючи одвіту.

— Ні,—прошепотів Вася й йому ще жалічіше зробилось і себе й матери, котра в цю хвилину щасливо й радісно посміхалась, дивлячись кудись далеко-далеко.

— Можна?—почувся голос за дверима і, не дожидаючись одвіту, в кімнату швидко ввійшов добродій у чесунчовім піджаці, широким, модним штанам, чорнявий, високий, вусатий.

— Нещастя, Віро Андріївно,—промовив він сідаючи на кріслі.

— Яке?—схопилась Віра Андріївна і трохи зблідла.

— Упала дівка в барабан і одірвало шматок ноги...

— О, боже! Де вона? Де?

— Та ви не турбуйтеся так...

— Я тебе питаю, де вона, де?—крикнула Віра Андріївна.

— Ми не одні, Віро Андріївно!—змішався добродій погляdivши на Васю, котрий стояв блідий, чекаючи одвіту.

— Ах, господи! Я тебе питаю, Сігізмунде, де вона, а не скільки нас тут! Та говори ж, говори, де вона? І дуже, дуже?

— Та нічого.... Коло білої кухні, привезли її...

Віра Андріївна й Вася зараз же вибігли.

Через півгодини Віра Андріївна вернулася розхвильована, сердита й бліда.

— Це все через цього дурня, через цього божевільного, через синка мого!—накинулась вона на Сігізмунда Станиславича.—«Ідеї», «хазяйство»! А ти де був!

— Я ж їздив на поле, я ж тепер в одставці,—усміхнувся Сігізмунд Станіславич.—Звісно, Ва-

силь Семенич нікого не поставив для присмотру, дівки розгулялись, почали борюкатися, ну, і впала....

— О, господи! Я не можу без жаху згадати ногу! Пальці одірвані... один ще висів на шкуринці... м'ясо червоне.... кров... Ух! Треба руки вимити... Я вся в крові...

— Це ж чого?!

— Перев'язувала ногу... О, боже, боже! Яке нещастя! Ні-ні! Годі! Що хочеш роби, а як-небудь вибий ці ідеї з його голови, бо не одна ще порве собі ногу в барабані. Як знаєш, придумай, видумай... Дай сюди рушник! Видумай, милий, видумай! Це ж не можна так! А потім от що: зроби це для мене! Відвези цю дівку в Київ у больницю! Візьми гроші, на тобі сто,— двісті карбованців, тільки нехай вилічать її!

— Та що ти, навіщо сто-двісті? Карбованців двадцять буде.

— Ну, словом, скільки буде треба. Вези її, вези!

— Та можна й тут.

— Ні-ні! Ну, я тебе прошу, ну, для мене, голубе, повези її сам, здай лікарю хорошому! Вези зараз її, ще на поїзд поспієте!

— Та що ти? Як же так зараз, можна завтра.,

— Ні-ні! Ах, боже, вона ж мучиться, Сігізмунде!

— Ех!—махнув з досадою рукою Сігізмунд і вийшов.

— Сігізмунде, Сігізмунде!—схопилася вмити Віра Андріївна щось згадавши.—Сігізмунде!

— Ну, чого ще?—відчиняючи двері похмуро промовив Сігізмунд.

— Не забудь же що-небудь вигадати, щоб нарозумить Василя... Видумай!

- Та добре.
 - Так зараз їдеш?
 - Та зараз же... Яке милосердя проявилось...
-

На другий день була субота й Вася сам давав робочим тижневий рощот. Сонце вже сідало й тільки верхи залізної криші ще були залиті проміннями, мов золотом. З поля бігли двором корови, телята, задравши хвости, вибрикували коні, мекали вівці, ревли воли, чувся десь за клунею голос Петра—пастуха, чогось гукала куховарка Гапка, реготались строкові хлопці коло діжки з водою, з села неслася пісня, десь за садом хтось ахикав, галас, регіт, турбота.

— А куди одіякон, бісова душа! Куди, бодай тобі повилазило!

— Та гони його на Мотрю, він злякається та побіжить прямо в загін.

— Порадь батькові своєму, дурний!—образилась Мотря.

— Нехай, як побачимося з ним та з твоїм прапрадідом.

— Дай боже, щоб скоріше!

— Ач, яка остра! Як сокира, що вітер рубає!

— Хай ти скажишся!

— Ха-ха-ха-ха!

А перед вікном Васиної кімнати стояла купа чоловіків і дівчат, котрих по одинці Вася викликав і рощитував.

— Семен Нужний!

— Ось!

— За три дні по сімдесят, два десять. Так?

— Та так, паничу, — почухався Семен Нужний. — Але тут мабуть невеличка помилка.

— Як?

— Та так... Я, значить, був три дні. Але я їздив... ще за делом, таки ж для економії. Потому, виходить, я вже бил чотири дні, а не три.

— За яким ділом? — похмурився Вася і подумав: «Господи, як пропада українська мова! «За делом».

— Та я ж возів учорась Сігізмунда Штаниславича до залізної дороги. Усьо ж таки день.

— От анафема, — шепнув Іван Галка Семестому. — І тут урве сім гривень! За те, що дівку піддержував.

— Ну, добре, — одвітив Вася й додав ще сімдесят копійок.

— А це, — ніяково протягаючи книжечку, пробурмотів він — так... дітям вашим книжка. Читати...

— Та у мене, паничу, нема дітей, я удов... — засміявся Семен Нужний, але книжечку взяв, поторкав її пальцем і поклав за пазуху, моргнувши хлопцям. Хлопці пирснули і повідвертались.

— Трохим Нужний!

— Тю! Та всі Нужні! — почулось у купі. — Кому вони нужні?

— Собаці за п'яту ногу!

— Ви були п'ять день?

— Ні, паничу, шість; я бил шість днів.

О, знов: «бил», «днів»! — подумав Вася.

— Як же шість? Тут записано п'ять, — подивився Вася в книжку, — ну, так! Трохим Нужний п'ять день. Як же так?

— Та мабуть, паничу, забили записати, а я

шість днів бил. Ось даже спросіте у кого вам буде завгодно...

— Ох, як коверкають, ох, як коверкають,— з мукою думав Вася і, не розбираючи вже, давав стільки, скільки йому казали, не забуваючи кожному всунути книжечку.

— Ану, ви, чорняві на три пальці під носом... Розступитися, дайте дорогу!

— Еге ж, який проворний, підожди трохи!

— Та мені ніколи.

— Ну, а ти ж бачиш, що ми танцюємо, потанцюй і ти.

— Та, їй-богу, ніколи. Мене панич швидко ро щитають.

— Що там таке?—спитав Вася, ро щитуючи вже дівчат.

— Та парубок хоче ро щот...

— А як його звуть?

— Корній Буряк, Буряк!—крикнув парубок.

— За тиждень?

— Тиждень.

— Ну, йди, бери!

— А книжка ж нащо, паничу?

— Прочитаєш завтра!—одвітив Вася і нахилився до грошей.

Парубок подивився на книжку, на дівчат, здвигнув плечима і, протовпившись, побіг за чоловіками, що сходили вже на греблю.

— Ну, й чудасія!—крикнув він, наздогнавши їх.—На придачу книжка!

— І тобі?—спитали декотрі.

— І вам хіба дав?

— Дав.

— Тю! Навіщо ж це?

— Ану, яка в тебе... «Від чо-о-го вме-р-ла Ме-ла-ся». І в мене така. Що ж це за знак?

— Може це... що-небудь.... таке...—покрутив пальцем коло лоба Семен Нужний.—Розумне!

— Буде тобі розумне,—похмуро кинув Трохим,—як побачить становий!

— Ну, да!

— От тобі й «ну-да»! Хіба не пам'ятаєш, що було торік Карачівському учителеві, як знайшли у нього книжки?

— Та то ж багато.... А у мене одна.

— То все одно... Не бійся, якби що путне, не давав би він даром... Кумедний, кумедний, а такого Москаля підвезе, що... знати-мем...

— Та де там!—вмішався Галка.—Хіба такий що зробить? Забавляється прямо з жиру та й годі! Він плохий! Ти ж чув, що він сьогодні говорив: «Я, каже, хочу з вами жити, як брат з братами. Я, каже, раз-у-раз можу і хочу бути вам у пригоді».

— А як же!—вір йому! Говорити все можна.

— А що то він щось за якийсь «просвіщеніє» казав. Усе щось «просвіщеніє» та «просвіщеніє»?

— Та дурний!

— Хто?

— Та хоч би й панич. Меле, меле.... Тут їсти аж душа болить, а він щось базіка... Хоч би вже в школу їхав скоріше.

— Та він, кажуть, уже не поїде в школу, хазяйнувати буде. Та за Галькою бігати...

— Та ну?

— Побий мене бог!

— Ну, й дурний. Попав дівку, катає її на шарабанах, дарує хустки, вчить читати.

— Дуріють пани!

— Чисто, що дуріють, Тепер книжечки дає.

Ну, куди я її притулю!—Витягнув Семен Нужний книжечку і розіп'яв на пальцях.

— А на цигарки! Не зна куди діти.

— Тю! Що то за бита голова... Ану-ко, дай тютюнцю! Побачимо, як то воно з буки-аз-ба закуриться... Хм... Ач, ще й м'яке-енька яка! Ач, ач! Ловка книжечка... Ану, кресни огню... Побачиш, хороша книжечка... Ач!

Стали, зробили цигарки, креснули вогню, запалили, похвалили, попрощались і розійшлись по селу, сміючись з кумедного панича.

А тим часом гомін потрохи стих, зайшло сонце, з другого боку вплив місяць, заморгали далекі зорі, забілили нагорі млини, мов сріблом покриті, зашелестів щось очерет понад ставом, зашепотіли верби, нагинаючись одна до одної й тихо-тихо стало. Пройшли дівчата, прогомоніли, знов ще тихіше стало.

Під водяним млином на якомусь пні сиділи Вася и Галя, обнявшись, щільненько притулившись.

— Чого ви так дивитесь на мене?—нахилила голову Галя.—Я не люблю так!

— Любуюсь твоїми чудовими очима, твоїми чорними бровами, твоїм милим, хорошим лицем...

— Ну, вже пішли розписувати!

— Любуюсь і думаю!—не слухаючи говорив Вася.—Пропаде ця краса дарма! Пропаде!

— А може не дарма?—засміялась Галя й подивилась прямо в лице Васі.

— Продаси?

— Купить!

— Що дати?

— Що?... Що...

Галя замислилась, потім глянула на Васю,

обняла, поцілувала, одіпхнула й промовила:

— Нічого...

— Як же так?

— Комусь іншому продала б, а вам ні.

— А все-таки продала б?

— А що ж! Дивиться? Пхи!

— Галю!—похитав головою Вася.—Навіщо ти так говориш? Як тобі не сором!

— Ха-ха-ха,—ніяково розсміялась Галя.— А ви й повірили?

— А повірив і вірю, що продаси...

Галя промовчала й дивилась на греблю, над котрою схилились верби і мов діти закривали, обкутували її тінню, щоб місяць не мішав заспокоїтись натовченій, натруженій за день. Дивилась на ставок, що хлюпався хвильками ледве не біля її ніг, дивилась на хатки, залиті місяцевим світлом, на панський будинок, що глядів у ставок з високої гори, на далекі гаї, на широке поле з розкиданими по ньому скиртами, дивилась, пильно дивилась, а бачила зовсім інше. Мовчав і Вася, і теж дивився, і теж бачив інше.

— Ви бачили мою сестру Марійку?—тихо спитала Галя, не повертаючи голови і все дивлячись кудись.

— Ні, не бачив! Чув за неї, що вона... продала?

— Жаль, що не бачили! От хороша, така хороша!

— Краща за тебе?

— Хм! Куди мені! Висока, біла, брови чорні-чорні.... А одягнута як. От одягнута! Усякі кохточки, спідниці панські, шляпи, перстені.. От!

— Аж очі загорілись, як за кохточки почала,—сміявся Вася,—мабуть завидно?

— А завидно!

— Так чого ж? Давав же тобі лікар той 50 карбованців, щоб пішла до нього. Біжи, він пошіє все.

— А ви думаєте, не піду?—швидко повернулась до нього Галя і блиснула очима.— І піду!

— І пропадеш!

— Чорт його бери! Вже краще, ніж тут у цьому паскудному селі пропадати. Сами ж кажете, що краса дарма пропаде. Ну, й не буде дарма.

— І мене покинеш?—тихо спитав Вася.

Галя мовчала.

— Ет!—махнула з досадою рукою Галя

— Що «ет»?

— Охота питати? Знаєте ж, що не покину так ще...

— Хіба так дуже любиш?—притягаючи її до себе заглянув він їй у вічі.

— І люблю, дурна!

— За що ж ти любиш?

— За що?—подивилась йому в лице Галя, трохи відкинувшись назад.—Хто його зна, за що!

— От такої.

— Їй-богу, й сама добре не знаю! Ви такий добрий, хороший.

— Та й парубки є добрі, хороші...

— Та є...

— Так чого ж ти парубка не полюбила?

— Парубка?... Ні, парубка я не полюбила б. Не змогла б. Вони такі брудні, лаються... Ні... А ви... такі гарні, чистенькі... Потім, ви якісь такі чудні собі...

— Це ж як?—засміявся Вася.

— Ану, так, чудні... Одягаєтесь у просте,

роздаєте книжки, говорите по-мужицькому...
Такі собі плохенькі, добренькі...

«От і ця чудним називає!»—подумав Вася й промовив:

— А хіба це погано?

— Та не погано, але чудно! От за це більш і люблю вас!

— Хіба любиш? А вийдеш заміж і забудеш.

— Я заміж ніколи не піду.

— Як так?

— А так. Не бачила якого-небудь мужика та роботи цієї... Та ще після вас... До вас ще може й пішла б... А тепер... Ну, як я тепер піду за іншого?... Ну, як? Як? Як я піду, як я люблю мого гарненького, любого панича, краще б я його не бачила... Хай вони загинуть!... Ви мені тільки одно скажіть: чи всі пани такі хороші, як ви?... От якби!...

— Люди, Галя, скрізь однакові: є й хороші, є й погані...

— І краще б ва-а-с?...—протягнула ласкаво-ласкаво Галя і положила його голову собі на груди.

— А я ж що таке?—всміхнувся Вася, обнімаючи її й почувачи, як кров гарячим полум'ям ударила в голову.

— А таке, що за вас... пішла б, здається, у саме пекло...

— І до мене?—прошепотів Вася.

Галя нічого не одвітила, тільки притулилась, обняла, подивилась у лице і гарячими губами впиалась в його губи. І почув Вася, як затремтів її стан під рукою, як захвилювались високі груди, як забилося дуже-дуже його серце... Десь далеко кинувся в очі місяць, блиснули її очі, пройшла перед очима його кімната, і тут

же чогось згадалась мати, її веселий глум, цікавий малюнок, ідеї... Вася опам'ятувався.

— Так пішла б?—знов спитав він і трохи відсунувся.

— Пішла б...—важко дихаючи, прошепотіла Галя.

— Сьогодні? Зараз?

— Зараз...

— І не побоялась?

— Чого?

— Батька, людей?

— Пхи!

— А сором? А... що ж потім?

— Клопоти. Зате поживу!

І знову Галя припала, знов пахнуло на Васю пеклом кохання, знов стан перегнувся, захвилювався, але Вася здержався, знов відсунувся і тихо почав:

— Ні, Галю... Я не хочу брати на себе гріха... Не хочу... бо люблю тебе... Вір, Галю, що той, которий буде збивати тебе на таке і буде казати, що любить, бреше. Бреше, бо не ти йому потрібна, а тіло твоє...

Галя подивилась на нього, зідхнула, відсунулась і нахилила голову.

— Ти думаєш, чого я тебе люблю? Чого?—нахилився до неї Вася. Галя мовчала.

— Того, що ти чиста, нетронута... Хіба б я тебе любив якби ти була «такою»? Ніколи! А що було б, якби ти пішла до мене? Сором, глум... Ну, покохались, а там... Прийшлося би... Та що говорити... Зробилась би такою, як ті, що їх купують на одну ніч. Фі, гидко! І ти, ти, така хороша, мила, була б такою? І я винен? Ні! Рік тому назад я б цього не сказав, а тепер... Знаєш, Галю, я тепер зовсім

инший... Тепер я не можу згубити тебе... Краще виходь заміж, хіба таки не знайдеться чоловіка на селі до вподоби тобі? Краще ж чесно жити, ніж бути... шлюхою. Приємно б тобі було, якби тебе назвав хто шлюхою? Га?

— Нехай би спробував!—киво всміхалась Галя, піднявши голову, але зараз же нижче нахилила її й змовкла.

— Отто ж то!—зрадів Вася.—Сама знаєш... Але ти не знаєш, які гидкі вони... Господи! І ти була б такою?...

Галя мовчала. Помовчав трохи й Вася і знов почав:

— Хіба вони живуть?... Що з того, що у них є гроші, одежа... А є у них радість коли? А сором? Та що одежа? Он, ходжу ж я в простій сорочці й нічого... А гроші?... Тьфу та й годі... Зате настає старість, вони застаються сами, кожний плює на них, там голод, холод... І ти б хотіла цього?

Галя мовчала.

— Ні, не варт купувати таке добро ціною якого б не було кохання... І ніколи я не візьму на свою душу такого гріха; і тебе прошу, Галю, як буду я як-небудь... коли... так... розпалюсь—словом, забудусь, ти здержуй мене...

— Чудні ви, паничу, — зідхнула Галя і встала.

— Куди ж ти? Постій, ще рано...

— Ні, час додому, спати вже хочеться,—з холодком у голосі одвітила Галя і потягнулась. Вася теж устав, обняв її і пригорнув до себе, шепочучи:

— Хіба не краще без «того» кохатися? Хіба не мило так... Дивись: місяць, зорі... скрізь так гарно... Сам бог тепер дивиться на нас...

— Чудні ви...—всміхнулась Галя і потихеньку відвівши від стану його руку промовила:

— Ну, час уже... Ви не проводжайте мене додому, а то парубки і так проходу не дають... Прощайте!

— Прощай, моя голубко, прощай! Завтра я прийду до тебе...

Поцілувались, пригорнулись, Галя знов усміхнулась і тихенько розійшлись, оглядаючись, доки не поховались: одна за хатами, а другий за вербами.

«Ні-ні! Так не можна, так не можна!»—думав Вася, піднімаючись на гору.—Тут не те, не те... Вона мене не зрозуміла, я бачив, бачив... Що ж робити, що ж робити?... Звісно, вона заміж тепер не піде... Але й допустити до... лікаря теж не можна... От, господи! Не можу ж я сам женитися на ній... Чому ж не можу? Не можу, не можу... Мати... Ну, та що? Чому ж не можу? Вона мене любить так, як ніхто любити не буде, я її, я її теж люблю... Ну, так, люблю... Але женитися... Бррр! Але що ж тут такого? Женяться ж інші, чесні... на простих дівчатах... Тільки треба бути чесним і твердим... Головне, твердим... Як братися за такі ідеї, так і робити так... Треба твердим бути, от що!»

Але тут нагадувались товариші, панночки, нагадувався Київ, ресторани, згадувався університет, і Вася знов починав напоминати собі бути твердим. І думка ця не дала йому довго заснути.

З цією думкою прокинувся він на другий день, з цією думкою напився чаю, походив

з нею по саду і, нарешті, поїхав верхи в поле «обмислити й рішити її». І лежачи на могилі високій, з давніх-давен ніколи неораній, він малював собі такі картини. Ось він уже жонатий на Галі... До нього приїжджають товариші... Що ж тут такого? Хіба як у нього буде жінка Галя, то не можуть приїхати товариші? Вона вже вміє гарно балакати і по-російському і по-українському. Знає елементарні науки. У них школа. Вона вчить сільських дітей читати, писати. Він по хазяйству. Треба буде тільки найняти ще одного прикажчика. Виписують ноти, вона вчиться грати. А там діти... Його діти, його діти! Господи, та чим же погана така картина?! А Галя? Та вона ж так зрадіє, що й вимовити не можна. Така ж радість їй буде, що з-за одної цієї радості треба женитися. Ні! Годі думати, треба бути твердим! Він зараз їде додому, одягається і йде до Галі. Тільки не треба поки-що матері говорити, бо... Словом, не треба поки-що...

І наче боячись, щоб не пройшов цей чудовий настрій, щоб не вернулись усякі «малодушні» думки, він піймав стриноженого коня, загнуждав, сів, гікнув і вихром полетів додому. Одягшись у широкі сині штани, в червоний козацький жупан, насунувши на-бакир сиву високу, теж козацьку з червоним верхом шапку, нікому нічого не говорячи, пішов він веселий, радісний на село. Сонце вже почало наближатися на полудень. На селі було хихо-тихо, тільки де-не-де вилетить на тин півень, кукурікне, гордо озирнеться навкруги і знов заховається за тин. Коло інших хат сиділи в холодку жінки, обложені дітьми, іноді вилітав відкілясь з берега регіт, пісня, але зараз же й

змовкало; в пилі на дорозі купались і тріпались горобці, грались у хаток купками діти. Вася радісно й весело дивився навкруги, уклонявся жінкам, сміявся з півня, обминав горобців, жаліючи спугнуть їх, і ледве здержував бажання обняти й перецілувати всіх діток замурзаних, забрьоханих, замацапурених. І таки не здержався, підійшов до однієї купки, взяв маленького в одній сорочечці хлопчика, посадив собі на руки і спитав:

— Як тебе звуть? Га?

Дітки при такій okazji спершу, звісно, хотіли махнути, хто куди попаде, далі декотрі ще роззявили роти, щоб заплакати як слід від такої образи, хоча вже бігти роздумали, а ще далі (побачивши, що особливої біди для них не забачається) трохи позаспокоювались і почали навіть роздивлятися на чудернацького дядька. Посаджений же на руки, як розчинив рота й очі, похолонувши від страшного жаху, так і зостався, дивлячись прямо в рот Васі.

— Як його звуть?—спитав Вася у купки, бачачи, що рот і очі хлопця не думають змінитися.

Дітки мовчали, то подивляючись одно на одного, то посміхаючись соромливо, то збираючись плакати.

— Хіба ви німці, що мовчите?—ласкаво за-сміявся Вася.

Дітки мовчали.

— Ви німці, чи хто такі? Може жиди?

— Ні, ми не жиди,—промовив один хлопчик і скося глянув на Васю.

— А хто ж ви такі? Турки? Руські?

— Ні, ми не руські й не турки,—вже трохи сміливіше одвітив хлопчик.

— А хто ж ви?

— Ми Граблівці.

— Як Граблівці? А тут же й жида живуть, то й вони ж Граблівці?

— Ні, вони не Граблівці, вони Граблівські жида! А ми Граблівці!...

— Хм! Он як! А ви ж що робите? Граєтесь? У чого ж ви граєтесь?

— У жидів!—засміявся вже хлопчик, при чому декотрі із купки теж засміялись і почали поглядати позад себе.

— Що там?—зацікавився Вася. Дітки розступились і Вася побачив клуночки з бумажки, в котрих насипаний був пил. Як то по торговлі, клуночки були різні—й великі, й малі, і не дуже великі, й не дуже малі. Вася засміявся і спитав:

— А хто ж тут у вас жидом—лавушником.

— А я! — одвітив, сміючись, сміливіший хлопчик.

— Ану, відваж мені півхунта сахару!—показав Вася головою на клуночки й, подивившись на посадженого на руки хлопчика, спустив його помаленьку на землю. Хлопчик, усе так само дивлячись, заховався за дівчинку, що посміхалася на Васю. Лавушник засоромився й нахилив голову.

— Ну, чого ж ти? Ось на тобі навіть гроші за сахар! Оце вам усім! Ну, відваж же півхунта! Я ж купую в тебе!

Лавушник несміливо взяв двадцять копійок, заховав у кешеню і, сміючись, подав Васі один самий великий клунок. Вася посміхаючись узяв, розгорнув трохи і хотів подивитись в середину клуночка, як умить клуночок розгор-

нувся, пил висипався і в руках Васі залилась тільки бумажка.

— Розси-и-палось...—дивлячись на бумажку, засміявся Вася й хотів кинути, але зараз же, щось побачивши на ній, швидко розгорнув на руці, прочитав і зблід. Бумажка була з його книжечок.

— Де ви взяли цю бумажку?—ласкаво спитав він лавушника.

— А мені татко дали, щоб ми грались! У їх ще є ціла книжка! Вони половину дали мені, а половину дядькові Остапові на цигарки. І в дядька Остапа є така одна. Він уже половину ту скупив, а ще ціла є... Ще на тиждень хопить!—весело додав хлопчик.

— Хм... Ага, ну, добре! Ну, йдіть, дітки!—промовив Вася і дітки, підскакуючи—радіючи, побігли до батька й до дядька Остапа показувати гроші, котрі їм дав кумедний дядько. А кумедний дядько зім'явши бумажку в руці йшов і думав:

— Так он як! Так он як! Господи! Я для них працюю, роблю... стараюсь освіту дати, допомогти, а вони... На цигарки! Дядько Остап... Ех! Та хіба вони можуть розуміти! Ой, сором же який!... Ні-ні, не треба на це вважати! Це може один так... Треба це взнати... Он щось біліє на вікні... Чимсь вікно затулене... Може теж книжкою...

Розбите вікно якраз було затулене книжкою і Васі зробилось так соромно, так гірко, що він хотів зараз же бігти додому, але згадавши, чого він ішов, пішов далі. І вже його тепер не радували ні півні, ні купки жінок, уже він не жалів спугнути горобців, не підходив до діток, тепер йому було якось соромно і дуже-дуже

ніяково за себе, за свої вчинки. А вдумавшись пильно, чого йшов до Галі, він навіть злякався.

— Господи! Як же тепер бути?—подумав він і навіть зупинився на хвилину серед вулиці.— Як же тепер?... Хоча що ж тут такого? Треба бути твердим і йти своєю дорогою... Це нічого, це зо всіма так буває... Вони ще зрозуміють мене... Та це ще нічого не означає... Це вікно прямо може так бути, хоча прямо наче умисно... Ні, треба розвідати певно... Певно, певно... Ну, а з Галею? Ні-ні, це все одно... Що задумав, то й роби!

Але сором не проходив, думки йшли далі й малювали йому самі похмурі, погані картини його майбутнього становища. А ідеї його! Як вони зробились чогось маленькі й навіть...

— Ні-ні! Це нічого не означа!—схоплювався він.— Це ще не кінець! Треба тільки волі, волі!

І знов сором, думки, і знов схоплювання. На призьбі Галіної хати сидів її батько Панас Кваша, дядько год сорок з лишком, в піджаці того особливого крою, на котрий українець переробить кожну одежину, яка б вона європейська не була, в вузьких штанах, в брилі й босоніж. Біля нього з черепочків будував хатки маленький, гарненький хлопчик, схожий на Галю як дві краплі води, в сорочці, задріпаній по саму шию.

— Ну, й черкес же ловкий з вас, Василю Семеничу!—добродушно вимовив Панас, обдивляючи зі всіх боків Васю з його наближенням.

— Як черкес?—здивувався Вася і поздоровкався з Панасом. Панас поторсав його руку, трошки посунувся і одвітив:

— А як же, це ж черкеська одежина, і шапка й чумерка така...

— О, господи!—метнулось у Васі з приступом сорому, але він посміхнувся і промовив:

— Та надокучило все одно! Ну, і... той... одягся! А ви ж як поживаєте, Панасе Трохимовичу?—поспішив він перемінити тему.

— Е, як поживаю,—засміявся Панас.—От, як бачите, сидю та стережу от цього люципера! Матери у нього нема, так батько за няньку. Он який!—потягнувши за сорочку хлопця радісно засміявся він.

— Ой, татку! Хатки повалили. От ще!

— О, бачте: сердиться вже! А не сердься на татка!

— Ой, татку! Ну, їй-богу...

— Ну-ну, не буду, Ач, сердитий!

— А Галі мабуть нема дома?—спитав Вася.

— Галя? Вона у сусідів. Сину, бігай до Макарєнків, поклич Галю, скажи, що панич прийшли. Та хутко, ногами мені біжи! Ну!

Хлопчик піднявся, кинув останній погляд на черепочки й побіг, піднімаючи сорочкою й ногами стовбики пилу.

— Люблю сучих дітей,—з тихою, ласкавою посмішкою повернувся Панас до Васі.—Люблю, що говорить! Ну, та й роблять же вони за те зі мною, що хотять. Коверзують. Он хоч би Марійка! Захотіла—пішла, тепер ця Галина теж. Коло самого батька до паничів залицяється, хе-хе-хе-хе!

І Панас засміявся предобродушним сміхом, поглядаючи на Васю, котрий при цих нежданих словах страшенно змішався, почервонів і не знав, що йому казати. А Панас говорив собі далі, мов не примічаючи нічого:

— Так таки коло мого носа цілується з ним. А я мовчи. Мовчи, бо сердиться. Хе-хе-хе-хе!

— Чи не навмисне це він?—подумав Вася і скося подивився на Панаса, але той сміявся так просто, ясно, що ця думка зараз же щезла, й Васі захотілося, дуже захотілося сказати йому: «А панич цей за це назве її жінкою!» але... чомусь не сказав, тільки нахилив голову й нахмурився. Панас, ще посміявшись, похитав головою, пробуркотів щось і теж задумався. Потім, піднявши голову, подивився на замисленого Васю і спитав:

— Що зажурились, Василю Семеничу? Що рано женились?

Вася підняв голову, посміхнувся і одвітив:

— Ні, так думаю, як то люди не хочять бачити свого добра! От хоч би наші Граблівці! Ви ж знаєте, я давав їм книжки!

— Еге ж, еге ж,—хита головою Панас, ще не розуміючи, до чого йдеться.

— Та й не тільки книжки... Хіба тут одні книжки?

— Ну, так, ну, так...

— Я їм ладен усім помагати... А вони на цигарки порвали книжки, дітям на іграшки дали...

— Та що ви хочете—мужик, одне слово. Хіба він тямить що?

— Але ж тут для його користи!—гаряче вирвалося у Васі.—Тут користь його власна! Я ж хотів, щоб допомогти їм, щоб їм жилося краще!

— Е, паничу,—усміхнувся Панас,—що то за слово «краще»? Хто зна, що краще, а що ні? Ніхто. Одному те краще, а другоме те...

— Ні, тут кожний скаже, що освіта краще, ніж темрява...

— Е, паничу, не вірте; не вірте, Василю Семеничу. Ніхто не знає, що краще в світі, ніхто не скаже, хто щасливіше, краще живе. От, скажем, я. У мене померла жінка. Здається, горе таке, що й жити не можна, а я живу, та ще й радуюсь. Так-то... Той дума, що панам добре, той дума, що попам добре, та завидують, та завидують. А по-моєму всяк і щасливий, і нещасливий і нема ні більше щасливих, ні більше нещасливих. Хто щасливіший, той і нещасливіший. Смієтесь? А так-так. От візьмем, приміром, так. Я кидаю снопи, або кошу в полі. Сонце пече, руки болять, піт, пил... аж млісно робиться. Так? Ну, і знаю, що пан сидить тепер у горницях і його й сонце не пече, і піт йому не ллється, але ви думаете, що йому краще? Хе-хе-хе-хе! Ні-ні! Я покошу, втомлюсь, а потім піду, нап'юсь води, ляжу в холодок і так гарно мені стане після сонця та коси, що ні за які б панські горниці не проміняв би того холодку. От що! Та візьмім хоч скотину, ну, коней, чи що... Ну, приміром, я їду кіньми. От я чогось розсердився. Звісно, чоловік хоч сам винуватий, хоч хто другий, зараз коней бити. Ну, і б'єш уже, не розбираючи; але якось приходитьсь, що якомусь та більше дістанеться. От як уже, значить, охолонеш, тут і візьме тебе жаль за коней, а надто за того, котрому більше дісталось. Ну, і вже, звісно, потім йому і сінця більше, і вівсеця, і в роботу иноді пожалієш. Звісно, це поки забудеться, а там знов по-старому. От вам і виходить, що він не виграв і не програв. Йому дісталось більше, зате ж і жаліли потім більше... Отак,

Василію Семеничу, і з людьми! Того доля придусить, але й пожаліє, того ж і не дусить і не жаліє... От і квіта! Пан має свої радощі, але є у нього й горе; мужик має теж і радощі й горе. Кому більше радощів, тому й горя більше. Та воно по-іншому й не може бути. За що ж би то бог давав одному багато, а другому мало? Ні, так не можна... От і ви. Хочете зробити краще... А хіба ви знаєте, чи краще буде їм від книжок ваших? Воно може й краще з одного боку, а з другого й гірше... Он що! А краще всього жити, як живеться та господь дає!

— Ні, Панасе Трохимовичу,—одвітив Вася, подумавши.—Це не так...

— А не так, то як хочете! Купив, не купив, а поторгувати можна!—засміявся Панас Трохимович, і побачивши Галя з хлопчиком, додав:

— Живи, як живеться! Так-то...—І задумався.

— А може й так!—подумав Вася і від цієї думки ідея його зробилася ще меншою, навіть нікчемною.

— Чого ж ви сидите тут?—зачервонівшись і задихавшись промовила Галя, підбігши.

— Гайда в хату! Тату...

— Ідіть, ідіть, я ще посиджу трохи! А ти там, Галя, вареничків витягни, принеси меду з льоху! Може Василь Семенич закусять!

— Ні, спасибі, я обідав,—піднявся Вася і пішов за Галею в хату, почувши себе якось ніяково, але твердячи одну думку: «Треба бути твердим, треба бути твердим!»

Ввійшовши в хату, Галя хотіла виймати вареники, поставила вже навіть на стіл полумисок. Але Вася спинив її.

— Не треба голубко, не треба! Їй-богу, мені зовсім не до їжі! (Господи, як бути?) Краще сядь коло мене! Ну, так! Скажи, ти дуже-дуже любиш мене? Скажи мені щиро-щиро, як перед самим богом!

— Та що ви?—засміялась Галя.

— Ні, ти не смійся, скажи! Ну, любиш?

— Господи! Та я ж вам уже сто раз казала! Ну, люблю, люблю, люблю... Так?

— Так...Ну, так от що... А ти дуже любиш? —(Треба бути чесним, треба бути твердим).

— Дуже, дуже, дуже...

— Ну, так от що: хочеш за мене заміж? — І Вася, ніяково посміхаючись, вижидаючи, став дивитися їй в лице, котре спершу зчервоніло, потім зблідло і, нарешті, засміялось і зробилося знов спокійним.

— Вигадайте ще що,—промовила вона.

— Та я тебе насправжки питаю! Хочеш?— знов запитав Вася і почав з якимсь вижиданням слідкувати за Галею.

— Та ви таки справді? Не жартуєте?—зблідши спитала тихо Галя і пильно подивилася на Васю, котрий то хмурился, то ніяково посміхався, то дивився їй в лице, замираючи від якогось жаху.

— Звісно, справді,—усміхнувся Вася,—що ж тут такого? Ну, що ж, підеш? Ну?

Галя мовчала і, замислившись, дивилася кудись через голову Васі. А Вася дивився на неї і ждав.

— Ні,—відмовила нарешті Галя тихо і наче спокійно,—це ваша химера!

— А ти мені скажи: підеш?—знов усміхнувся Вася, і почувши, що Галя побачила цей посміх, нахилив голову і почервонів.

— Ні, не піду,—одвітила Галя.

— Чого ж не підеш? Як?—наче б то дуже здивувався і крикнув Вася і навіть устав із лави, але глянувши на Галю змовк, змішався і знов сів.

— Так не підеш?—тихо промовів він.— Чого ж не підеш?

— Хіба ви сами не знаєте?—спитала Галя.

— А не знаю.

— Хіба я вам пара?

І замовчали обоє.

— Одного я тільки не розумію,—почала Галя тихо і навіть весело,—навіщо це ви таке видумали? Хіба ви перше не думали об сім?

— Думав.

— Ну, то й я ж думала... І видумали, ха-ха-ха ха-ха-ха!—весело засміялась Галя.—Я думала і давно вже рішила...

Вася попробував теж засміятися, але тільки скривився. Посидівши ще трохи, він попрощався, видумав, що у нього розболілась голова, щоб не задержували, і ледве не вибіг з хати. І соромно, і легко, і важко було йому. А більш усього соромно за цей жупан, у котрому йому тепер прямо мука була йти по селу. «Черкес!»—думав він з полум'ям у лиці і, не дивлячись ні на кого, не піднімаючи голови, швидко йшов селом.

— А я вас, паничу, шукаю!—вмить позад його почувся голос Каті, так що Вася навіть здригнувся.

— За яким ще бісом?—розсердився він.— Чого треба?

— Та вас кличуть пані! Там гості приїхали, якісь паничі з Сігізмундом Станіславичем.

— Гості? Паничі? З Київа?

— Та я не знаю. Вас покликати послали.

— Добре, добре! Так ти знаєш що: ти не йди у горниці, нічого не кажи, словом, зовсім не показуйся пані на очі, я сам піду. Іди собі на село, чи купатися, куди хочеш.

— Та мені не можна.

— Ну, куди хочеш, тільки не говори, що бачила мене, я сам зараз іду.

І думаючи об однім, боячись тільки одного—щоб не побачили його «червоного черкеса», як він звав тепер жупан, Вася, крадучись мов злодій, побіг попід тином, переліз у сад, побіг садом і, підкравшись до розчиненого вікна своєї кімнати, вліз у нього і почав швидко й нервово роздягатися. Зім'явши «черкеса» і всю одержу, передягнувшись в студентський сюртук, він схопив «черкеса», книжки, що лежали купами на столі, замотав їх у якесь лахміття, що лежало на скрині, і засунув далеко під ліжку. Потім кинув туди бриля, шапку, пошукав ще дечого очима, і не знайшовши нічого більше, тяжко зідхнув і пішов у залю, з котрої чути були знайомі голоси товаришів.

— О! Ось і він!—піднялись зараз же всі, як тільки він увійшов.

— А ми, брат, за тобою,—почав Петя Лампадніков, як тільки перші привіти скінчились і всі трохи заспокоїлись.—Он і Сашка, і Ванька з тою ж метою сюди приїхали!

— Це куди?—спитав Вася, не розуміючи.

— Прямісько в Київ! Скучили вже за тобою! Та й тобі, я думаю, тут не весело.

— Ні, нічого,—киво всміхнувся Вася і поспішив спитати:

— Ви вже давно приїхали?

— Ні, з годину, не більше! Так поїдеш!

— Та що ти, бог з тобою!—засміявся Вася.— Не встиг приїхати, вже й знов їхати! Ти все той самий!

— Ну, а що ж? Навіщо мінятися?

— Е, а наш Вася вміє!—засміялась Віра Андріївна.

— Як?—ввічливо нахилився до неї Петя.

— Мамо!—суворо перебив Вася.—Чи не можна обійтись без усяких коментаріїв?

— А! Закохався?—так буцім нічого не знаючи, засміявся Петя і моргнув Вірі Андріївні.—Ну, ми тебе, нехай коханка вибачає, відсіль витягнемо! Це вже як хочеш!

— Ні, я не поїду нікуди!—твердо одвітив Вася.—Я не можу тепер їхати!

— У нього тепер ідеї, він книжечки роздає,—знов вмішались Віра Андріївна.

— Мамо!—гримнув Вася, зчервонівши весь.—Я вас прошу, не зачіпайте об цім розмови! Як хочете, щоб я сидів тут, не зачіпайте цього! Я вже сказав вам свої погляди на це і годі! Хоч би тут саме пекло пішло проти мене, хоч би з цього ніколи нічого не вийшло, я не кину, от що! І нікуди звідсіль не поїду! А тепер гайда краще в столову, та нехай гості з дороги закусять,—додав він спокійніше і всі мовчки повставали й пішли за ним.

— Нічого, ми його зломаємо,—шепнув Петя Вірі Андріївні.—Дайте часу!

— Будьте ласкаві, я вам буду дуже дякувати.

— Будьте спокійні! Тільки ви мені підсобляйте!

— О, з великою охотою!

І ломання почалось. Перш усього Петя по-прохав «випити з дороги» і присилував Васю чокнутися з ним. Потім сказав тост в честь Віри Андріївни «твоей прекрасной і божественной матери» і попрохав чокнутися, потім за минуле випив і присилував до того ж і Васю, котрий, треба додати, і не дуже противився, навіть сам після четвертої чарки, крикнувши: «А, це все одно! Пропало! Все одно!»—почав пити та ще й усіх частувати.

І не встигло сонце сісти за горою, як Вася був уже зломаний. В той же вечір його мертвот'яного положили в шарабан, привезли на станцію, перенесли в вагон і поїзд поніс Васю в Київ. А через місяць Петя, Вася, Саша і Ваня, з котрих перші два—юнкери, а останні студенти, гуляли по Крещатику і залицялись на панночок.

Прошло два роки. В Шато-де-Флер за окремим столиком сиділо декільки офіцерів. повз них ходили шансонетки парочками і по одинці, бігали льокаї, проходжувались купчики. Прошли дві шансонетки. Вмить один із офіцерів схопився, крикнув: «Та не може бути!»—ішвидко пішов за шансонетками. Випередивши їх, він повернувся і пішов назад, пильно дивлячись в лице одній. Та скинула на нього очима, хотіла по звичаю шансонеток засміятися і щось сказати, і тільки й вимовила:

— Па́нич!

— Галя! Так це ти?... А я дивлюсь... Так он як... Ти давно в Києві?... Їй-богу, я... прямо...

Офіцер зовсім змішався і не знав, що сказати. Не знала теж і Галя, стоячи й дивлячися на

нього і радісно, і соромливо, і дивуючись. Помогла їм друга шансонетка, що засміялася, промовивши:

— Так я тебе буду ждати, Галя! Я їду!

— Добре, добре! — схопилась і опам'яталась Галя. — Та чого ж ми стоїмо? Гайда, походимо! Чи може вам треба... Вас, здається, чекають товариші?

Галя вже зовсім чисто говорила по-російському, тільки зостався український акцент, але це навіть було мило. Це зараз же кинулось Васі в думку, хоча він поспішив їй одвітати:

— Ні-ні! Нічого товариші! Я такий радий, що ми таки побачились! Я шукав тебе! Я чув, що ти таки «продала»! Пам'ятаєш, під млином? Господи! Здається, так недавно було! Ну, що, як ти тепер? «Звізда», а?

Галя засоромилась. Це стало приємно йому і нагадало ту Галю в простій одежі, палку, щирі Галю-Українку.

— Ну, розкажи, як це було?

— Ет! — махнула вона рукою. — Навіщо?

— А ти так само, як і тоді махаєш рукою! Не забула, — засміявся Вася. Засміялась і Галя й подивилася пильно на нього.

— І ви не перемінилися, тільки кращі зробилися, — промовила вона.

— Хіба? А ти теж покращала, ач, яка пишна тепер! А ти дорога? — запитав він тихо і всміхнувся. Галя подивилася на нього, всміхнулась і промовила:

— Для когось дорога, а для вас ні!

— Знов так говориш, як тоді?

— А ви знов будете так говорити, як і тоді? — всміхнулась Галя.

— Е, ні, — засміявся Вася. — Я тепер скажу

от що: сідаймо зараз на коней і гайда до мене!
Так?

— Нехай так!

— І ти мені все-все розкажеш? Так?

— Хіба ви не знаєте?

— Вперед лікар?

— Лікар.

— Потім на сцені являється сестра Марійка?
Так?

— Так.

— Ну, далі звісно! Їдемо! Будемо згадувати минуле! А тобі його не жалко. Галю?

— Ет! Ви все ж такий zostались. І охота про таке все говорити!

— Та бо само нагадується!

— А ви киньте! Краще думайте об чімсь...
Ух, зацілую!—палко прошепотіла вона, сідаючи в екіпаж і притуляючи його руку до свого серця. Вася всміхнувся, сказав кучерові адресу, екіпаж заторохкотів і по хвилині заховався за углом.

ХОМА ПРЯДКА

ХОМ-ПРАДКА

Хома Прядка

Мені було дев'ятнадцять літ. Це такий вік, коли людина мусить як найшвидше витратити безупинний прибуток своїх сил. А в траті цій для неї радість, втіха, майже ціль самої трати.

Світ здається неосяжним, повним тайн, принади, повним хвилюючих обіцянок. Це той вік, коли людина приймає в свої груди найбільший біль, найдужчі страждання і в них топить надлишки своєї буйної радості. В таку пору думається, що кожному радісно розп'яти себе за друзі свої, кожному любо віддати себе за страждання ображених.

Але це помилка.

З такою помилкою я зазнайомився вперше, коли мені надходив дев'ятнадцятий рік.

В той час в душі моїй жили козаки, Січ Запорізька, гайдамаки, вперте, велетенське прагнення волі та боротьба за неї. Україна мені здавалася безкрайною, невичерпаним джерелом великих можливостей і через те, що вона була безкрая, я й хотів власними ногами обійти її, власними очима побачити всі тайни її.

Я одягся в свиту, добрі чоботи, в торбу поклав пару сорочок, прокламацій, брошур і рушив.

Було це рано в літі. Жнива ще не починались і хліба стояли в радісній задумі. Степ буяв та сміявся цілі дні круг мене, немов і йому було тільки дев'ятнадцять літ, немов ніколи на ньому не проливалось ні крові, ні поту, ні сліз.

Мене часто підвозили селяни, а часом і ночувати лишали в себе. Я їм щедро й гаряче віддячував за те прокламаціями та брошурками. Селяни в ті часи були ще невинні, як Адам і Єва в раю, і брали мої подарунки охоче. Вони їх зараз же починали читати й цілком згоджувались зо всім, що там було написано. А написано було якраз про те, що, звичайно, найбільше думають по селах: про панів, про землю, про горе темне та давнє.

І от, одного дня, стрічаючись з людьми, у відповідь на свої балачки почав чути все про одного чоловіка, на прізвище Хома Прядка.

Цей Хома Прядка жив у ближньому селі і «добре знав усі ці діла», як сказав мені один селянин. Це був не більше й не менше, як герой. Перш усього він був невловимий. Десять літ його ловила поліція—не могла піймати. Військо кликали, засідки робили,—як дух крізь пальці пройде і нема. Цілі села оточували москалями, собаці не можна проскочить, а Хома Прядка переодягнеться собі за пана, розляжеться в кареті й гайда просто на військо. Пропустять та ще й «честь оддадуть».

Ловили ж Хому Прядку за те, за що завжди поліція ловить народніх героїв. «Він здорово стояв за простий люд». Було раз навіть так, що вся околиця, сіл десять-двадцять, підня-

лась на панів; Хома Прядка попереду. Та тільки військо вирятувало панство. Силу людей було побито, немало до Сибіру заслано, а Хому все ж таки не спіймали й тоді.

Та коли б не зрада, то й не знати, чи й піймали б його коли-небудь. Зрадила ж Хому його любка, дівчина, до якої ходив він. Чи на гроші поласилась, чи так налякали її—тільки, як прийшов Хома до неї, а вона й подала знак поліції. Поліція ж та військо вже зарані знали. Як влетіли москалі в хату, як кинулись до Хоми, а Хома рраз!—і покотилась салдатня. Хома другого рукою рраз!—і залилася кров'ю долівка. Довго брали Хому і таки взяли; взяли, закували й укинули до в'язниці. Присудили до Сибіру в каторжні роботи.

Але Хома не покався,—одбув своє й тепер знов воює з панами.

Я лежав у гаю в соковитій, п'яно пахучій осоці. Власне, спати не вигідно,—вогко, душно і кусають комарі. Але зате як м'яко, як просторо, як п'яніє кров од духу трав, роси, от сочистої незайманої землі.

Над горою стояв місяць. Він п'яненко посміхався, шапка на-бакир, немов підвипив десь і повертався додому. Навкруги таємна тиша і загадковість самоти.

Я не спав, мені не до сну було. Треба було насамперед рішити, як краще нам з Хомою Прядкою зробити повстання. Чи спочатку з'єднати всі села і тоді усім разом виступити одностайно і могутче; чи підіймати село за селом, іти пожежею, захоплюючи крок за кроком неоглядні простори.

Питання було досить серйозне, складне і відповідальне. Я рішив одкласти й обговорити його разом з Прядкою.

Далі—конче треба було мені обміркувати, яким способом передати звістку товаришам, щоб поспішили до нас на поміч. Писати поштою—небезпечно. Самому їхати назад—не випадало. Очевидно, посланця треба було посилати. Ну, тут уже Прядка мусів когось вибрати.

Потім—багато, більш ніж комарів, які вилися круг мене, виникало й тануло в моїм мозку планів та думок. Але всі вони сходились, як радіуси до центру, до Хоми Прядки. Під ранок мені вже ясно було, що без Хоми, властиво, мені трудно щось рішити. Отже, негайно до Хоми. Раз-два.

Я схопивсь на ноги, злякавши якусь пташину на вербі, скинув бриль і почав вмиватися росою. Потихеньку, обережно, підставивши долоні під широкі, як зелені ножі, стебла осоки, я легенько струсував з них срібні, трепетні краплі. Свіжість гаю, неба, поля, зелени лежала на моїх руках. Коли її набралось стільки, що могла змочить лице, я почав умиватись. На мене кисло дивився зблідлий місяць. Бідний хлопчисько. На похмілля йому, певно, боліла дуже голова, аж посинів сіромаха. А зате за стриженою круглою лінією гори зарум'янювалось небо. Закурилися долиною тумани, почали виразніше виступати дерева, кущі, батожиста витка дорога по той бік яру. По тій дорозі я мав іти до Прядки.

Це було зовсім недалеко, «верстов з п'ятнадцять з гаком». Так, принаймні, сказав мені останній дядько, з яким я балакав про Хому.

Години через три я вже пройшов п'ятнадцять верст. По ланах не чорніли комашнею постаті людей,—жнива ще не почались; але по луках косили сіна і звідти нісся дзвякіт кіс, дівочий сміх, пісні; там, здавалось, без утоми одбувався танець праці. Сонце блискало на сталі кіс, на росистих покосах, на зубах дівчат, які кричали до мене, вимахуючи граблями. Вони закликали мене до себе допомогти їм. Я б з великою охотою пристав до них, але й мені не було часу, треба було поспішати до Прядки. Зоставалося пройти тільки «гак» і я вже буду у нього.

Але дивна річ!—виявлялось, що до Хоми ще лишалось знов «верстов десять з гаком». Значить, перший гак складався з двох частин—десяти верст та ще одного гака. Добра справа. Скільки ж тепер цей уже гак матиме верст і гаків.

Я мусів спочинути. Ліг у сивому житі, поклав торбу під голову, витягнув ноги,—славно. Жито м'яко, привітно шелестіло наді мною, як старенька, любляча бабуся, тінню прикриваючи від сонця мою голову. Сусіди мої—червоні, блідо-зелені, сірі, сині кузки—поводились зі мною чемно. Спочатку вони полякались і деякі від страху попадали на землю догори ногами, удаючи, що цілком мертві. Хитрий нарід! Але потім, бачачи, що я ніяких агресивних намірів не маю, ожили й почали знайомитись зі мною!. Стрекочучи, шепелявлячи, вони наввипередки старались розказати мені своє життя. Деякі аж на ніс мені сідали, щоб бути ближче всіх. Але таких я зараз зганяв, я не люблю фамільярности. Деякі бавили мене гімнастичними вправами.

Вони лазили по стеблах, перекидались, висіли на лапках, стрибали. Був там, пам'ятаю, один жук: поважний, серйозний, з похмуро-заклопотаним виглядом. Він ні на кого не дивився, щось усе шукав у землі й вперто мовчав. Він мені нагадав мого незабутнього вчителя математики. Я довго слідкував, як він перебирав лапками і раптом бачу,—він тримає в руках перо. Я не здивувався, але мені стало неприємно, бо я зовсім не готувався до лекцій. А жук погладив себе по бороді й сказав: «Так. Тепер прошу мені одповісти, що станеться з Хомою Прядкою, коли ми зробимо над ним операцію по біному Ньютона. Прошу зробити». Я цього не міг виконати. Тоді жук узяв перо й наставив його проти мене. І з пера почав литись мені в лице пекучий огонь. Я крутив головою, жмурился, але нічого не помагало. Лоб, щоки, ніс мені палали. Тоді я шарпнувся й розплющив очі. І мусів зараз же знов заплющити їх: сонце лило на мене таку силу гарячого світла, що я міг осплінути. Швиденько одвернувшись, я підсунув голову під зелені тонкі ноги жита і знов заснув.

Над вечір, одмахавши усі «гаки», я підходив до села, де жив Хома Прядка. Воно лежало, як у колисці, в затишному наддніпрянському лузі. З гори мені було видно далеку блискучу смугу Дніпра. Старий козацький батько поважно й спокійно грів своє блискуче тіло під червонявими вечірніми проміннями сонця.

Перед селом я спочинув,—до Хоми я хотів прийти молодцем, йому не треба в'ялих баб.

Спочинувши, я твердим кроком пішов у вуличку, зарослу старими, пахучими вербами.

І зразу мене обхопили дивні чари цього села. Серед наших степів таких сел не буває. У нас усе видно, око просить простору. У нас тягне за обрій, де небо таємно зливається з землею, ховаючи тайни. Наша туга—на широких, біжачих в неосяжну далечинь, зелених хвилях; сухий вітер, могили, як незчисленні груди матери-землі, далекий силует забутої тополі на руїнах давнього панського дворища... Наше минуле, як перекотиполе,—непосидюче, змінливе, нестале.

Тут же кожний тин ховав сліди століть. Вуличка, як коридори старих замків; подвір'я тісно скупчені, щільно одгороджені плетеними обмазаними парканами; хати в глибині, захищені від чужого ока. На почорнілих від старости покрівлях—зелені пухкі плями моху. А самі покрівлі, як низько насунені на лоба шапки дядьків. Стіни хат білі, — чисто великодні сорочки дівчат; а над вікнами, немов вишивки, кольорові везерунки.

Життя десь в середині, в глибині цих високих, десятками літ мазаних, тинів. Здається, кожне подвір'я мусить мати свого власного старого діда, який ще бачив козаків тут же в цьому селі, на цьому самому подвір'ї. Навіть верби тут були не такі, як у нас. Наші верби—молоді, недовговікі, стоять десь за городами, біля води. Тут же вони скрізь. Товсті, широковіті, з дуплами, в яких біліють голови дітлахи, вони покривають своїм гіллям хати, повітки, вишневі садки. Од них цілий день стоїть холодок у затишних, витких уличках, вони надають селу непереказуєму інтимність, таємничість.

Я йшов попід тинами, які кругло загина-

лися то вліво, то направо. Крізь віти верб червоніла вгорі сива хмаринка, а за нею далеко синіло небо.

Треба було спитати, як пройти до Хоми Прядки, а на вуличках ні душі, тільки за тинами чулись іноді голоси та десь далеченько виспівувала дівчина.

Нарешті, я надібав молодицю. У неї на голові намотана була чорна хустка з зеленими китицями. Вона несла воду в дерев'яних відрах, плавно й легко хитаючи ними.

— А чи не можете мені сказати, тіточко, чи далеко живе Хома Прядка?—сказав я. Потім злегка підняв бриль і додав:

— Добридень.

Молодиця зараз же поставила відра на землю й охоче повернулась до мене.

— Доброго здоров'я! Хома Прядка? А, матінки мої, та чому б я не могла сказати. Адже ж, слава богу, язика маю, ще не одібрало, хай господь милує. Хома Прядка, кажете? Таки сам Хома, чи, може, Денис? Бо в нас тут аж двоє Прядків. Один, виходить, Хома, а другий Денис. Есть ще й третій, так той ще торішньої весни виселився на ринбурські степи. Та вам якого?

Дійсно, язик у баби таки був і до того, видно, не дурно хліб у неї їв,—працював щиро.

Я сказав, що мені не Дениса і не того, що виселився, треба, а таки самого Хому.

— Ага,—хитнула вона головою.—Старого, значить. Е, до старого таки більше ходять. Здалеку сами. Глядіть, що аж з степів, еге ж угадала.

— Угадали.

— Е, я б таки не вгадала. Та так... Ходять,

ходять до старого. Та бог його святий відає, чи то пособляє. Як то кажуть: «бог, бог, а сам не будь плох». А що? Не так кажу?

Який бог? І чого ходять до старого? Але, на жаль, я не встиг розпитати бабу, бо її хтось покликав через тин і вона, підхопивши відра, швиденько проговорила:

— Ой, кличуть. Так ви йдіть отак просто. Там зараз буде хата з новими ворітьми і зеленими віконницями, так ото й Хома Прядка. Хай бог помагає. Прощайте.

Я, роздумуючи над чудними словами жінки, пішов далі.

От і нові ворота. Жовті стругані дошки неприємно крикливо жовтіють серед зелени і темних кольорів тинів та повіток. Зелені віконниці теж ні-до-чого: мабуть, причеплені пізніше.

Я помалу входжу в подвір'я і просту до хати. Сказати правду,—я так хвилювався, що аж піт мені виступив.

На мій стук у клямку вийшла стара висока костиста жінка, в білій сорочці і чорній спідниці. Мускули на смугляво-жовтій шиї міцно й твердо випиналися, піддержуючи сувору гарну голову.

Вона мовчки уклонилася, чекаючи чорними очима й уважно дивлячись мені в лице.

— Тут живе Хома Прядка?

— Тут. А вам що треба?

— Маю діло до нього.

Вона ще раз озирнула мене з ніг до голови й мовчки одчинила двері в хату. Я скинув бриль і ввійшов.

За столом теж у чистій білій сорочці з чор-

ною стьождкою сидів старий дід; козацькії, довгі вуса падали вниз, а очі з-під кошлатих брів дивились на мене пильно й м'яко.

Я привітався. Хома Прядка ввічливо й поважно одповів мені тим же, одночасно присовуючи до себе якусь товсту стару книгу. Баба стала біля столу, не зводячи з мене строгого й непокоячого мене погляду.

— А що скажеш, парубче?—ласкаво спитав дід.

Я проти волі почухався. Якось виходило не так, як мені мріялось. Баба ця... Навіщо вона? Що за баба? Хіба Хома був жонатий.

— Та багато треба сказать...—промовив я нерішуче й хвилюючись.—Та як почать, не знаю.

Дід і баба мовчали.

— Ну, добре. Буду говорить прямо. Таїтись з вами нема чого. Я прийшов до вас, щоб нам разом узятись до того діла, за яке колись вас до Сибіру завдали... Багато я наслухався...

Але тут я мусів зупинитись. Дід якось занадто живо присунув до себе книжку, немов захищаючись нею, і на лиці його, з обвислими вниз щоками, промайнув вираз зовсім невідповідний моїм словам. А баба раптом ступила до мене й не то здивовано, не то погрозово спитала:

— Як ти сказав? Яке діло?

Я змішано витер піт, що лоскотав мене на щоках. Мені стало нестерпно душно. Я мусів навіть свитку розкрити.

— Та ти не роздягайся тут,—сказала баба.—У нас не корчма. Кажи, за яким ділом прийшов? Коли хочеш, щоб дід на покаліпсі тебе вчитав, то хай бог благословить. А інших діл дід не знає.

Який «покаліпс»? Ніякого «покаліпса» я не хотів.

Дід тривожно й боязко хитав головою за кожним словом баби і старечими руками совав книжку по столі.

— На покаліпсі читати?—нарешті спитав я.

— Еге ж! Святе письмо. Яка доля тобі судиться, яким нещастям має тебе бог благословить, усе тобі дід скаже. За одне читання—руб, а як з салтирьом, то два. Так люди платять, так і ти.

Я сидів на лаві і непорозуміло дивився то на грізну бабу, то на діда з жовто-білими довгими вусами.

— Чекайте!—сказав я.—Та ви, діду, Хома Прядка, чи ні?

— Та таки Хома... і Прядка,—нерішуче промовив дід.

— Той, що колись підняв аж три волості на панів та...

Але баба не дала мені говорити.

— Які волості?! Чого тобі тут треба? Хто ти такий? Нічого того не було, що тобі набредали десь люди! Іди собі краще, хлопче, а то як покличу вряdnика, то буде тобі волость...

Тут уже й я не витримав. Так цей порохнявий дід є той Хома Прядка, який трошив десятками москалів і на Сибір ішов за тих, кого він тепер «покаліпсом» дурить. І ще сміє казати, що того не було.

Я скочив на ноги й ступив до столу. Баба, було, кинулась до мене, але я так подивився на неї, що вона мусіла зупинитись. Пам'ятаю, кров, як пара в паровику, билась мені на висках.

Дід вирівнявсь і непокоїно дивився мені просто в лице.

— Так ви кажете, що нічого того не було?— визвіривсь я на нього:—ні? А не було, що пани вмочали мужиків у бочку з дьогтю та потім їх запалювали, як смолоскипи? Ні? Не було, що Хома Прядка за сестру свою розідрав на двох деревах пана, котрий згвалтував її? Скажете, не було? А не ловили Хому, як вовка, зграями псів у лісах над Дніпром? Не тікав він уплав через річку? А не було хіба, що всі села з дітьми й старими дідами йшли виручати Хому, як його зловили в подраній корчмі? Ні? Не було? Чого ж ви мовчите? Як ви смієте мовчати? Хіба не було, що весь край, як один чоловік, повстав за Хомою до волі й людського життя? І хіба за це не запхали Хому на Сибір? Ні, цього не було! Кажіть!

Дід все ширше й ширше дивився на мене. За кожним моїм словом його немов шарпало щось з того боку, то з другого. На безживних зморщених щоках навіть кров заграла.

І раптом не витримав старий. Схопившись на ноги, блиснув очима, підняв руку і з несподіваною силою вдарив кулаком по книзі.

— Було!! — крикнув він розпалено. — Все було! І ловили, і Сибір: все було, сто чортів його матері!

Дід переродився. От тепер я бачив самого Хому Прядку. Це був той самий, кого я шукав. Той запальний, незломний, повний буйних сил, яким треба дати вихід.

І вмить, як буває після останнього блискоучого промінню сонця, все примеркло й погасло. Між дідом та мною стала висока, сувора баба.

— Геть під три чорти звідци!—скажено крикнула вона, топнувши на мене ногою.

Дід у той же мент весь ослаб, винувато закліпав очима і швиденько сів на місце, присунувши до себе «покаліпс».

— Що «було»?!—повернулась до нього баба.— Що було, старий ти дурню? Ти? Було, та ще хочеш? Мало тобі було добра по Сибірах та поліціях, ще на старості літ захотів? А ти— геть мені з хати, бо враз тобі рогачем голову провалю! Я тобі покажу ходить!

Я подивився на діда, на бабу, мовчки взяв з лави свою торбу, закинув за плечі, надів бриль і, не сказавши ні слова, вийшов із хати.

Небо вже було без рожевих виблисків сонця,— темне й задумане. Над горою зеленувато-білим вогнем горіла зоря вечерова. Вербки стояли тихо, винувато, немов соромлячись. Десь за ними молодий жіночий голос співав давню стару пісню, до якої за довгий вік її налипло стільки смутку та скорби.

Я помалу вийшов у поле й ліг на горі за селом у високій пшениці. Молодий сум боляче й солодко обгортав мою стомлену голову. Над далекою блискучою смужкою Дніпра стояв місяць і дивився на мене з теплим розумінням.

XBOCTATI

Хвостаті

Здаля коридором зачулися голоси. Один із них неначе підстрибнув, і вздовж усієї довгої стелі лунко покотилося: і-і-е-е!

Служник, не хапаючись, одступив од «вовчка»: ішла візитація.

Тоді Устиненко теж одійшов од дверей і, зловтішно посміюючись, дрібними й швиденькими кроками заходив по номері. Халат теліпався поміж колін, пантофлі зсувалися набік, але це тепер уже не важне!

Головне те, що так-таки нікому й невідомо, куди ділася простиня. Ані найменшого підозріння ні в кого! Та й справді: мало хто міг узяти? Та ті ж самі служники, наприклад.

Одно слово, з цього боку все гаразд.

Далі таке: не піддаватися ніяким настроям. Тоді з «дзвоном» значно легше справлятися. Принаймні він спиняється, і це вже добре.

. Хоча, властиво, й цьому не варто вірити. Що спиняється, то так, але ж не зникає зовсім. А хто може з певністю сказати, що саме відбувається підчас зупинки в цьому мозку, душі чи чорт його знає ще де?

А тому—ніяких надій та й годі! Візитації? К чорту з усякими візитаціями, професорами,

знаменитостями! Всі вони з хвостами: задери поли їхніх прекрасних сурдугів—і вони закрутять хвостами, як пси на здобич!

Устиненко плюнув. Слина попала на ніжку койки, загвинчену в підлогу. І якраз н а т у с а м у!

Устиненко зупинився і довгим, косим поглядом лукаво подивився на неї.

І от цікаво!—тої ж мити виразно почув, як «дзвін» ослаб. Коли думав про візитацію, професора, він тиснув люто. А от тепер одразу зник.

Властивість «дзвону» була та, що він тиснув груди й голову. Руки, ноги—нічого, але груди й голова увесь час були під круглим пресом, що надушував із усіх боків. Іноді він так натискував на груди, а надто на ребра, що просто таки дихати важко було. Через це ставало болюче-моторошно, тоскно. Тоді Устиненко починав кричати, гукати на поміч, рвати нігтями груди, битися головою об підлогу.

Але дурні, падлючні люди з хвостами натягали на нього «сумашедшу» сорочку і прив'язували його до ліжка. А «дзвін» користувався цим і стискував Устиненкові груди й виски так, що йому макітрилось у голові і він губив притомність.

Та тепер, вибачте, будь ласка, цьому буде край! І таки зовсім незабаром!

Устиненко, тонесенько посміхаючись і хляпаючи пантофлями, знову забігав по номері. Раптом зупинився тривожно подивився згори вниз на свій живіт. Ніби трохи випинається. Треба вільніше підв'язати халат!

Устиненко став спиною до «вовчка» в дверях

і поробив вільні брижі над мотузком, що ним був підперезаний. На животі йому була щільно та дбайливо намотана простиня, що зникла з ванни невідомо куди.

Знаєцька коридором пролунав пронизуватий зойк, зараз же перейшов у виття і тягучими, млюсними хвилями почав уливатися в номер.

Устиненко в гніві підбіг до віконечка. Знову вони дозволяють цьому звіреві вити! «Хворий!» Від цього, дійсно, можна захворіти й збожеволіти! Падлюки хвостаті!

В глибині коридору зачувся знайомий шаркіт багатьох ніг. Потім затихло. Дзвякнув ключ у замку, знову зашаркали, і стало зовсім тихо: візитація зайшла в якийсь номер.

Але виття не вгавало. Здавалося, десь там, на голій, блискуче намащеній підлозі сидів на задніх лапах якийсь химерний звір і, задерши догори голову, тоскно, вивертаючи всю свою темну, звірячу душу, вив.

За ним зараз же, звичайно, почався коридорний концерт.

— Рятуйте! Рррятуйте!—скажено заревів сусіда зліва, Феклістов,—спасіть дворянина Феклістова! Карраул!

Ніхто й не думав рятувати дворянина Феклістова. Служники стояли, струнко випростувавшись і повернувшись убік візитації.

Далі зареготався і заридав король Лір. Це був сивенький, паршивенький дідок. Він називав себе королем Ліром, бо його власний рідний син видав його поліції. Тепер він, голий і жовтий, бігав по номері і то плакав, то реготався.

Від виття, галасу, реготу «дзвін» стисся. Знайома, задушна туга важко застрягла в горлі, на висках почав проступати холодний липкий

пів, і сам Устиненко почув, як почали поширюватися його очі.

Він забігав по хаті.

Ох, швидше б кінець, швидше б! Напевнодесь є межа, що за нею вже настає божевілля. Не може ж «дзвін» тиснути без краю. Є лінія, що до неї можна ще стискуватися, а далі мозок і серце повинні луснути. Швидше б тільки ніч настала!

Пробігаючи повз двері, Устиненко машинально, звикло зазирнув у кватирку. І мимоволі прикипів. Перед його дверима коридор розходився у невеличку площинку. Тут була величезна залізна груба, двері до клозету, стояли якісь скрині. Вечорами перед грубою збиралися служники і деякі хворі,—це був «клуб».

Тепер служник Кирпа стояв біля груби в позі салдата у фронті. А з-за нього, з-за груби потихесеньку висувалося смугляво-цитринове лице молдаванина. І от це й було чудно, бо молдаванин сидів «під замком» і не міг вільно ходити по коридору. Мабуть скористувався якимсь випадком і втік.

Устиненко з цікавістю почав слідкувати.

Молдаванин раптом присів. Обличчя його зупинилося на рівні коліна Кирпи,—десь став навкарачки. Він хитро комусь, чи сам собі підморгуючи, почав обережно підсуватися наперед до Кирпи. Хижа витягнена шия і вишкирені величезні жовті зуби були наготовлені до нападу. Він тільки прицілявся, як це найкраще зробити.

Устиненко, зрозумівши намір молдаванина, спочатку був захвилювався. Та зараз же заспокоївся і зловтішно посміхнувся. Ану-ну!—цікаво подивитися, як два звіря гризтимуться.

Молдаванин нечутно підповз ще ближче, не зводячи страшенно блискучих, загострених очей з ніг служника. Повів головою праворуч, ліворуч, потім вигнувся, як наїжена кішка, і раптом стрибнув на Кирпу.

Розлігся лютий зойк болю й переляку. Устиненко бачив, як Кирпа скажено шарпнувся вбік, але тут же підвів обидві руки догори і забалансував на місці. Молдаванин лежав боком на підлозі, уп'явшись зубами в литку служникові і, мотаючи головою, сласно ревів.

На гвалт Кирпи збіглися служники. Устиненко не бачив, що робили з молдаваниним. Хтось гукав: «Ніж! Щипці!» Інші: «Сорочку! Води!» З юрби глухо й болюче виприскували стогнання.

Тут же стояв і професор, низенький, з опуклим тугеньким черевцем дідок, в окулярах і з широкою бородою. Він був цілком спокійний.

Молдаванина нарешті подолали й звязаного понесли кудись праворуч, а Кирпа, спираючись на плече Чоботаренка, зашкандибав уліво. Устиненко з утіхою провів їх очима.

Але як тільки всі розійшлися, він швиденько затупав у куток і почав розмотувати простиню. Треба було користуватися доброю нагодою. Хапливо надкусивши полотно, він почав оддирати з нього смугу. Простиня тріщала, і Устиненко що-хвилини повертав голову до дверей, чуйно прислухаючись.

Знову зашаркали ноги в коридорі. Устиненко похапцем замотав простиню на живіт і підв'язав халат.

Затихло.

Однаке він не одважувався дерти далі,—хай

уночі! Кирпи тепер не буде і, може, заступник його не буде так ретельно зазирати в «вовчок».

Але кінець мусить бути цієї ж ночі! У професора пика немов би й добра, людяна, та це ще нічого не визначає,—такий самий хвостатий, як і всі. Ніяких балачок з ним, ніяких прохань,—цілковита зневага!

Устиненко прислухався: тихо.

Тоді він помалу, навшпиньках підійшов до койки, нахилився і обома руками взявся за ніжку її. Упершись ногами в підлогу, він з усієї сили потяг до себе ліжко: навіть не ворухнулось!

Устиненко задоволено посміхнувся і з цим довгим, хитрим усміхом енергійно заходив по хаті.

План у нього був такий: подерти простиню на довгі смуги й пов'язати їх. Потім уночі, годині в третій, коли служники куняють, тихесенько, не злізаючи з постели, прив'язати цю шворку одним кінцем до ніжки ліжка. Потім зробити петлю і надіть її на шию. А тоді вже тихенько злізти на підлогу. Ставши навколюшки і вільно пустивши шворку, зібрати всі сили й шарпнутись уперед. Смерть настане миттєво, як у Горючого.

Властиво, цей спосіб Устиненко позичив у Горючого. Але, розуміється, це ще не показувало нічого: можна скористуватися вигадкою божевільного і самому зовсім не бути хворим.

Так само відома думка, що божевільні—народ страшенно хитрий, знов таки нічого не каже про його, Устиненка, здоров'я. Треба бути хитрим і хитрість з'являється сама собою.

Дійсно, Устиненко в житті був зовсім не хитра людина. Він був собі за бібліотекаря при

Комерційному Інституті й не мав потреби хитрувати ні з книжками, ні з людьми. Книги були що люди, люди—що книги. З одними доводиться часто мати справу, а інших і не бачиш ніколи, хоч вони й стоять на полицях.

Та виявилось, що люди—зовсім не книги. Вони мають кігті, підступство, отруту і хвости. В цьому Устиненко переконався на власному досвіді.

Раптом шаркіт ніг і гомін голосів зупинилися біля номера Устиненка.

Він, несподівано для самого себе, захвилювався і дрібним підтюпцем побіг до койки. Ставши в головах, він похапцем поправив халат і випростався. Так колись він зустрічав директора Інституту, коли тому доводилось заходити до бібліотеки.

Відчинилися двері й у кімнату ввійшов професор. За ним старший лікар Янківський, потім Луцкевич, милосердна сестра і ще якісь люди, що бог їх знає навіть ходять завжди з «візитацією».

— Доброго здоров'я!—привітно сказав професор і хитнув головою.

Устиненко незграбно, поспішно вклонився. Він зніяковів, це вийшло так несподівано: професор хитнув й о м у головою і сказав «доброго здоров'я». Сам професор! Значить, він гадає, що йому, Устиненкові, можна хитнути головою, що він зрозуміє, значить, на думку професора, він—не божевільний?

— Ну, як ся маєте?

Устиненко ще дужче захвилювався. Запитано було так просто, лагідно, неначе знайомого.

— Пп... погано, пане професоре... Недобре...

— Так? А чого ж то? Розповіжте.

Устиненко не міг зробити цього відразу,—голос увесь час зривався і від хвилювання важко було дихати.

— Ну, розповіжте, що ви відчуваєте. Через що вам погачо? Спите як?

Професор спокійненько поправив окуляри й підбадьорливо підхитнув головою.

Устиненко приклав тремтливу руку до вуст і прокашлявся. Янківський і Луцкевич з байдужою увагою дивилися на нього, як дивляться студенти на корчі жаби, що над нею провадять вівісекцію.

— Мені тяжко тут, ваше превосходительство! Ця обстановка, галас божевільних, сморід... Цей халат, пантофлі. Я вас благаю, пане професоре, випустіть мене звідси! Я збожеволію. Присягаюсь вам, я не витримаю!

Устиненко розумів, що так хвилюватися—для нього некорисно, що треба бути якомога спокійнішим, нормальнішим. Та не сила була стримати себе. Він ізблід і часто дихав, роззявивши рота, як курка, що хоче пити. Очі ж його жадно липли до кожного руху професора.

Але професор тільки дивився на нього лагідним і пильним поглядом.

— Ну, збожеволіти тут важко,—м'яко сказав він.

— Ой, легко!—гаряче і злякано скрикнув Устиненко. Це ж... Я не знаю. Така атмосфера... Присягаюсь вам! Та я ж цілком здоровий! Я все розумію, знаю, пам'ятаю. Про що хочете можу розповісти вам. Ви спитайте pana директора інституту, Якова Петровича Лозовського. Господи, чудно навіть! Ну, так, я вчинив над собою... Ну, я хотів повіситись,—ба-

чите, я все розумію!—та що ж з того? Хіба мало людей убиває себе? Хіба всі вони божевільні? В мене сталося нещастя і я... З кожним же може статися. Хіба ж конче треба зараз же... Я не розумію.

З жахом почуваючи, що плутається, Устиненко замовк. Його збивали очі професора, страшенно спокійні та невідривні. Так часом дивиться Янківський, вислухуючи його після вибухів «дзвону».

І раптом, дивлячись на всі ці обличчя, що мовчки та допитливо розглядали його, Устиненко якось виразно-гостро помітив чудне становище своє серед цих людей, що з якогось права допитують його, не довіряють, мають над ним силу. Дико й безглуздо: замість того, щоб як-небудь допомогти йому, як то буває раз-у-раз, коли з ким-небудь трапиться лихо; замість того, щоб розпитати, потішити, виявити хоч трошечки співчуття, ці люди підстерігають кожен його рух, якось по-своєму і для себе пояснюють його, намагаються довідатись про щось ніби найголовніше, а головного, крім лиха, нічого нема.

Устиненко знизав плечима.

— Ваше превосходительство!—заговорив він знову.—Вибачте, будь ласка, але мені здається, що ви всі тут помиляєтесь. Запевняю вас, що я—не божевільний! Простіть мені, але це навіть смішно... Присягаюсь вам! Я знаю, ви мені не вірите, бо всі хворі кажуть, що вони здорові. Але от це й страшно. Себ-то, вибачте, не те страшне, що вони хворі, себ-то, що вони... Ну, так. Вибачайте, я, одно слово, хочу сказати, що страшне те, що у нас є подібність, у мене і у них. Так, подібність. Але запевняю вас, це тільки так. Тут зовсім інше. Ну, так,

я повісився. А через що, за що? Простіть, пане професоре, я вам розкажу. Я, як людині вам, не як професорові. А в тім, коли хочете, то й як професорові. От ви дивитесь, як я хвилююсь... Але ж, правда!—це не від божевілья! Ви зрозумійте. Я мав жінку. Десять років прожив з нею. Син у нас є, Коля. А в тім, ім'я для вас не цікаве. Будь ласка, не звертайте уваги на моє хвилювання. Ні? Так-так, я розумію... Ну, так, син Коля, чи той... Так, ну, добре. І, значить, товариш, друг навіть, був у нас. Дійсно, друг, з дитинства, так би мовити. Десять років з жінкою... Ну, от. І трохи грошей було, складав по копійці. Вертаюсь раз зо служби. Це того дні, як ото... повісився. Вертаюсь. А в сінцях стоїть у куточку Коля. Так у куточку стоїть, голівкою в мою шубу, і плаче. Плеченята струскуються. «Ти чого, Колюсю?» Мовчить та дуже плаче. «Та що тобі?!»—«Мама з Губан Петровичем поїхала зовсім». Губан Петрович—це наш Іван Петрович, друг мій,—Коля так звав його. От. Поїхали. Гроші взяли, купони,—все взяли. Геть чисто все, нічого не лишили, ні жони, ні людей, нічого. Головне, ваше превосходительство, віру мою вкрали. Кому ж тепер вірити? Як же жити? Навіщо? Це—філософія, я розумію, але, вибачте, як же инакше? Десять же років! І знов таки—з дитинства, можна сказати, друг. Хіба ж це можна? Як же це перенести? І що ж тут божевільного, що я не хочу жити? За що ж мене замкнули в цей страшний дім? Це ж однаково, що вбити мене! За віщо ж іще мучити тут? Ограбували, знищили і за це засадили до божевільні!

Устиненко не витримав: підборіддя йому за-

шарпалось і сльози залили очі, виступивши буйними краплями по куточках. Він пошукав у халаті кешеню, згадав, що хустка його на ліжку і поліз за нею під подушку. Висякавши, він знову повернувся до професора. Цей тим часом щось шепотів Луцкевичеві на вухо.

— Ви заспокойтеся,—сказав професор.—Я вас розумію. Це, дійсно, велике нещастя, але всяка рана з часом загоюється.

— Не така, пане професоре,—глухим носовим голосом одповів Устиненко.

— Ну, навіщо песимізм? Ви взагалі, здається, тепер нахильні до ворожости до людей. На вашу думку, всі люди такі, як ті, що вас... образили? Так?

Устиненко посміхнувся: від його не сховався обережно-підштовхливий, вичікуючий тон професора. Цей череватий дідок з генеральською зізодоу був такий самий звір, як і всі. Для нього—людське горе тільки об'єкт для спостережень, необхідний аксесуар його професії, що дає йому чини, орденa, черево і гроші. Все, що він, Устиненко, не сказав би йому, все буде той чи инший вияв божевілля, хвороби. Впади перед цими звірми навколюшки, благай їх, цілуй руки їм,—це одна ознака хвороби. Обурюйся, гнівайся, вимагай,—це друга ознака. Збери всю силу і стримано, логічно доводь, що ти—здоровий,—і така форма хвороби їм цікава. Розбий собі голову об стінку,—вони й на це не здивуються. Це вже й не звірі, а машини якісь.

— Хвостаті машини!—раптом, несподівано для самого себе, вигукнув він. І тільки вимовив, як почув, що тепер край: вони вхопляться за це і ніяких більше надій не лишиться.

І дійсно:

— Хто «хвостаті машини»?—жвавенько, з цікавістю запитав професор.

Погляди всіх цупко вп'ялися в обличчя Устиненка. Почуваючи холодний страх, тоскний одчай, він одночасно злісно посміхався і дивився на всіх гарячими, з ненавистю очима.

— Ви!—знову вирвалось у нього з хриплим смішком.

Лікарі швидко презирнулись. Устиненко помітив це і почервонів.

— Ви—хвостаті машини, розумієте?! Ви—навіть не звірі, як Губан і Маня, а просто машини з хвостами й апаратами на плечах. Гидота ви, от що! Кати! За що катуєте мене тут, га?! Падлюки! Я вам кажу, що я—не хворий! За що ви мене тримаєте тут?! Може, ті підкупили, щоб здихатись мене? Скільки дали? Чого ви сюди прийшли? Чого повитріщалися? Чекаєте, що сказуюся? Чорта з два! Не боюсь я вас!

— Послухайте, пане Устиненку...—лагідно почав професор.

— Пішов к лихій годині, череватий чорт! Не хочу я нічого слухати. Ну, в'яжіть мене, бийте, катуйте! Натє! Будь ласка! Ось, маєте!

Устиненко рванув халат на грудях. Але згадавши, що на животі намотана простиня, підставив тільки груди професорові.

— Пане Устиненку!—знову сказав цей тим самим спокійним та лагідним голосом.—Вислухайте ж, що я хочу вам сказати. Ви хочете, щоб ми вас випустили? Добре. Ми вас випустимо.

Устиненко спершу ніби не зрозумів і стояв непорушно, дивлячись на професора широкими очима. Потім одразу ослаб і винувато закліпав ними.

— Вибачте...—забурмотів він, соромливо закриваючи груди халатом.—Простіть, будь ласка... Я, здається, образив вас...

— Ну, дурниці! Буває. Схвилювались. А випустити ми випустимо. От тільки коли саме...

Устиненко швидко й нашорошено подивився на професора.

— Так, коли саме... Зараз ще не можна. Так хіба тижнів через два-три...

Устиненко зробив рвучкий рух і знову почервонів.

— Ага!—хитнув він головою.

— Чекайте. Що ж ви, чудна людино, хочете, щоб ми вас моментально, от тако, в цьому навіть халаті, випустили? Не можна ж так. Ви трошки знервовані, вам треба заспокоїтись, підлікуватися. А тоді й на волю. Правда? От я вам пропишу один лік. Ви прийматимете його гарненько і все піде як-найкраще. Лік—знаменитий, всі ваші прикросці відразу знищить. Побачите. Треба тільки трошки подождати. Це зовсім новий лік, спеціально для хорих на нерастенію. Ви, звичайно, не божевільний, цього ніхто не думає. Але крихітка нерастенії у вас таки є. Цього ховати не буду. От ми й почнемо її виганяти. Правда?

Устиненко мовчав. Його, розуміється, не випустять, вважаючи за справжнього божевільного, але лік будуть випробовувати на ньому, як на морській свинці.

— Ну, що ж ви, пане Устиненку? Згода?

Раптом «дзвін» тяжко стиснув груди і від цього задушна, болюча туга закурилася в грудях.

— Добре, я згоден...—сказав він погаслим, безсилим голосом і повів навкруги затуманеними очима.

Лікарі презирнулись.

— Що вам?—з цікавістю запитав професор.

Устиненко зупинив на ньому погляд, повів ним по звізді, по тугому животі професора, по пухлій руці з широким перснем, подібним до обрізаного наперстка, і посміхнувся.

— А хвіст де?—сказав він.—Під зіззодоу? Хе! Добре, я прийматиму ваш лік. Мерсі. До побачення!

— От і чудесно,—промовив професор.—Підлікуєтесь і підете собі куди схочете. А тепер бувайте здорові!

— З богом!—хитнув Устиненко головою на двері і ліг на койку, чекаючи виходу «візитації».

Так він пролежав аж до того часу, коли почали світити лампи над дверима. Обід стояв на столику не торкнутий. Чоботаренко кілька разів заходив у номер і пропонував поїсти, але Устиненко тільки мовчки з хитрим усміхом дивився на нього або казав:

— А що, тебе, мабуть, лаятимуть, як я не їстиму? Через те тільки такий добрий? Хвостяку б хоч приховав, добрячий! Пішов геть звідси, йолопе!

Чоботаренко байдуже повертався і виходив, сплюнувши в пригвинчену до підлоги плювальницю.

Хутко після лямпівника прийшла з ліками милосердна сестра. Устиненко, на злість професорові, постановив ліку не приймати. Але щоб одчепитись од сестри, він мовчки взяв у неї з рук чарчину з ліком, улив його в рот і зробив горлом такий рух, ніби ковтнув. Але тут же підійшов до плювальниці й усе вилив у неї з рота, немов би спльовуючи.

— Ху, гірке, хай воно сказиться!—сказав він, вертаючись.

Сестра дала йому запити.

— Нічого, що гірке,—позіхнула вона,—зате здоров'я буде солодке.

Устиненко посміхнувся, дивлячись на цю літню вже, з пожовклим, стомленим лицем жінку. Світло лампи з-над дверей косо відрізало її голову й плечі від усього тіла і здавалось, що сестра стояла по груди в воді. Ось зараз випливе з-заду хвіст.

— А що, професор уважає мене за божевільного, правда?—спитав він. І зараз же здивовано зауважив, що в його останнім часом почали зриватися з язика цілком несподівані слова. А проте плювають, тепер це вже не має ваги!

Сестра заткнула пляшечку з ліком і занадто серйозно, з переконанням сказала:

— А де ж там! А ні на хвилину цього не дума! Що ви! Та він же сам вам сказав, що ви тільки нервами страдаєте.

— Те-е-к!—процідив Устиненко, захляпавши пантофлями по підлозі. Він то пірнав біля дверей у півтьму, то виринав із неї коло проти-лежної стіни.

— Ох, боже наш, боже наш!—байдуже, звикло зідхнула сестра.—Скільки того горя на світі! А синок же ваш де, пане Устиненку?

Устиненко помовчав, потім, щоб одчепитися, бовкнув:

— Дома. У її брата.

— Чом же ви не напишете, щоб його привели побачитись? Все ж таки лекше було б. Рідний же вам...

Стара, видно, намірялася довго тут розп'ятувати. О, уже й голову набік схилила, руки

під грудьми склала,—одна з пляшечками, в другій чарка і ще якась професійна мерзота.

Устиненкові не хотілося балакати, але хтось ніби інший за нього з смішком сказав:

— Хай з ним хвостаті бачаться. Сволочі! Вона й його хвостатим зробила.

І тут же, розсердившись на того, що говорив за нього, зупинився перед сестрою і, злісно дивлячись їй у лице, закричав:

— І к чорту вас усіх, розумієте! Що вам тут треба? Забирайтесь геть! А то я вам покажу тут патякати! Руки ще склала. Геть!!

Сестра, не хапаючись, тільки скоса зиркаючи на Устиненка, мовчки вийшла з номера. Чоботаренко замкнув двері й з ключами пішов за сестрою.

А Устиненко, затуляючи лицем «вовчок», похапцем почав розмотувати простиню і віддирати з неї смуги. Біля дверей найкраще було робити це: ніхто не міг захопити зненацька, а крім того з коридору не видно було, що робив Устиненко руками.

Але працювати довго не довелося: тільки запалили лампи в «клубі» як слідом за іншими з'явився «леопард». Його, як і всіх хижих звірів, тягло на вогонь.

Устиненко нікого так не ненавидів, як «леопарда». Це був стрункий, високий красунь з тонкими, тугими ногами і пишними довгими вусами. Він уже давно був у лікарні, але ні лікарі, ні професори не могли з певністю поставити діагнозу його хвороби. На все він відповідав хмарно, дуже коротко, стисло, але цілком логічно, розумно і часом досить ущіпливо. Але як тільки його відпускали, починав без устанку, швидко,

гарячково ходити. Він міг ходити годину, дві, три, п'ять, доти, доки його не зупиняли й силою не вкладали спати. Якийсь час він лежав, потім схоплювався і знову починав ходити, нахиливши голову і поблискуючи гарячими, звірячими очима.

Устиненко ненавидів його за те, що він був надзвичайно подібний до Губана. Ріжниця була тільки в тому, що Губан—білявий, а цей—чорнявий. Решта ж—і невелика голова, і вуса, і расові руки, навіть хода, легка, котяча,—все таке саме. Часто Устиненко цілими годинами простоював біля дверей, свердлячи «леопарда» очима, повними ненависти. Правда, від цього «дзвін» до такої міри стиснув груди, що в них почувався просто фізичний біль. Але в цьому була й якась насолода, бо «леопард» був реальний символ звірячого в людині. У нього навіть хвіст із-заду теліпався,—пояс від халату,—і піднімався як живий догори, коли «леопард» прожогом гнав коридором.

Але останнім часом, забачивши «леопарда», Устиненко тікав од дверей: груди вже не могли витримувати натиску «дзвону» й могли луснути. Тоді він теж, як «леопард», гасав по номері, тримаючись обома руками за груди і вперто, злісно рахуючи кроки. Коли голова починала горіти й цифри плутались у мозку, він швидко лягав на койку і важко засипав.

Тепер він теж одійшов од дверей, хапливо намотавши на себе простиню. В цей час у вовчку стало темно,—хтось заглядав у номер. Устиненко підійшов ближче. На нього дивилося чиєсь око, викликаючи звичайне моторошне роздратовання.

— А хвіст де?—злісно гукнув Устиненко і

плюнув у «вовчок». Слина не попала в око, але в дірочці стало видно чиюсь круглу голову долі біля груби в «клубі». Устиненко задоволено засміявся, сам холонучи від підвивання в своєму смісі. І, забувши зігнати сліди сміху з лица, забігав по номері, плутаючись у халаті й гублячи пантофлі.

Раптом він зупинився і прислухався: в «клубі» чогось голосно сміялись. Ага, звірі розважаються, звірям весело. Це теж могло бути цікавим. Устиненко підійшов до дверей і почав дивитися.

На підлозі довгими червоними відблисками грало полум'я з груби. Коло неї долі сиділи люди в халатах з коротко обстриженим волоссям. Біля хворих стояли Чоботаренко і Пантюхін. Пантюхін — молоденький, рум'яний, з дівочими очима.

Повз «клубменів» напруженно, як у клітці, гасав «леопард».

Кумпанія з когось сміялась, — усі дивилися з цікавістю в один бік і губи в декого тремтіли від нашорошеного сміху. Хто там був іще, Устиненкові не видно було.

Вмить усі пирскнули, а Пантюхін голосно промовив:

— Оце так! Ану, поцілуйте її з другого боку! Та трошки нижче!

Чоботаренко з хмарним усміхом сплюнув у вогонь, а одна з сірих постатів у халаті захікала і затрусила всією спиною, на якій колюче проступали кістки.

— Гей, ідіть сюди! — знову сказав Пантюхін. — А скільки їй літ?

Устиненко почав догадуватись: це, мабуть,

був старий єврей Шварц. Він підпалив свою крамничку, щоб дістати страховку. Але разом з його крамницею згоріла й його внучка від сина, вбитого на погромі, і старий збожеволів. Він тепер раз-у-раз ходив з лялькою на руках, любовно милуючи її й примовляючи до неї щось ніжне по-єврейськи. З рота йому звисала слина і капала на рум'яне личко ляльки, але він дбайливо витирав його і потім у захваті цілував. Ось він вийшов. Жовто-сива борода, закручена на кінцях, тремтить; вузлуваті, з покарлюченими пальцями руки ритмічно, повільно колисають дитину, а очі в мішечках посміхаються з таким добрим і трошки соромливим виразом, неначе всі поділяють його зворушення і захват.

— Що, Хаїме, заснула Сурочка?—спитала сіра спина з колючими лопатками й захіхікала.

Старий з жартівливою загрозою підняв палець.

— Ша! Не треба її будити. Пушай вона собі трошки поспить.

І з побоюванням, тривожно подивився на вогонь. Вогню він дуже не любив,—зараз же переставав любовно посміхатися і впадав у непокій. Коли ж з ним нікого не було, то й тікав од огню.

«Леопард» пролетів повз старого, зачепивши його роздутою полою халату. Шварц хапливо і ввічливо зійшов з дороги і підійшов ближче, колисаючи ляльку.

Він наступив на відблиск вогню і той заграв на шкурі його стоптаної пантофлі.

— А де ж Сурочкина ма-ме-ле?—з протягом запитав Пантюхін.

Старий подивився на нього і невиразно посміхнувся,—чи не зрозумів чи не хотів балакати на

цю тему. Раптом злякано озирнувся на вогонь, прикрив рукавом ляльку і трошки відступив. Всі засміялися.

— Ач! А підпалювати лавку не боявся, старий пес?—сказав Чоботаренко.—А тепер і за ляльку боїться.

— Так то ж його унучка...—сказав хтось збоку.

Раптом Пантюхін живо повернувся до Чоботаренка і почав щось шепотіти йому на вухо. Чоботаренко дивився в підлогу і ліниво посміхався. Далі знизав плечима і щось одповів,—що ж, мовляв, нічого, можна.

Тоді Пантюхін звернувся до Шварца і лагідненько промовив:

— Слухайте, Хаїме, а ви не знаєте, що в мене є для Сурочки! Ага! Мені милосердна сестра дала для неї.

Хаїм підвів голову і обвів усіх привітними, осяйними від захвату очима. Ім'я Сурочки було гарантією усього доброзичливого і гарного..

— А де?—спитав він з добродушною цікавістю.

— Ось! Ідіть сюди.

І Пантюхін заклав руку в кешеню. Потім вийняв її й показав щось біле,—чи то хустку, чи шматочок паперу.

Шварц, неупевнено ступаючи старими, зігнутими ногами, підійшов до служника і простягнув руку.

— Еге, почекайте!—сховав Пантюхін біле за спину.—А може, Сурочці цього не можна? А, може, вона хворенька? Ану, який у неї пульс? Ану покажіть.

Старий довірливо простяг свою дитину до служника. Цей узяв ляльку за ручку.

Як усе далі вийшло, Устиненкові не видно було, бо заважала широка спина Чоботаренка. Він тільки бачив, як промиготіла рожева ляльчина суконька і як огонь у грубі чогось притьмарився, а потім ще дужче спалахнув.

А за тим уже розлягся такий болючий і повний жаху зойк, що ноги Устиненкові обважніли, ослабли і серце почало швидко й задушно стискуватись.

І потім він бачив, як Шварц, розіп'явши старі, тремтливі руки, упав навколюшки, не перестаючи страшно і жалібно кричати:

— Ой-ой-о-о-ой! Ой, гвалт!

Ніхто, видно, не сподівався таких наслідків жарту.

Чоботаренко кинувся до старого, чи потішати, чи прицитькати.

Але в цей мент трапилося щось уже цілком несподіване. Тільки зачувся зойк старого, як коло нього десь одразу взявся «леопард». Очі його швидко перебігали по обличчях, шукали, повертались на всі боки. Він, видно, ще не зовсім добре розумів, що сталося. Мабуть, догадувався, що з «дитиною», але що саме, не знав.

— Де дитина?—раптом рвучким, неприємним голосом скрикнув він.

Але тут же, помітивши машинально звернені до вогню погляди, все зрозумів. Сильно штовхнувши в груди Чоботаренка, що стояв на дорозі, він стрибнув до груби, нахилився і засунув руку в саме полум'я.

Всі замерли, навіть старий Хаїм. Але лялька, видно, була вглибині. Рукав халата «леопарда» вже закурився, і Устиненко, тремтячи від нетерплячки, бачив, як кілька разів огонь лизнув лице божевільного

Аж ось «леопард» умить вишарпнув руку. Рукав димно горів, і Устиненкові навіть зачувся якийсь згук, неначе тріщало тіло на вогні.

«Леопард» кинув додолу щось, що курилося й горіло, та почав гасити його другою рукою. Це була лялька. Від неї майже нічого не лишилося, крім невеличкої рожевої плямки, що дивом якимсь зберіглася на чорному, обгорілому шматку чогось. Але Шварц кинувся на цей шматок, похапцем закутав його в полу халата й, не то плачучи, не то сміючись, почав колисати його. Потім обернувся до Пантюхіна і з докором сказав:

— Так же могло вийти ціленешастя з дитиною.

А «леопард» у цей час стояв, підставивши руку, що курилася, Чоботаренкові, який злякано і незграбно гасив її голими руками. «Леопард» здавався ще блідішим, ніж раз-у-раз, і кусав тонкі, гарні уста,—йому, мабуть, було дуже боляче. Рука аж до плеча вся була в чорно-червоних плямах.

— От!.. Диви!..—тупо і з жахом шепотів Пантюхін, дивлячись на плями.

Устиненко чув його шепіт і раптом, сам не ждучи цього, люто закричав у «вовчок»:

— Сволоч! Я губернаторові, професорові на тебе пожаліюсь! Падлюки! Убийники! Честь вам, леопард!!!

Але ні «леопард», ні служники не звернули уваги на його крик. «Леопарда» зараз же повели кудись, а за ним потягся і ввесь «клуб». Позад усіх плентався старий Хаїм, колисаючи на руках закутану в полу халата недогорілу грудку.

Устиненко ще довго стояв і дивився на сліди драми на підлозі. Потім тихенько, задумано відійшов до койки, винувато ліг на неї й довго лежав, не рухаючись і дивлячись у стелю.

Всю ніч він не спав. Але на цей раз не через те, що кричав «дворянин Феклістов» і плакав король Лір. І не через те, що занятий був простиною,—він і не торкався до неї. Він то сидів на постелі, схиливши голову на груди, то підводився і помалу, задумано ходив по номері, або ж зупинявся біля дверей і крізь вовчок довго дивився на те місце, де була сцена з лялькою.

Лікарня жила своїм тяжким нічним життям. Часом чулися десь крики й стогони, і туди бігцем проходили сонні служники та дежурний лікар. Тужно й тоскно белькотів свої жалі король Лір. Чудно й моторошно згучала тиха пісня діжурного служника, що нею відганяв він од себе сон.

Устиненко знову лягав і знову лежав без руху, часом глибоко, з протягом зідхаючи.

Як розвиднилося і почали водити хворих то туди то сюди, Устиненко попрохав умитися і сходити «до вітру». Там він змотав із себе простиню і викинув її в яму. Після того в себе чисто вимився, пильненько зачісався і попрохав свіжу білизну. Ввесь час з усіма поводився лагідно, слухняно, стараючись бути яко мога ввічливішим. На це ні Чоботаренко, ні другий служник, що приносив білизну, не звернули ніякої уваги. Та Устиненкові було байдуже.

Але милосердна сестра помітила зміну в хворому бібліотекареві. Не кажучи вже про те, що він мало не вперше за весь час мав пристой-

ний вигляд, її вразив незвичайний, чудний вираз лица Устиненка. Очі стали м'якші, загубивши дику, розгублену напруженість, зморшки на чолі, що надавали вираз постійної тривоги, немов би розійшлися; рухи зробилися спокійніші.

— Лік уже час приймати, пане Устиненку.

— З охотою, сестричко. Будьте ласкавенькі...

Лагідний, тихий, дивиться так, наче почуває себе винним за щось.

Запивши лік, він спустив очі додолу і, ніяково посміхаючись, промовив:

— Ви, сестричко, той... не сердьтесь на мене за вчорашнє. Чоловік сам часом не знає, що ляпає. Більше цього не буде, сестричко. Прощаєте?

Сестра аж схвилювалася, так усе це було чудне, несподіване і незрозуміле.

— Та що ви, голубчику!—скрикнула вона зворушено.—Та хіба ж ми не розуміємо! Слава богу, от і все, що можна сказати...

А проте вона нічого не розуміла, хоч і готова була найщиріше дякувати богові.

— Видно, вам трошки краще сьогодні, пане Устиненку?—спитала вона, пильно вдивляючись у нього.

Устиненко посміхнувся і, не підводячи очей, відповів:

— Краще, сестрице...

І, ясно подивившись на неї, соромливо додав:

— Таки справді краще...

— Не инакше як от той лік!—серйозно, з виразом побожного ляку сказала сестра.—Воістину чудодійний лік!

Устиненко з легким дивуванням роззявив рота:

— Який лік?

— Та який же! Та професорів же! От той, що ви його вчора і тільки-що пили.

— А, так, так, так!—поспішно забурмотів Устиненко. — Розуміється, розуміється... Спасибі. Це правда. Тільки от що, голубонько сестричко.

• Він знову трошки зніжковів.

— Прохання в мене до вас... Хочеться мені синка свого побачити. Так от схотілося, знаєте... Так чи не можна там... як-небудь поклопотатися, щоб швидше. Га? Будьте такі добренькі, сестричко!...

— Неодмінно! Оце тільки треба лікареві заяву скласти... Та я сама це. А як же, а як же! Зараз, рідненький, зараз...

Добра жінка зовсім заклопоталася і, забувши всі свої пляшечки, кинулась до старшого лікаря зі звісткою про надзвичайну дію нового ліку.

Старший лікар не повірив і сам прийшов подивитися. Але, справді, дія була така наявна, що сумніватися було занадтою та дурною обережністю. Хворий, видно, зразу почув новий прилив сил, заспокоєння, здатність до правильної орієнтації. Спав він, як сам казав, чудово, ніяких снів не бачив, самопочування найкраще.

— А як з хвостами стоїть справа?—лукаво, але проте з деякою обережністю спитав Янківський.

— Хвости? Ну, так що ж? Хай собі й хвости. Вони не заваджають. Бо крім же хвостів буває й інше щось. Така моя думка тепер, пане лікарю.

— Так-так, розуміється! — хапливо підхопив Янківський.

Звичайно, рештки хвороби ще не зникли, та й нерозумно було б чекати більшого. Вже те саме, що зробив лік, можна було б назвати чудом, коли б за ним не стояв науковий геній професора.

— Ну, поздоровляю вас, пане Устиненку,— сказав Янківський, встаючи з стільця.—Тижднів через два-три ви сміливо можете виходити на волю. Бувайте! Я зараз же дам розпорядження про побачення з вашим сином.

Він з натиском потиснув руку Устиненкові, ще раз зупинив погляд на його зміненому лиці і побіг до канцелярії писати професорові листа про надзвичайну дію його нового препарату.

А Устиненко в цей час ходив по номері і, похиливши голову, задумливо, з радісним непорозумінням посміхався.

У В А Г И

до т.т. I—VIII (оповідання) творів В. Винниченка.

Томи I—VI творів Винниченка передруковано без змін з першого видання творів автора («Краса і сила та інші оповідання», В-во «Вік», Київ, р. 1906; «Дрібні оповідання», Київ, р. 1907; «Третя книжка оповіданнів», Київ р. 1910; «Твори. Книжка четверта». В-во «Дзвін», Київ, року не зазначено; «Твори. Книжка п'ята», В-во «Дзвін», Київ року не зазначено; «Твори. Книжка IX, В-во «Дзвін», Москва, р. 1915).

В т. VII подано оповідання, що друкував Винниченко в журналах «Дзвін», «Промінь» та окремими виданнями до останнього часу на Україні, але томом їх не передруковував. Отже передруковуємо їх у нашому виданні вперше.

В т. VIII зібрано оповідання, що друкував Винниченко в Галичині. Сюди увійшли: чотири оповідання («Боротьба», «Роботи!», «Салдатики!!» «Суд»), з літературно-наукової бібліотеки Р. У. П. (Революційної Української Партії), оповідання «Народній діяч», що друковано в «Літер.-Наук. Вістнику» у Львові, р. 1903. «Хома Прядка» зі збірника на честь Ів. Франка в 40 років його літ. діяльності (р. 1916).

«Хвостаті» це є вперше друкований український текст оповідання «Хвостатые» (друковано в т. IV творів Винниченка рос. мовою), що для цього нашого видання дав автор вже після надрукування перших семи томів і перед самим виходом з друку т. VIII; тому і видруковано в т. VIII останнім оповіданням.

Антрепреньор Гаркун-Задунайський (т. I, ст. 171—224*). Друковано: в «Кіевск. Стар.», р. 1903, III; в кн. «Повісти й оповідання», Львів, р. 1903; «Краса і сила», Київ, р. 1906; «Твори. Том I. Краса і сила та інші оповідання», Відень, р. 1918; «Вибрані Твори», ДВУ, Київ, р. 1927.

Бабусин подарунок (т. VII, ст. 97—140). Друковано окр. вид., Київ, р. 1923; в кн. «Вибрані Твори», ДВУ, Київ, р. 1927; ілюстр. «Рух», Київ, р. 1928.

Баришенька (т. VII, ст. 81—95). Друковано в «Проміні», р. 1916, I; окр. вид. «Рух», Київ, р. 1928.

Біля машини (т. I, ст. 371—403). Друковано: в «Кіев. Стар.», р. 1902, XII; в кн. «Повісти й оповідання», Львів, р. 1903; «Краса і сила», Київ, р. 1906; «Твори. Том I. Краса і сила та інші оповідання», Відень, р. 1919. «Голод», Київ, р. 1920, Павлоград, р. 1925; «Вибрані твори», кн. I, В-во «Час», Київ, р. 1926; Теж, В-во «Книгоспілка», Київ, р. 1927. Окр. вид.: Київ, р. 1911; Відень, р. 1913, «Рух» Київ, р. 1927.

Боротьба. З листів студента, засланою в салдати (т. VIII, ст. 5—97). Друковано: окрем. вид. в Чернівцях, (псевд. „В. Деде“; року не зазначено); Київ, р. 1917; Відень р. 1919; В-во „Укр. Робітник“, Харків, р. 1927. «Рух» Київ, р. 1928; в кн. «Повісти й оповідання», Львів, р. 1903; «Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання», Відень р. 1919.

Босяк (т. VI, ст. 5—12). Друковано: в кн. «Твори. Книжка IX», Москва, р. 1915; «Твори. Том IX. Босяк і інші оповідання». Відень р. 1919; «Вибрані твори» ДВУ, Київ, р. 1927. Окр. вид. «Укр. Робітник», Харків, р. 1927.

Виривок з «Споминів» (т. V, ст. 215—235). Друковано: в кн. «Твори. Книжка п'ята, Київ» (року не зазначено); «Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання», Відень р. 1919. Окр. вид. В-во «Укр. Робітник», Харків, р. 1927.

) Після назви показується том і сторінка, де видруковано оповідання в виданні „Рух“у.

Голод (т. II, ст. 145—160). Друковано: в кн. «Дрібні оповідання», Київ, р. 1907; «Твори. Том II. Голода та інші оповідання», Відень р. 1919; «Голод», Київ, р. 1920, Павлоград, р. 1925; «Вибрані твори кн. II», В-во «Час», Київ, р. 1926; Теж, ДВУ, Київ, р. 1927; окр. вид.: Відень р. 1919; «Рух», Київ, р. 1927.

Голода (т. I, ст. 225—370). Друковано: в «Кіевск. Стар.», 1905, I-II; в кн. «Краса і сила», Київ, р. 1906; «Твори. Том II. Голода та інші оповідання», Відень, р. 1919; «Вибрані твори [кн. I], В-во «Час», Київ, р. 1926, Теж, В-во «Книгоспілка», Київ, р. 1927, окр. вид.: Київ р. 1920, «Рух», Київ, р. 1927.

Глум (т. III, 29—51). Друковано: в кн. «Третя книжка оповіданнів», Київ, р. 1910; «Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання», Відень р. 1919; окр. вид. «Рух», Київ, р. 1927.

Дим. Різдвяна казка (т. II, ст. 5—30). Друковано: в Літ.-Наук. Вісн., р. 1907, I; в кн. «Дрібні оповідання», Київ, р. 1907; «Твори. Том II. Голода та інші оповідання», Відень, р. 1919.

Дрібниця—Мое останнє слово (т. IV ст. 5—100), Друковано: під назвою «Мое останнє слово» в «Нов. Гром.», р. 1906, I; в кн. «Твори. Книжка четверта», Київ, (року не зазначено); «Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання», Відень, р. 1919. Окр. вид. Укр. Робітник», Харків, р. 1927.

Записна книжка (т. III, 75—94). Друковано: в кн. «Третя книжка оповіданнів», Київ р. 1910; «Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид.: Відень, р. 1919; Харків р. 1923; «Рух», Київ, 1927.

Заручини (т. I, ст. 69—132). Друковано: в збірникові «На вічну пам'ять Котляревському», Київ, р. 1904; в кн. «Краса і сила», Київ, р. 1906; «Твори. Том I. Краса і сила й інші оповідання», Відень, р. 1919.

Зіна (т. III, ст. 177—197). Друковано: в «Літ.-Наук. Вісн.», р. 1909, IX; в кн.: «Третя книжка оповіданнів», Київ, р. 1910; «Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання», Відень, р. 1919; «Вибрані твори», ДВУ, Київ, р. 1927; окр. вид. «Рух», Київ, р. 1927.

Історія Якимового будинку (т. V, ст. 5—81). Друковано: в «Літ.-Наук. Вісн.» р. 1912, V—VI; в кн. «Твори.

Книжка п'ята», Київ (року не зазначено); «Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання», Відень, р. 1919.

Контрасти (т. I, ст. 133—170). Друковано: в «Кієвск. Стар.», р. 1904, X; в кн. «Краса і сила», Київ, р. 1906; «Твори. Том I. Краса і сила та інші оповідання»; Відень р. 1919, «Вибрані твори, кн. II», В-во «Час», Київ, р. 1926; окр. вид.: Відень р. 1919; Харків, р. 1925; «Рух», Київ, р. 1927.

Краса і сила (т. I, ст. 3—68). Друковано: під назвою «Сила і краса» в «Кієвск. Стар.» р. 1902, VII—VIII; в кн. «Повісти й оповідання», Львів, р. 1903; «Краса і сила», Київ, р. 1906; «Твори, Том I. Краса і сила та інші оповідання», Відень, р. 1919. Окр. вид. «Рух», Київ, р. 1927.

Кузь та Грицунь (т. IV, ст. 113—135). Друковано: в кн. «Твори. Книжка четверта», Київ (року не зазначено); «Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання», Відень, р. 1919; «Голод», Київ, р. 1920, Павлоград, р. 1925; «Вибрані твори кн. I», В-во «Час», Київ, р. 1926; Теж, В-во «Книгоспілка», Київ, р. 1927; окр. вид.: Харків, р. 1915; Відень р. 1919; «Рух», Київ, р. 1927; «Укр. Робітник», Харків, р. 1927.

Кумедія з Костем (т. III, ст. 133—148). Друковано: в кн. «Третя книжка оповіданнів», Київ, р. 1910; «Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид. «Рух» Київ, р. 1927.

Купля (т. III, ст. 95—132). Друковано: в «Літ.-Науков. Вісн.» р. 1909, V; «Третя книжка оповіданнів», Київ, р. 1910; «Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид.: «Рух», Київ, р. 1927; «Укр. Робітник», Харків, р. 1928.

Ланцюг (т. II, ст. 179—199). Друковано: в кн. «Дрібні оповідання», Київ, р. 1907; «Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид. Петроград, р. 1917; «Укр. Робітник», Харків, р. 1928.

Маленька рисочка. Виривок з споминів (т. V, ст. 127—151). Друковано: в кн. «Твори. Книжка п'ята» Київ (року не зазначено); «Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання», Відень, р. 1919; «Вибрані твори», ДВУ, Київ, р. 1927; окр. вид.: «Укр. Робітник», Харків, р. 1927; «Рух», Київ, р. 1928.

Малорос-європеець (т. II, ст. 129—144). Друковано: в кн. «Дрібні оповідання», Київ, р. 1907; «Твори. Том II. Голота та інші оповідання», Відень, р. 1919; «Вибрані твори», ДВУ, Київ, р. 1927; окр. вид. «Укр. Робітник», Харків, р. 1927.

„Мнімий господін“ (т. I, ст. 405—432). Друковано: в «Кіевской Стар.», р. 1905, IV; в кн. «Краса і сила», Київ, р. 1906; «Твори. Том I. Краса і сила й інші оповідання». Відень, р. 1919; «Вибрані Твори», ДВУ, Київ, р. 1927.

Момент (т. III, ст. 5—28). Друковано: в кн. «Третя книжка оповіданнів», Київ, р. 1910; «Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид. «Рух», Київ, р. 1927.

На лоні природи (т. VII, ст. 167—198). Друковано окр. виданням В-вом «Час», у Києві, р. 1925.

На пристані (т. II, ст. 69—88). Друковано: в «Вільній Україні», р. 1906, III; в кн.: «Дрібні оповідання», Київ, р. 1907; «Твори. Том II. Голота та інші оповідання», Відень, р. 1919; «Вибрані твори», В-во «Книгоспілка», Київ, р. 1927. Окр. вид. «Укр. Робітник», Харків, р. 1928.

Народній діяч (т. VIII, ст. 191—233). Друковано в «Літ.-Наук. Вісн.», р. 1903, II (т. XI).

Олаф Стефензон (т. VII, ст. 5—79). Друковано в «Дзвоні», р. 1913, I—II; окр. вид. «Рух», Київ, р. 1928.

Промінь сонця (т. V, ст. 83—96). Друковано: в кн. «Твори. Книжка п'ята». Київ (року не зазначено); «Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид.: Відень, р. 1919; «Рух», Київ, р. 1927; «Укр. Робітник», Харків, р. 1928.

Рабині справжнього (т. III, ст. 53—74). Друковано: в кн. «Третя книжка оповіданнів», Київ, р. 1910; «Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання», Відень, р. 1919.

Раб краси (т. II, ст. 105—128). Друковано: в «Вільній Укр.» р. 1906, V—VI; в кн. «Дрібні оповідання», Київ, р. 1907; «Твори. Том II. Голота та інші оповідання», Відень, р. 1919; «Вибрані твори, кн. II», В-во «Час», Київ, р. 1926; Теж, В-во «Книгоспілка» Київ, р. 1927; окр. вид. «Укр. Робітник», Харків, р. 1927.

Радість (т. VI, ст. 125—179). Друковано: в «Дзвоні» р. 1914, I; в кн. «Твори. Книжка IX», Москва, р. 1915 «Твори. Том IX. Босяк і інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид. «Укр. Робітник», Харків, р. 1928.

Роботи! (т. VIII, ст. 99—147). Друковано окр. вид. Р.У.П. в Чернівцях (псевдонім «В. Деде», року не зазначено); окр. вид. «Рух», Київ, р. 1928.

Сліпий (т. VII, ст. 141—166). Друковано окр. вид. Київ, р. 1917; «Рух», Київ, р. 1927.

Салдатики!! (т. VIII, ст. 199—165). Друковано окр. вид.: Р.У.П. в Чернівцях (псевдонім «В. Деде», року не зазначено); Київ-Харків, р. 1917; Відень, р. 1919; «Рух» Київ, р. 1928; в кн. «Вибрані твори. Кн. II», В-во «Час», Київ, р. 1926; Теж, ДВУ, Київ, р. 1927;

Студент (т. IV, ст. 101—111). Друковано: в «Літ.-Наук. Вісн.» р. 1907, XI; в кн.: «Твори. Книжка четверта», Київ (року не зазначено); «Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання», Відень, р. 1919.

Суд (т. VIII, ст. 167—189). Друковано: окр. вид. Р.У.П. в Чернівцях (псевд. «В. Деде», року не зазначено); в кн. «Повісти й оповідання», Львів, р. 1903; «Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання». Відень, р. 1919 Окр. вид. «Укр. Робітник», Харків, р. 1928.

Таємна пригода (т. IV, ст. 137—157). Друковано: в кн. «Твори. Книжка четверта», Київ (року не зазначено); «Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид. «Рух», Київ, р. 1927; «Укр. Робітник», Харків, р. 1927.

Таємність (т. V, ст. 173—213). Друковано: в «Літ.-Наук. Вісн.», р. 1912, III; в кн. «Твори. Книжка п'ята», Київ (року не зазначено); «Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання», Відень, р. 1919.

Талісман (т. VI, ст. 217—259). Друковано: в кн. «Твори. Книжка IX», Москва, р. 1915; «Твори. Том IX. Босяк і інші оповідання», Відень, р. 1919; «Талісман», Київ, р. 1921; «Вибрані твори», ДВУ, Київ, р. 1927; окр. вид.: «Рух», Київ, р. 1928; «Укр. Робітник», Харків, р. 1928.

Тайна (т. IV, ст. 175—206). Друковано: в кн. «Твори. Книжка четверта», Київ (року не зазначено); «Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид. «Рух», Київ, р. 1927.

Темна сила (т. II, ст. 31—46). Друковано: в «Нов. Гром.», р. 1906, XI; в кн. «Дрібні оповідання», Київ, р. 1907; «Твори. Том II. Голота та інші оповідання», Відень, р. 1919; «Вибрані Твори, кн. II», В-во «Час», Київ, р. 1926; Теж, ДВУ, Київ, р. 1927; окр. вид.: Харків, р. 1906; Катеринослав, р. 1919; „Рух“, Київ, р. 1927. «Укр. Робітник», Харків, р. 1928.

Терень (т. VI, ст. 181—216). Друковано: в «Дзвоні», р. 1913, X-XI; в кн. «Твори. Книжка IX», Москва, р. 1915; «Твори. Том IX. Босяк і інші оповідання», Відень, р. 1919; «Талісман», Київ, р. 1921; окр. вид.: «Рух», Київ, р. 1928. «Укр. Робітник», Харків, р. 1928.

У графському маєтку (том VII, ст. 199—276). Друковано окремим виданням В-вом «Час», у Києві, р. 1925; «Рух», Київ, р. 1928.

«Уміркований» та «Щирий» (т. II, ст. 89—104). Друковано: в кн.: «Дрібні оповідання», Київ, р. 1907; «Твори. Том II. Голота та інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид. Харків, р. 1915.

Федько-Халамидник (т. V, ст. 97—126). Друковано: в кн. «Твори. Книжка п'ята», Київ, (року не зазначено); «Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання», Відень, р. 1919; «Вибрані твори» ДВУ, Київ, р. 1927; окр. вид.: Київ, р. 1913; Київ-Харків, р. 1917; Полтава, р. 1918, Одеса, 1919; Черкаси, р. 1920; Полтава, р. 1922; і ілюстр.: «Рух», Київ, р. 1928.

Хвостаті (том VIII, ст. 251—278). Друкується укр. мовою вперше.

«Хома Прядка» (том VIII, ст. 235—249). Друковано в Літер.-Науковому Збірникові: «Привіт Іванови Франкові в сороколітте його письменської праці 1874—1914», Львів, р. 1916.

Хто ворог? (том II, ст. 47—68). Друковано в «Нов. Гром.» р. 1906, VII; в кн. «Дрібні оповідання», Київ, р. 1917; «Твори. Том II. Голота й інші оповідання», Відень, р. 1919; «Голод», Київ, р. 1920, Павлоград, р. 1925; «Вибрані твори», В-во «Книгоспілка», Київ, р. 1927; Теж, ДВУ, Київ, р. 1927; окр. вид. «Рух», Київ, р. 1927.

Чекання (т. V, ст. 153—172). Друковано: в кн. «Твори. Книжка п'ята». Київ (року не зазначено); «Твори.

Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання",
Відень, р. 1919; окр. вид. «Рух», Київ, р. 1928.

Чість (том II, ст. 161—177). Друковано: в кн. «Дрібні
оповідання», Київ, р. 1907; «Твори. Том II. Голота та
інші оповідання», Відень, р. 1919; окр. вид. «Рух», Київ,
р. 1927.

Чудний епізод (том VI, ст. 159—174). Друковано:
в кн. «Твори. нижка четверта», Київ (року не зазна-
чено); «Твори. Том VI. Кузь та Грицунь і інші оповідання»,
Відень, р. 1919; окр. вид. «Укр. Робітник», Харків р. 1927.

Щось більше за нас (т. III, ст. 149—176). Дру-
коване: в кн. «Третя книжка оповіданнів», Київ, р. 1910;
«Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання», Відень,
р. 1919; Талісман», Київ, р. 1921; «Вибрані твори, кн. II»,
В-во «Час», Київ, р. 1926; окр. вид. «Укр. Робітник»,
Харків, р. 1927.

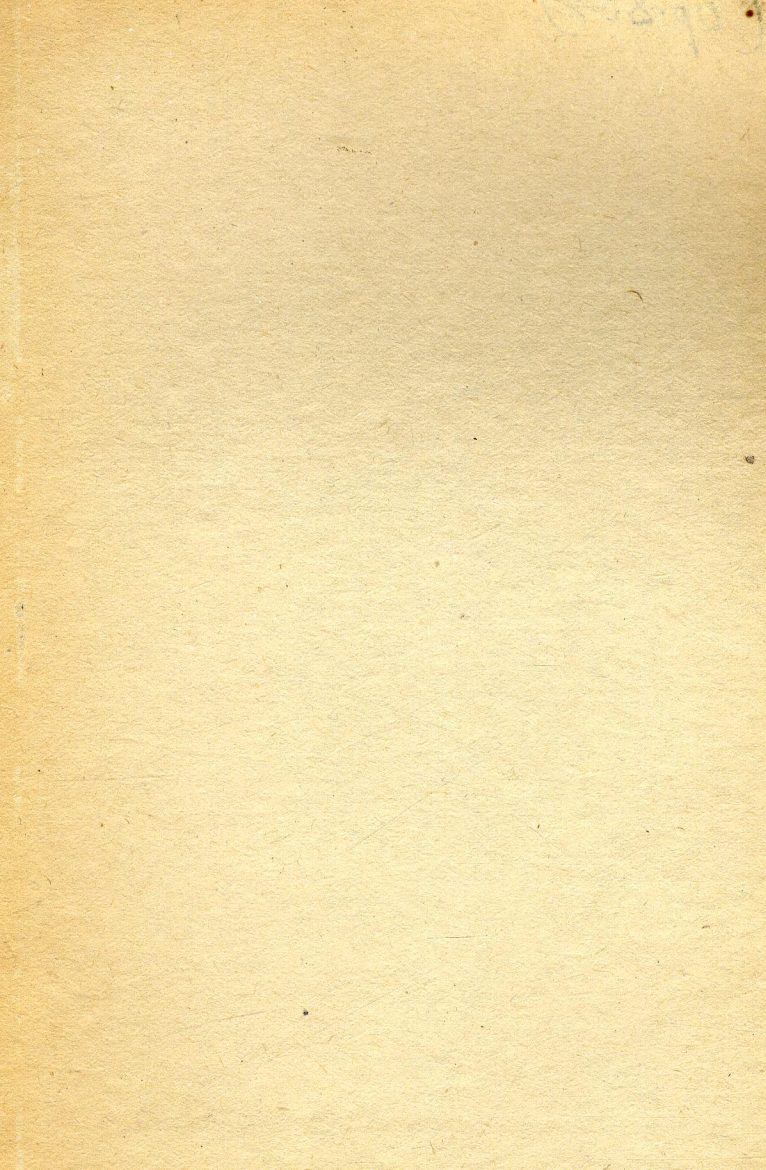
Т. Черкаський.

35048

Зміст VIII-го тому

Боротьба	стор.	5
Роботи!	„	99
«Салдатики!!»	„	149
Суд	„	167
Народній діяч	„	191
Хома Прядка	„	235
Хвостаті	„	251
Уваги до т.т. I—VIII	„	279

(Sp. 80x).

867

~~215~~

ПРОМ

876